

Sveučilište u Zagrebu
FILOZOFSKI FAKULTET

Anja Gvozdanović

DIMENZIJE SOCIJALNOGA KAPITALA HRVATSKIH STUDENATA

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2013.

University of Zagreb

FACULTY OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

Anja Gvozdanović

**DIMENSIONS OF SOCIAL CAPITAL
AMONG UNIVERSITY STUDENTS IN
CROATIA**

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2013

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Anja Gvozdanović

DIMENZIJE SOCIJALNOGA KAPITALA HRVATSKIH STUDENATA

DOKTORSKI RAD

Mentor: dr.sc. Jasminka Lažnjak, izv.prof.

Zagreb, 2013.

University of Zagreb

FACULTY OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

Anja Gvozdanović

**DIMENSIONS OF SOCIAL CAPITAL
AMONG UNIVERSITY STUDENTS IN
CROATIA**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: dr. sc. Jasminka Lažnjak, Associate Professor

Zagreb, 2013

INFORMACIJE O MENTORU

Dr. sc. Jasminka Lažnjak, izv. prof., zaposlena je na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu gdje predaje kolegije: Uvod u metodologiju društvenih istraživanja, Društvo i tehnologija, Sociologija rada i organizacije i Ekonomska sociologija. Autorica je više međunarodno referiranih radova iz područja sociologije rada i tehnologije.

Tablica 1: Različiti tipovi udruženja (Offe i Fuchs, 2002: 197).

Zahvale

Željela bih se zahvaliti svima koji su mi na različite načine pomogli i bili podrška tijekom pisanja disertacije.

Mentorici prof. dr. sc. Jasminki Lažnjak zahvaljujem na povjerenju i stručnoj podršci. Prof. dr. sc. Vlasti Ilišin, voditeljici projekta u okviru kojega je ova disertacija nastala, zahvalna sam na razumijevanju i stručnom angažmanu koji mi je bio od velike pomoći. Predsjedniku Povjerenstva za obranu doktorata, doc. dr. sc. Draganu Bagiću zahvaljujem na pažljivom iščitavanju rada i vrijednim metodološkim sugestijama koje su doprinijele njegovoj kvaliteti. Hvala kolegicama dr. sc. Dunji Potočnik na stručnim savjetima i podršci, dr. sc. Mirjani Adamović na korisnim sugestijama i nesebičnoj potpori te dr. sc. Ani Maskalan na razumijevanju. Voditeljici Knjižnice Instituta Karolini Vranješ zahvaljujem na iscrpnosti pri opskrbi znanstvenim radovima.

Mojem suprugu Goranu želim zahvaliti na svakodnevnom optimizmu i strpljivosti koji su mi u periodu pisanja bili dragocjeni. Na mnogim mudrim savjetima i ohrabrujućim riječima zahvaljujem mojem bratu Igoru. Napokon, veliko hvala mojim roditeljima koji su mi svojom bezuvjetnom potporom rad na ovoj disertaciji učinili neizmjereno lakšim.

SAŽETAK

Rad nastoji utvrditi razine, distribuciju i povezanost dimenzija socijalnoga kapitala hrvatskih studenata. Studentima se kao podskupini mladih pristupa kao socijalnom resursu što podrazumijeva njihovu aktivnu ulogu u izgradnji socijalnog kapitala. Polazi se od Putnamovog pristupa i pripadajuće definicije socijalnog kapitala kao sociokulturnog obilježja neke skupine ili pojedinca koje se sastoji od participacije u sekundarnim udruženjima, civilnosti i uopćenog povjerenja koje svojim međudjelovanjem mogu poboljšati učinkovitost društva. Utoliko, socijalni kapital sastoji se od strukturalne (civilna participacija) i kulturalne dimenzije (povjerenje i civilnost) čiji su glavni pojmovi i koncepti analizirani u teorijskom dijelu rada. U empirijskom dijelu, predstavlja se kvantitativno istraživanje provedeno 2010.g. na 2000 redovitih studenata svih sedam javnih sveučilišta. Rezultati istraživanja pokazuju kako je civilnost vrlo prihvaćena, strukturalna dimenzija je relativno raširena među studentima, dok je uopćeno povjerenje vrlo nisko. Međusobna povezanost dimenzija također je ograničena pri čemu slabu ali značajnu povezanost pokazuje strukturalna dimenzija i uopćeno povjerenje, dok je civilnost značajno povezana s elementima povezujućeg socijalnog kapitala. Također, utvrđeno je da u oblikovanju dimenzija socijalnog kapitala značajnu ulogu ima političko povjerenje, spremnost na neformalni građanski aktivizam i procjena važnosti oportunizma za društveno napredovanje, dok sociodemografske varijable imaju relativno slab upliv.

Ključne riječi: socijalni kapital, studenti, civilna participacija, povjerenje, civilnost.

SUMMARY

The thesis examines the level, distribution and correlation of social capital dimensions among Croatian university students. Contemporary studies of youth social capital that have been developed over the last decade are generally based on theoretical approaches of J. Coleman and P. Bourdieu. Their focus was on parents' social capital that was merely used and not created by children or young people. This study regards youth as a social resource that encapsulates potential to contribute to society's social capital and thus applies R. Putnam's theoretical approach to social capital. Social capital is a socio-cultural characteristic of a group or individual that consists of civic participation, civility and generalized trust, which can improve the efficiency of society by facilitating spontaneous cooperation. Insofar, social capital consists of structural (civic participation) and cultural dimensions (trust and civility), whose main terms and concepts are analyzed in the theoretical part of the thesis. Putnam's approach is based on the hypothesis that the structural aspect enables the development of generalized trust and civic norms and the latter encourage the continuation of existing cooperation. The empirical part of the thesis stems from a quantitative study conducted in 2010. The sample size consists of two thousand full-time students from all seven public universities in Croatia. The research results show prevalence of civility, relative widespread of structural dimension, and very low generalized trust among students. The significance of correlations among the dimensions is limited. Weak but significant correlation is determined between structural dimension and generalized trust while civility is significantly associated with bonding elements of social capital. Political trust is significantly and positively correlated with structural social capital and generalized trust. Estimation of the social importance of opportunism for social mobility is negatively related to personal civility. Although socio-demographic variables are generally weakly associated with the main dimensions of social capital, the type of completed high school is significantly correlated to civility and structural social capital, which for the purpose of generating social capital indicates importance of the type of formalized high-school socialization.

Key words: social capital, university students, civic participation, trust, civility.

SADRŽAJ

1. UVODNE NAPOMENE	1
2. KONCEPT SOCIJALNOGA KAPITALA.....	4
2.1. GLAVNI PRISTUPI SOCIJALNOM KAPITALU	4
2.1.1. Pierre Bourdieu	7
2.1.2. James Coleman	9
2.1.3. Robert Putnam.....	14
2.1.3.1. Istraživanje izgradnje institucija u Italiji.....	16
2.1.3.2. Kuglati sam – socijalni kapital u Americi.....	19
2.2. STRUKTURALNA DIMENZIJA SOCIJALNOG KAPITALA – CIVILNA PARTICIPACIJA.....	26
2.2.1. Socijalni kapital i civilno društvo	26
2.2.2. Civilna participacija	28
2.2.3. Vrste udruživanja	30
2.2.3.1. Primarne grupe: obitelj i prijatelji.....	31
2.2.3.2. Formalizirana sekundarna udruženja	34
2.2.3.3. Volonterstvo	41
2.2.3.4. Neformalizirana sekundarna udruženja.....	42
2.3. KULTURALNA DIMENZIJA SOCIJALNOGA KAPITALA – NORME CIVILNOSTI I UOPĆENO POVJERENJE.....	44
2.3.1. Obilježja socijalnih normi.....	44
2.3.2. Obilježja specifičnog i uopćenog reciprociteta.....	46
2.3.3. Norme civilnosti.....	51
2.3.4. Pristupi socijalnom povjerenju	53
2.3.4.1. Racionalni pristup povjerenju.....	56
2.3.4.2. Kulturalni pristup povjerenju	60

2.3.5. Vrste socijalnog povjerenja	63
2.3.5.1. Partikularizirano povjerenje	63
2.3.5.2. Uopćeno povjerenje	66
2.3.5.3. Vertikalno povjerenje ili institucionalna pouzdanost	70
2.4. OBLICI SOCIJALNOGA KAPITALA	75
2.4.1. Premošćujući i povezujući socijalni kapital	77
2.5. MLADI I SOCIJALNI KAPITAL	86
2.5.1. Mladi kao socijalni resurs	86
2.5.2. Pristup mladima u istraživanju socijalnog kapitala	89
2.5.3. Socijalni kapital mladih	90
2.6. SOCIJALNI KAPITAL U HRVATSKOJ	95
2.6.1. Civilna participacija	95
2.6.2. Volonterstvo	101
2.6.3. Istraživanja socijalnoga kapitala	105
2.6.4. Institucionalno povjerenje	113
2.6.5. Mladi i socijalni kapital	115
3. SOCIJALNI KAPITAL STUDENATA U HRVATSKOJ – REZULTATI	
 ISTRAŽIVANJA	119
3.1. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	119
3.1.1. Osnovni pojmovi	119
3.1.2. Indikatori dimenzija socijalnog kapitala	121
3.1.3. Indikatori ostalih stavovskih i socijalnih obilježja ispitanika	123
3.1.4. Ciljevi i hipoteze	125
3.1.5. Obrada podataka	126
3.1.6. Uzorak	127

3.2. REZULTATI I INTERPRETACIJA	132
3.2.1. Analiza strukturalnog aspekta socijalnog kapitala	132
3.2.1.1. Članstvo u organizacijama	132
3.2.1.2. Volonterstvo u organizacijama	140
3.2.1.3. Intenzitet kontakata u okviru primarnih i sekundarnih grupa	145
3.2.1.4. Struktura strukturalne dimenzije socijalnoga kapitala	148
3.2.2. Analiza kulturalne dimenzije: norme civilnosti i socijalno povjerenje	150
3.2.2.1. Norme civilnosti	150
3.2.2.2. Socijalno povjerenje.....	155
3.2.2.3. Struktura socijalnoga povjerenja	159
3.2.2.4. Struktura socijalnog kapitala	160
3.2.2.5. Analiza ostalih stavovskih i socijalnih obilježja ispitanika.....	164
3.2.2.6. Partikularizirano povjerenje i intenzitet interakcije s članovima primarnih grupa	164
3.2.2.7. Institucionalno povjerenje	165
3.2.2.8. Spremnost na građanski aktivizam	175
3.2.2.9. Procjena važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje.....	178
3.2.3. Povezanost dimenzija socijalnog kapitala i ostalih stavovskih i socijalnih obilježja	181
3.2.3.1. Skala uopćenog povjerenja kao kriterijska varijabla	185
3.2.3.2. Skala civilnosti kao kriterijska varijabla	188
3.2.3.3. Strukturalni socijalni kapital kao kriterijska varijabla	190
4. ZAKLJUČAK	195
LITERATURA	202
PRILOG 1.....	228
Biografija	230

1. UVODNE NAPOMENE

Rad se bavi socijalnim kapitalom studenata, temom koja je društveno relevantna, ali uglavnom zanemarena u okviru sociologije mladih u Hrvatskoj. Socijalni kapital odnosi se na međuljudsko povezivanje izvan primarnih grupa pri čemu se, poštovanjem civilnih normi, izgrađuje povjerenje koje potom povratno osnažuje suradnju i udruživanje. Radi se, dakle, o socijalnom obilježju koje se sastoji od udruživanja, civilnosti i povjerenja koji olakšavaju koordinaciju zajedničkog djelovanja (Putnam, 2003). Uz socijalni kapital veže se niz dobrobiti kako za društvo tako i za pojedinca. Na makro razini, pogoduje razvoju demokratskih institucija, građanskoj jednakosti, ekonomskom razvoju i obrazovnom indeksu. Na individualnoj razini, pozitivno utječe na subjektivno stanje zdravlja, političku participaciju, osjećaj sreće i toleranciju (Putnam, 2008). Iz rečenog je vidljivo da socijalni kapital ima brojne pozitivne efekte na mikro i makro razini što upućuje na potrebu i vrijednost njegova istraživanja (van Deth, 2003).

Suvremena istraživanja socijalnog kapitala mladih, prema inozemnoj literaturi, zaživjela su tijekom posljednjeg desetljeća pri čemu su se dominantno primjenjivali teorijski pristupi J. Colemanana i P. Bourdieua. Njihov fokus bio je na roditeljskom socijalnom kapitalu, a djeci ili mladima pripadala je uloga korisnika a ne kreatora socijalnog kapitala. U ovom radu, mladima odnosno studentima pristupa se kao socijalnom resursu čiji kreativni i inovativni potencijali, uz osiguranje potrebnih uvjeta, mogu doprinijeti društvenom razvoju u najširem smislu (Ilišin i Radin, 2007). Studenti su jedna od socioprofesionalnih podskupina mladih koju obilježava početni stupanj zrelosti izlaskom iz adolescencije i pretežita socioekonomska ovisnost jer su još uvijek dijelom obrazovnog procesa. Usto, kao specifičnu socijalnu podskupinu karakterizira ih prosječno više socijalno porijeklo (iz urbanih sredina, od prosječno obrazovanih roditelja višeg materijalnog standarda). Zatim, predstavljaju društveni resurs u smislu stečenih znanja i stručnosti, a iz kojega se regrutira buduća društvena elita. S potonjim je također povezano društveno očekivanje posjedovanja i razvijanja više razine inovativnosti i kreativnosti (Ilišin, 2008). Na tom tragu, istraživanje socijalnog kapitala studenata usmjereno je na utvrđivanje njegove tzv. intrinzične dimenzije (Schuller, 2007a) koja podrazumijeva mjeru u kojoj mladi doprinose ukupnoj količini socijalnog kapitala društva kroz civilnu participaciju, civilnost i povjerenje. Time im se pripisuje aktivna uloga u stvaranju socijalnoga kapitala koji ima

potencijala biti javnim dobrom a ne isključivim resursom za ispunjenje partikularnih ciljeva. Slijedom te namjere, odabran je Putnamov teorijski pristup socijalnom kapitalu koji u fokus stavlja umrežavanje i suradnju izvan primarnih grupa u cilju postizanja nekog zajedničkog cilja ili interesa pri čemu se stvaraju odnosi povjerenja temeljeni na poštovanju normi civilnosti.

U svrhu dobivanja jasnijeg uvida u sam koncept, daje se pregled i analiza aspekata strukturalne (udruživanje) i kulturalne dimenzije (povjerenje i civilnost) za koje se smatra da se međusobno osnažuju. Teorijski dio temelji se na analizama i obradama relevantnih koncepata na kojima se gradi teorija socijalnog kapitala. Najprije, daje se sažet prikaz nastanka pojma socijalnog kapitala, a potom se sagledavaju glavne teze najutjecajnijih teoretičara socijalnog kapitala – Pierrea Bourdieua, Jamesa Colemana i Roberta Putnama. Budući da se rad oslanja na teorijski pristup R. Putnama, prikazana su njegova djela koja su posebno važna za konceptualizaciju socijalnoga kapitala kao i važniji osvrti drugih autora na njegov rad. Potom, obrađuju su elementi strukturalne dimenzije: civilna participacija u okviru civilnoga društva, vrste udruživanja koje obuhvaćaju primarne i sekundarne pri čemu se naglasak stavlja na potonjima i to formaliziranog tipa. Budući da se radi o mladima, uključena je perspektiva primarnih grupa pri čemu se razmatra njena potencijalna uloga u izgradnji socijalnog kapitala.

Aktivnom socijalnom i civilnom participacijom posebno u okviru organizacija i mreža horizontalnoga tipa mladi imaju priliku susresti se s različitim ljudima, socijalizirati se i educirati, ali i u suradnji s drugima realizirati vlastite interese i ciljeve. Da bi suradnja opstala potrebna je pouzdanost aktera i u tom smislu strukturalni socijalni kapital izvor je povjerenju i civilnosti. Analiza kulturalne dimenzije započinje obilježjima socijalnih normi a potom specifičnog i uopćenog reciprociteta te civilnosti kao odsutnosti oportunizma. U dijelu čija je tema socijalno povjerenje, raspravlja se o njegovoj relevantnosti za sam koncept socijalnog kapitala te se analiziraju dva glavna pristupa kojima se, prema Putnamu, može objasniti mehanizam nastanka povjerenja - racionalni i kulturalni. Stoga, povjerenje predstavlja kognitivnu i kulturnu kategoriju koja može ohrabriti daljnju suradnju. Osim toga, prikazuju se vrste povjerenja relevantne za koncept socijalnog kapitala. S jedne strane, partikularizirano povjerenje karakteristično za već postojeće interakcije i uopćeno koje predstavlja svojevrsnu poveznicu sa svim nepoznatim članovima društva. Ukoliko je uopćeno povjerenje na visokoj razini, znači da je percepcija tuđe pouzdanosti također slično ocijenjena, a tada su izgledi za suradnju veći. Posebno se problematizira uloga institucionalnog povjerenja, osobito u odnosu na stvaranje socijalnog

kapitala. Budući da socijalni kapital obuhvaća spomenute dimenzije, ovisno o kombinaciji njihovih razina može se govoriti o više oblika ili vrsta socijalnog kapitala. Stoga, prikazuju se neke teorijske perspektive u obradama glavnih oblika – premošćujućeg i povezujućeg socijalnog kapitala. Potom, fokus prelazi na mlade i njihovu ulogu u stvaranju socijalnog kapitala pri čemu se naglasak stavlja na inozemna istraživanja čiji je oslonac Putnamov teorijski pristup i pripadajući teorijski modeli. Posebna cjelina sagledava dosadašnja teorijska i empirijska saznanja i uvide o socijalnom kapitalu u Hrvatskoj.

U empirijskom dijelu rada, prikazuju se glavni nalazi kvantitativnog istraživanja koje je provedeno u proljeće 2010.g. na 2000 redovitih studenata sa svih sedam javnih sveučilišta. Temeljem tih podataka nastojat će se realizirati glavni ciljevi koji se odnose na utvrđivanje razine i distribucije dimenzija socijalnog kapitala, međusobne povezanosti, utjecaja nekih stavovskih i socijalnih obilježja te prikazivanje dinamike nekih aspekata socijalnog kapitala te stavovskih i drugih obilježja od 1999. do 2010.g.

2. KONCEPT SOCIJALNOGA KAPITALA

2.1. GLAVNI PRISTUPI SOCIJALNOM KAPITALU

Sam pojam socijalnog kapitala, prema istraživanju Putnama i Goss (2002), nastao je početkom 20. stoljeća u SAD-u. Prvi ga je imenovao američki edukator Lyde Judson Hanifan čija je ideja upotrebe socijalnog kapitala bila više praktične nego li teorijske prirode (Castiglione, 2007). Njime je sažeo potrebu za međusobnom suradnjom građana u cilju razvoja i poboljšanja socio-ekonomskog stanja ruralnog prostora Zapadne Virdžinije. Smatrao je kako bi jačanje mreža solidarnosti među građanima, koje je nazvao socijalnim kapitalom, moglo pridonijeti poboljšanju teške socio-ekonomske i političke situacije (Putnam i Goss, 2002; Farr, 2004). Kapital u ovom pojmu nosi figurativno značenje te obuhvaća „dobru volju, drugarstvo, suosjećanje, društveni odnos među pojedincima i obiteljima koje čine socijalnu jedinicu“ (Putnam i Goss, 2002 prema Hanifan, 1920), odnosno sve one osobine svojstvene aktivnim građanima u demokratskom društvu (Farr, 2004). Moguće je da je razlog uvođenja „kapitala“ u sam pojam od strane Hanifana pragmatične prirode budući da je taj ekonomski termin poslužio za učinkovitije komuniciranje o važnosti zajednice s ondašnjim poslovnim ljudima (Halpern, 2005).

Ideja o važnosti socijalnih veza prisutna je u djelima mnogih klasičnih sociologa¹ (Ferragina, 2009). Ovdje ćemo, pojednostavljeno prikazati samo neke koje suvremeni autori, ukoliko se osvrću na povijest koncepta socijalnoga kapitala, najčešće spominju. Naime, priroda i struktura socijalnih veza zaokupljale su pažnju sociologa u kontekstu razvoja, industrijalizacije i modernizacije društva (Magliola, 2005; Ferragina, 2009). Izdvaja se analiza dva oblika društvenog života F. Toennisa, *Gemeinschaft* (zajednica) i *Gesellschaft* (društvo). Zajednica može i ne mora počivati na krvnoj povezanosti, no svakako je temeljena na zajedničkom sjećanju i zanimanju a članovi su ujedinjeni prema istim funkcijama, potrebama, vjerovanjima i sl. (Durkheim, 2008). Navike, običaji i tradicija upravljaju životom u zajednici, dok u društvu ta uloga pripada pojedinačnoj volji i međusobno uspostavljenim ugovornim odnosima. Na sličan način, Durkheim govori o vezama solidarnosti koje su se različito očitovale u mehaničkom odnosno organskom društvu. E. Durkheim je usložnjavanje i modernizaciju društva opisao kroz

¹ Iako ta intrigantna tema zahtijeva dužnu pažnju, ona nije fokus ovoga rada stoga će se ovdje tek skicirati.

distinkciju mehaničkih i organskih veza solidarnosti, pri čemu potonje počivaju na podjeli i specijalizaciji rada. To vodi ka većoj diferencijaciji, individualizaciji i međuovisnosti te posljedično potrebi za suradnjom kako bi se održalo društvo. Iako društvo organske solidarnosti obilježavaju ugovorni odnosi, Durkheim ističe njihovu vrijednosnu dimenziju. Stoga, da bi ugovori bili smisleni, moraju biti temeljeni na zajedničkim vrijednostima i uvjerenjima te posvećeni običajima i ritualima (Turner, 2009). U tom smislu organska solidarnost predstavlja svojevrsan preduvjet za postojanje socijalnog kapitala koji označava povezivanje i suradnju izvan uskih okvira obitelji, temeljem zajedničkih vrijednosti i interesa koji su u skladu s dobrobiti društva. Na to se može nadovezati Simmelova ideja o usložnjavanju socijalnih veza posredstvom uvjeta modernog društva u okviru kojih pojedinac pripada različitim grupama izvan onih primarnih. Tako biva članom više socijalnih krugova (koji se nerijetko i preklapaju), a u kojima se može na različite načine razvijati, učiti i ostvarivati svoje interese (Magliola, 2005). Obrazovne funkcije udruženja za društvenu suradnju i demokraciju prepoznao je i Tocqueville (Castiglione, 2007) o čijem će utjecaju još biti riječi. Jakost veza između članova i odnos prema ne-članovima govori o tipovima socijalnog kapitala što je, mnogo ranije od teoretičara socijalnog kapitala, kroz distinkciju crkve i sekte prepoznao i prikazao M. Weber. Naime, sektama je pripisao obilježja jake neformalne mreže čiji članovi održavaju bliske odnose ojačane specifičnim pravilima, što ih čini ekskluzivnom ili isključujućom grupom, za razliku od crkve koja je propusnija i inkluzivnija (Magliola, 2005).

Relativno koncizan pregled razvoja koncepta socijalnog kapitala tijekom 20.st. prikazali su Putnam i Goss (2002). Izdvojili su nekoliko konceptualnih modaliteta socijalnog kapitala²: John Seeley se 1950ih bavio članstvom u udrugama i pripadajućem osjećaju sigurnosti; urbanistica Jane Jacobs 1960ih naglašavala je kolektivnu vrijednost susjedskih veza u urbanim sredinama; američki ekonomist Glenn C. Loury³ u 1970ima smatra da se ostvarenje vlastitog ljudskog kapitala može postići kroz socijalni kapital koji pojedinac posjeduje (Šalaj, 2007a). Loury opisuje socijalni kapital kao skup resursa koji se nalaze u obiteljskim vezama ali i širim strukturama zajednice a koje koriste djeci za kognitivni i socijalni razvoj (Coleman, 1990). Na tom tragu,

² Važno je napomenuti da svi navedeni, osim Pierrea Bourdieua i Jamesa Colemana, upotrebljavaju ideju socijalnoga kapitala kao metaforu odnosno bez dodatne eksplikacije koncepta (Šalaj, 2007) ili prema Farrovim (2004) riječima - do Bourdieua i Colemana, socijalni kapital bio je tek pojam bez koncepta.

³ Berto Šalaj (2003) izdvaja ovog ekonomista koji naglašava važnost društvenih mreža u stjecanju humanog kapitala, smatrajući da su Louryjeve ideje kasnije razradili Coleman i Bourdieu.

koncept P. Bourdieua poprima prepoznatljive obrise koji će biti naveliko korišteni. Bourdieu definira socijalni kapital kao agregat aktualnih i potencijalnih resursa koji su povezani s članstvom u grupi. Otprilike u isto vrijeme, neovisno o Bourdieuu, američki sociolog James S. Coleman teorijski razrađuje ovaj koncept. Potonji je i najznačajniji teoretičar socijalnog kapitala u osamdesetima koji ga postavlja, baš kao i njegov pojmovni začetnik Hanifan, u obrazovni kontekst (Putnam i Goss, 2002). No, tek nakon objave Putnamove studije o vezi socijalnog kapitala i djelotvornosti demokracije 1993. g., istraživanja i promišljanja socijalnog kapitala doživljavaju pravi procvat (Morrow, 1999; Stolle i Hooghe, 2003; Woolcock, 2004; Edwards i Foley, 2004; Guillen, Coromina i Saris, 2011). Štoviše, može se reći da je tijekom posljednja dva desetljeća socijalni kapital postao jedan od najboljih „izvoznih“ teorijskih pojmova sociologije koji je svoje mjesto zauzeo u korpusu pojmova drugih društvenih znanosti te se vrlo uspješno inkorporirao u javni diskurs (Portes, 2000). Sistematizirajući literaturu na temu socijalnog kapitala Portes (2000) prepoznaje tri obrasca njegova definiranja. Jedan naglašava socijalni kapital kao izvor dobrobiti posredstvom obitelji (Bourdieu), drugi ga označava izvorom socijalne kontrole (J. Coleman), a treći resursom koji se nalazi u nerodbinskim mrežama (Putnam).

U proučavanju ovog koncepta, istraživači se služe različitim teorijskim pristupima, pri čemu se autori, koji su pridonijeli temeljima sistematizacije koncepta najčešće dijele u dvije skupine s obzirom na funkcije socijalnog kapitala. Jedan pristup u prvi plan postavlja pitanja kolektivne akcije i integracije (Coleman i Putnam) čime se naglašavaju prednosti reciprociteta, povjerenja i suradnje za zajednicu. Drugi pristup u prvom redu obrađuje socijalne nejednakosti koji proizlaze iz nejednakosti u pristupu socijalnom kapitalu (Bourdieu) (Siisiäenen, 2000; Kovalainen, 2004).

Na sličan način, navedena tri autora mogu se podijeliti u dvije skupine i s obzirom na konceptualne temelje socijalnog kapitala. Jedan se pristup naziva resursnim a drugi normativnim (Fulkerson i Thompson, 2008: 540). Prvi pristupa konceptu iz interakcionističke i konfliktne tradicije te ga koristi kao objašnjenje nejednakih obrazaca akumulacije moći, prestiža i drugih oblika nejednakosti u svrhu prepoznavanja važnosti konteksta. Drugim riječima, izvor socijalnog kapitala nalazi se u formalnim strukturama veza koje čine socijalnu mrežu (Adler i Kwon, 2002) stoga se socijalni kapital odnosi na investicije koje pojedinci ulažu u svoje mreže veza s očekivanjem neke vrste budućeg povrata (Fulkerson i Thompson, 2008). Torche i Valenzuela (2011) nazivaju ga strukturalnim pristupom koji je iznikao iz Bourdieuovih i Colemanovih

postavki čiji korijen nalaze u strukturalizmu, teoriji racionalnog izbora i analizi mreža, a kao glavne predstavnike označavaju Nan Lina i Ronalda Burtu. Glavni element socijalnog kapitala odnosi se na resurse koji su ugrađeni u socijalne mreže a predstavljaju ih bogatstvo, moć i status. U tom smislu, socijalni kapital analiziran je kroz prizmu brojnosti i raznolikosti obilježja onih s kojima je pojedinac u izravnoj ili neizravnoj vezi (Lin, 1999; Van der Gaag i Snijders, 2005). Stoga, socijalno ponašanje pojedinca ovisi o poziciji ili akterovoj lokaciji unutar obrazaca socijalnih veza (Misztal, 2000).

Drugi se pristup nalazi u okviru Durkheimovske tradicije pri čemu se socijalni kapital smatra sadržajem tih veza (Adler i Kwon, 2002) ili karakteristikom socijalne strukture koja vodi kolektivnoj akciji nekog agregata ljudi u cilju međusobne dobrobiti. Također, mnogi ga vide kao univerzalno objašnjenje obrazaca razvoja u smislu varirajućih razina normi povjerenja i reciprociteta, kohezije i solidarnosti ili drugih aspekata koji vode kolektivnoj akciji u zajednicama, regijama i nacijama državama.

Ovo poglavlje nastavit će se prikazom nekih obilježja pristupa P. Bourdieua koji prvi put obrađuje koncept socijalnog kapitala u poglavlju *Tri oblika kapitala* (1986.) (Dika i Singh, 2002), objavljenog u uredničkoj knjizi *Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education* J. E. Richardsona.

2.1.1. Pierre Bourdieu

Bourdieuovo je teorijsko polazište kritički strukturalizam u kojemu dolazi do dinamične interakcije između društvene strukture i aktera. Socijalni je svijet sastavljen od objektivnih struktura (kojima pripada i socijalni kapital) a koje ograničavaju i donekle uvjetuju djelovanja aktera. Pozicija aktera je konstruktivistička pa stoga on svojim mišljenjem i djelovanjem stvara prostor za oblikovanje socijalnih fenomena (Ernste, 2006). Ipak, pojedinac nije posve slobodan od utjecaja nametnutih misaonih kategorija (Siisiäenen, 2000) odnosno socijalnih činjenica.

Pojedinac se služi socijalnim resursima koje čine tri vrste odnosno oblika kapitala čije je međudjelovanje predmet Bourdieuovog interesa: ekonomski, kulturni i socijalni (Bourdieu, 1997), pri čemu se korijen kulturnoga i socijalnoga nalazi u ekonomskom kapitalu (Kovalainen, 2004; Field, 2008). U objašnjenju socijalnog kapitala Bourdieu se služi konceptima kulturnog kapitala, habitusa i polja. Kulturni kapital može imati tri stanja: internalizirani, koji se odnosi na

znanja i vještine cjelokupne dispozicije osobe; objektivirani, koji se ogleda u kulturnim dobrima koje osoba posjeduje i institucionalizirani, predstavljen formaliziranim obrazovnim kvalifikacijama (Bourdieu, 1997). Habitus predstavlja ukupnost mišljenja, stavova i ponašanja koju ljudi usvajaju u nekom društvenom kontekstu čime Bourdieu inkorporira objektivne strukture društva i subjektivne uloge aktera unutar tih struktura (Siisiäinen, 2000) odnosno gradi most između subjektivnog djelovanja i objektivne pozicije (Field, 2008). Pluralnost društvenih polja čini društvo, a sama društvena polja karakterizirana su „pravilima igre“ koja nisu eksplicitna zbog inherentne dinamike polja pa su stoga vrijednosni oblici socijalnog kapitala također dinamični i arbitrarni (Dika i Singh, 2002). Stupanj kontrole nad ekonomskim, kulturnim i socijalnim kapitalom određuje poziciju pojedinca unutar određenog društvenog polja u ovisnosti o važnosti pojedinog oblika kapitala u pojedinom društvenom polju. Oblici kapitala su međusobno podložni trgovinskoj razmjeni što je potrebno za njihov razvoj (Portes, 2000), stoga socijalni kapital sastavljen od socijalnih obaveza može biti pretvoren u ekonomski. U tom smislu, socijalni kapital za Bourdieua obuhvaća sumu resursa, aktualnih ili virtualnih koji pripadaju pojedincu ili grupi uslijed „posjedovanja trajne mreže više ili manje institucionaliziranih veza međusobnih poznanstava i prepoznavanja“ (Bourdieu, 1997:51). Utoliko su za socijalni kapital gustoća i trajnost veza vitalno važne (Field, 2008). Procjena i mjerenje socijalnog kapitala pojedinca odnosi se na „broj veza koje može učinkovito mobilizirati i opsegom kapitala (ekonomski, kulturni, simbolički) koje svaka veza posjeduje“ (Bourdieu, 1997: 51). U tom smislu, veze, zahtijevaju rad jer se njime akumulira vrijednost odnosno kapital. Pripadnost nekoj mreži stvara čvrst temelj za razvoj solidarnosti pri čemu se razvoj društvenih mreža, kako primjećuje Siisiäinen (2000), sukladno Bourdieuovoj definiciji, pripisuje individualnom subjektivnom osjećaju pripadnosti i uvažavanja od strane grupe te institucionalnim garancijama organizacije koje počivaju na međusobnom poznavanju i prepoznavanju. Prema Bourdieuovim riječima „reprodukcija socijalnog kapitala pretpostavlja neprestani napor ulaganja u socijabilnost, kontinuiranu seriju razmjena u kojima je prepoznavanje do unedogled potvrđeno i iznova potvrđivano“ (Bourdieu, 1997: 52). Nadalje, Bourdieuova teorija naglašava interesno orijentirano djelovanje i uspostavljanje veza pojedinaca temeljeno na ekonomskom kapitalu, motivirano održanjem njihove moći i privilegija. Stoga je ova konceptualizacija utemeljena u teorijama socijalne reprodukcije i simboličke moći (Dika i Singh, 2002; Stanton-Salazar, 2011), a odnosi su u ovome slučaju „konstitutivni elementi kolektivnih identiteta i strategija“ (Edwards i Foley,

2004: 20). Osnovna, instrumentalna funkcija socijalnog kapitala iz Bourdieuovske perspektive jest održanje moći privilegiranih (Field, 2008), a ujedno predstavlja i metodu ostvarivanja i zadržavanja privilegija (Hyypä, 2010). Također, dobro „umreženi“ pojedinci njime maskiraju potragu za profitom (Field, 2008) te pomoću njega održavaju dominantnu poziciju u socijalnoj strukturi. Utoliko, Field (2008) prepoznaje normativnu dimenziju Bourdieuove teorije u funkcijama socijalnog kapitala u korist onih društvenih skupina koje ga u najvećoj mjeri posjeduju, a što može biti nepovoljno za razvoj otvorenog demokratskog društva.

Ukratko, Bourdieuova interpretacija socijalnog kapitala uključuje četiri obilježja (Adler, 2005): 1. resurs koji je sastavni dio veza u mrežama, 2. njegova količina ovisi o trajnosti i gustoći veza, 3. može biti vlasništvo i kolektiviteta i pojedinca te je 4. temporalno određen tj. prenosi se generacijski. S druge strane, zamjerka Bourdieuu jest zanemarivanje dobrobiti koju socijalni kapital omogućuje deprivilegiranim (Tolonen, 2007; Field, 2008) kao i pridavanje veće pažnje analizi hijerarhijskih uz izostavljanje horizontalnih odnosa (Tolonen, 2007). Teoretičari koji se bave mladima, pak, zamjećuju kako je Bourdieu mladima namijenio pasivnu ulogu u stvaranju socijalnoga kapitala (Morrow, 1999; Raffo i Reeves, 2000; Leonard 2005).

2.1.2. James Coleman

James Coleman američki je sociolog koji pripada utilitarnoj tradiciji teorije racionalnog izbora (Misztal, 2000). Prema Edwardsu i Foleyu (2004), J. Coleman je osmislio najutjecajnije formulacije pojma socijalnog kapitala: „socijalni kapital definiran je svojom funkcijom. Obilježavaju ga mnogi entiteti kojima su dva elementa zajednička: sastoje se od nekog aspekta socijalne strukture i omogućavaju određena djelovanja aktera – bilo osoba ili korporativnih aktera – unutar strukture“ (Coleman, 1988: 98; 1990: 302). Socijalni kapital, dakle, ima obilježja strukture te je društvena činjenica koja se nalazi u strukturama veza (Stolle i Hooghe, 2003; Edwards i Foley 2004). Coleman (1990) prepoznaje analogiju fizičkog i ljudskog kapitala sa socijalnim pri čemu potonji smatra najmanje opipljivim. Zajedničko im je da facilitiraju produktivnost, doduše na različitim razinama: fizički i ljudski odnose se na pojedince i njihove sposobnosti a socijalni kapital na veze među ljudima. Da bi opstao, treba biti kontinuirano prakticiran i korišten jer „poput humanog i fizičkog kapitala, socijalni kapital gubi na vrijednosti

ukoliko se ne obnavlja. Socijalne veze nestaju ako nisu održavane; očekivanja i obaveze venu tijekom vremena; i norme ovise o regularnoj komunikaciji“ (Coleman, 1990: 321).

Colemanova teorijska orijentacija uključuje komponente dviju intelektualnih struja od kojih je jedna karakteristična za sociološku a druga za ekonomsku analizu. Prva aktere i njihovo djelovanje smješta u socijalni kontekst, a druga ih tumači motivacijom za ispunjenje vlastitih interesa neovisno o tuđima. Coleman pokušava pomiriti ova dva pristupa i stvoriti teorijsku orijentaciju koja „prihvaća princip racionalnog, svrhovitog djelovanja i pokušava pokazati što taj princip, u spoju s određenim socijalnim kontekstima može značiti ne samo za individualna djelovanja u određenim kontekstima nego i za razvoj socijalne organizacije“ (Coleman, 1988: 96). Njegov je cilj „uvesti ekonomski princip racionalnog djelovanja u analizu odgovarajućeg socijalnog sustava, uključujući, no istodobno se ne ograničavajući na ekonomske sustave s time da se u tom procesu ne odbacuje socijalna organizacija“ (Coleman, 1988: 97). Pri tome socijalni kapital koristi kao „alat“ koji će mu u tome pomoći. Coleman koristi perspektivu metodološkog individualizma koja predstavlja kontrastiranje *homo sociologicusa* i *homo economicusa*. Prvog ograničavaju običaji i internalizirane vrijednosti a drugog određuju izbori i interesi (Ritzer, 1997). Coleman stoga „odbacuje ekstremni individualizam racionalnog djelovanja vezujući svrhovito djelovanje na mikro razini sa sustavnim međuovisnostima na makro razini“ (Misztal, 2000: 110). Teorija racionalnog izbora bavi se pitanjima kolektivnog djelovanja i suradnje veće grupe racionalnih pojedinaca koji nastoje maksimizirati vlastiti interes i korist, a zadatak joj je „dokazati da je suradnja konzistentna s postulatima individualizma i samo-interesa“ (Misztal, 2000: 109). U paradigmatu racionalnoga djelovanja Coleman uvodi socijalnu strukturu koja predstavlja resurs za djelovanje (Misztal, 2000). Problem koji se iz ove perspektive nazire jest „švercanje“ odnosno postojanje pojedinaca koji nastoje ostvariti svoj interes s mnogo manje uložених sredstava od ostalih u grupi. Također, teoretičari racionalnog izbora nisu mogli dokazati da se suradnja ostvaruje samo posredstvom racionalnosti budući da sama ne može koordinirati interakcije. Zato su uveli „lubrikant“ koji olakšava i objašnjava razloge stupanja u suradnju, a ujedno je i rješenje pitanja kolektivnog djelovanja – povjerenje. Upravo povjerenje smanjuje troškove međusobnog nadzora i sankcioniranja aktera koji se žele „prošvercati“ (Misztal, 2000).

U tom smislu, Coleman detektira tri glavna oblika socijalnog kapitala: obaveze i očekivanja ovisna o pouzdanosti okoline, protok informacija u socijalnoj strukturi te norme i sankcije. Za

ispunjavanje obaveza i očekivanja važna su dva elementa – razina pouzdanosti socijalne okoline (što podrazumijeva vraćanje preuzetih obaveza) i opseg preuzetih obaveza.

Potencijal informiranja unutar socijalne strukture oblik je socijalnog kapitala koji stvara osnovu za djelovanje. Socijalni odnosi vrijedni su upravo zbog protoka informacija koji nadmašuju samu svrhu tog odnosa. Naime, informacija je osnova za djelovanje ali sam proces njihovog prikupljanja sadrži stanovite troškove (u vidu vremena, posvećenosti i sl.). Utoliko, oni slabo zainteresirani za neku temu o njoj doznaju (i u skladu sa saznanjima se i ponašaju) prilikom interakcije s drugim ljudima koji su izrazito zainteresirani i voljni potrošiti određene resurse za akviziciju informacije (Coleman, 1988).

Socijalne norme su „supra-individualni entiteti koji utječu na koristi i dobrobiti koje pojedinci razmatraju prilikom vršenja izbora“ (Coleman, 1987:135). Norme, dijeljene između najmanje dvoje ljudi, sadržane su u očekivanjima o tuđem ili vlastitom djelovanju koja izražavaju pogrešnost ili ispravnost pojedinog djelovanja što proizlazi iz prihvatanja legitimnog prava jednog aktera da utječe na djelovanje drugoga (Coleman, 1987). Poštovanje normi ne počiva samo na legitimaciji prava drugoga da vrši utjecaj na naše ponašanje ili djelovanje, već i na sankcijama (bilo pozitivnim ili negativnim, unutrašnjim ili vanjskim) koje su dovoljno jasne i velike da se kršenje normi „ne isplati“. Na taj način, norme u okviru socijalnog kapitala facilitiraju neka djelovanja a ograničavaju druga, pri čemu se pokušavaju ograničiti negativne posljedice i potaknuti pozitivne (Coleman, 1988). Pouzdanost koja potiče razmjenu obaveza i očekivanja, gradi se poštovanjem normi unutar određene socijalne strukture. Socijalna struktura odnosno njena „zatvorenost“ stoga uvjetuje postojanje efektivnih normi i pouzdanost. Posebno važna norma za socijalni kapital unutar kolektiviteta jest ona kojom se ostvarenje vlastitog interesa potiskuje u svrhu dobra zajednice – ponekad su takve vrste normi internalizirane a ponekad vanjski poticane nagradama ili negodovanjem zbog (ne)sebičnog djelovanja. Norme, dakle, ne služe samo za omogućavanje ili olakšavanje provedbe pojedinog djelovanja nego i za njegovo ograničavanje (Coleman, 1990).

Iz rečenog proizlazi da socijalni kapital nije „vlasništvo“ samo organizacije odnosno njenih članova, već je ono na korist i ne-članovima odnosno široj zajednici (Coleman, 1987; 1988; 1990), čime se odlikuje javnim aspektom. Za primjer daje vijeće roditelja pri nekoj školi – od takve vrste udruženja koristi mogu imati ne samo njegovi članovi već i nastavnici, djeca pa i

susjedstvo. Otuda „kao obilježje socijalne strukture u koju je osoba smještena, socijalni kapital nije privatno vlasništvo nijedne osobe koja od njega ima koristi“ (Coleman, 1990: 315).

Zajedničko djelovanje u nekom udruženju ili osnivanje neke organizacije za određenu svrhu stvara određeni socijalni kapital koji omogućava da se ispunjenjem primarnog cilja zajedničke suradnje, organizacija ne ugasi već da širi svoje područje djelovanja. No, za aktere koji socijalni kapital generiraju, može predstavljati manju korist nego što je bila očekivana, čime može doći do opadanja ulaganja u njegovo održanje (Coleman, 1988), posebice kada se stvara kao nusproizvod (1990). Stvaranje, održavanje i uništavanje socijalnog kapitala prema ovom autoru čine tri faktora: zatvaranje, stabilnost i ideologija. Zatvaranje ili „zatvoreni krug“ jest vrsta umreženosti neke grupe koja omogućava lakšu razmjenu informacija o reputaciji, i ustanovljavanje te provođenje normi prema slabijim članovima (komunikacija roditelja iz istog susjedstva zbog odgoja djece). Drugi faktor je stabilnost socijalne strukture koja se postiže tako što elemente strukture organizacija čine pozicije a ne pojedinci što smanjuje mogućnost destabilizacije strukture odnosno socijalnog kapitala. Treći faktor je ideologija koja „može stvoriti socijalni kapital namećući pojedincu, koji uz nju pristaje, zahtjev da djeluje u interesima nečega ili nekoga osim sebe“ (Coleman, 1990: 320). U tom smislu, autor navodi utjecaj religioznosti i stope odustajanja od škole u maloljetnika. Vjerske škole u Americi, početkom 1990ih godina, imale su manju stopu odustajanja u odnosu na javne i privatne škole. Tu činjenicu Coleman (1990) pripisuje, s jedne strane, socio-strukturalnim vezama škole i roditelja a s druge, religijskoj doktorini o važnosti svake osobe u očima Boga, a koja je vrlo prisutna među nastavnicima i roditeljima pa osnažuje kontrolu i bržu reakciju na moguća, iz takve perspektive, neuobičajena ponašanja učenika.

Coleman se bavio ispitivanjem „varijacija u odnosima porodica-škola-zajednica koje utječu na učinke škole i dostignuće pojedinca tokom školovanja“ (Edwards i Foley 2004: 22). Kao i Bourdieu, djecu i mlade predstavlja pasivnima kada je riječ o usvajanju kulture, pri čemu dodaje da njihov humani kapital raste kroz angažiranost odraslih, odnosno socijalni kapital roditelja ali i zajednice. Premda je zapazio slabljenje uloge gustih mreža redovitih interakcija unutar obitelji u osiguravanju prakticiranja efektivnih normi i sankcija u životu suvremenog čovjeka, Coleman je naglašavao važnost socijalnog kapitala u obrazovnom uspjehu mladih. Colemanova je hipoteza da je obiteljsko zaleđe jedan od faktora koji utječe na uspjeh djeteta u školi. Analitički ga je moguće razlučiti u barem tri različite komponente: financijski kapital (bogatstvo, prihodi),

humani kapital (obrazovanje roditelja koje omogućuje prikladnu okolinu za djetetovo savladavanje gradiva) i socijalni kapital. Iz toga proizlazi da je socijalni kapital dio obiteljskog zaleđa koji se očituje u vremenu koje roditelj provede koristeći svoj humani kapital prema djetetu primjerice, pri usvajanju gradiva. Socijalni kapital u obitelji Coleman (1987) razumije kao posvećenost djeci u smislu razvijanja efektivnih normi kontrole, socijalnih mreža i izgradnje intergeneracijskih veza koje su ključne za odrastanje a koje, uslijed modernizacijskih procesa, specijalizacije na tržištu rada i odsutnosti roditelja iz doma, erodiraju. Zato se fizička odsutnost roditelja može tumačiti kao strukturalna deficijencija u socijalnom kapitalu obitelji. Drugim riječima, socijalni se kapital proizvodi u procesu međudjelovanja strukturalnih i funkcionalnih socijalnih resursa pri čemu je struktura obitelji definirana brojem prisutnih članova obitelji a funkcija postojećom interakcijom i zajedničkim vrijednostima (Bassani, 2007). Nadalje, Coleman tvrdi kako dvoroditeljske obitelji osiguravaju mladima najviše socijalnih resursa, za razliku od onih jednoroditeljskih (Bassani 2007). To ga čini konzervativnim u pogledu zapošljavanja majki budući da smatra kako izbjivanje majke iz doma pridonosi manjku socijalnog kapitala obitelji odnosno resursa koje bi dijete moglo koristiti (Field, 2008; Leonard, 2005). Da se radi o visoko konzervativnoj anti-feminističkoj poziciji u shvaćanju obiteljskog života, primjećuje autorica Leonard (2005). Ona također kaže kako se sa strukturalnom deficijencijom ne moraju susretati samo jednoroditeljske obitelji već i obitelj s oba roditelja i više od dvoje djece. Roditelji s više djece su također u nemogućnosti posvetiti dovoljno vrijeme za uspješnu transmisiju socijalnog kapitala svakome od njih.

Kada je riječ o mladima u konceptualizaciji socijalnog kapitala, Colemanovo tumačenje je apstraktno i funkcionalističko, budući da oblikovanje socijalnog kapitala nastaje u vezi, prije svega roditelja i djeteta (Tolonen, 2007). S druge strane, premda im pripisuje pasivnu ulogu u stvaranju socijalnog kapitala, Coleman problem nezaposlenosti mladih vidi u njima samima a ne u vanjskim procesima na tržištu rada (Morrow, 1999). Nadalje, njegova konceptualizacija je nedinamična i opisuje više nego što objašnjava efekte nejednakosti, promjene ili socijalnu mobilnost te zanemaruje šire obiteljske veze (Morrow, 1999). Stoga, socijalni kapital u tom slučaju funkcionira kao snažna metafora za čitanje života mladih koja kroz takvu matricu, previđa i prikriva nejednakost među njima (Morrow, 1999; Tolonen, 2007). Potom, Coleman daje roditeljima gotovo apsolutni utjecaj na dječji život pri čemu zanemaruje šire socio-strukturalne utjecaje na djecu, pogotovo onu starije dobi koja ipak imaju mogućnost donošenja nekih

autonomnih odluka (Morrow, 1999). Također, ona participiraju unutar obrazovnog sustava u kojemu provode najveći dio svog vremena, a stvaraju i druge socijalne veze s vršnjacima, odraslima u susjedstvu, odnosno široj zajednici. Naime, djeci i mladima pripisane su uloge članova obitelji, škole i zajednice u kojima socijalni kapital preuzimaju, dobivaju, koriste ali ga ne stvaraju (Morrow, 1999; Tolonen, 2007: 32).

Bourdieu i Colemanu vežu analize procesa akumulacije, mobilizacije, cirkulacije kao i upravljanja socijalnim kapitalom u obitelji, pri čemu ne nude dublju teorijsku analizu obitelji već pretpostavljaju normativnu strukturu koju čini heteroseksualna okosnica koja podliježe tradicionalnim rodnim odnosima u privatnoj sferi (Adler, 2005). Pored toga, Coleman se, za razliku od Bourdieua, ne osvrće na moguće negativne strane socijalnoga kapitala.

2.1.3. Robert Putnam

Brojni suvremeni teoretičari prepoznaju radove politologa Roberta Putnama kao najutjecajnije u popularizaciji koncepta socijalnog kapitala, kako u znanstvenom tako i u javnom diskursu (Portes, 2000; Stolle i Hoghe, 2003; Bežovan, 2004; Woolcock, 2004; Edwards i Foley, 2004; Rothstein 2005; Adam, 2008). Putnamov rad bi se mogao podijeliti u dvije faze s obzirom na objavljene studije: *Kako demokraciju učiniti djelotvornom* koja je prvi put objavljena 1993. i *Kuglati sam* 2000⁴. godine. Putnam razumije socijalni kapital kao svojevrsni „sociokulturni kapacitet“ (Šalaj, 2003) neke zajednice određen gustoćom i preklapanjem različitih mreža suradnje koje obilježava neka mjera povjerenja, poštovanja zajedničkih normi i reciprocitet. Drugim riječima radi se o povezivanju izvan primarne grupe i kontinuiranoj suradnji za ciljeve koji su u skladu s interesima šire zajednice a u čijem su temelju odnosi povjerenja i pouzdanosti.

Rijetki su istraživači koji, analizirajući Putnamovu studiju, propuste naznačiti njegove tocquevilleovske korijene. Sam Putnam za Alexis de Tocquevillea kaže da je „svetac zaštitnik suvremenih stručnjaka na temu socijalnog kapitala“ (2008: 384). Radi se o francuskom društvenom teoretičaru i istraživaču koji je uspoređivao francusko i američko društvo s početka 19. stoljeća, konkretno preobrazbu starog režima u Francuskoj zasnovanog na staležima, personaliziranim vezama odanosti (Kalanj, 2005) i hijerarhijskim odnosima te praksu

⁴ Ovdje se koristi hrvatsko izdanje prve knjige iz 2003. (Fakultet političkih znanosti, Zagreb) i srpsko izdanje druge knjige iz 2008. (Mediterran, Novi Sad).

demokracije u SAD-u. Demokraciju u Americi karakterizirala je sloboda i jednakost što je predstavljalo osnovu za napredak i razvoj dok se Europa na putu demokratizacije gušila u revolucijama i sukobima (Offe, 2004). Slijedom tih zapažanja, zanimali su ga razlozi zbog kojih se demokratski poredak drugačije očituje u SAD-u i Francuskoj. Tocqueville nalazi razlog u američkoj nepovijesnosti u kojoj su sloboda i jednakost dani neposredno, dok se u Europi demokracija mora učiti i usvajati što podrazumijeva ne posve glatko odbacivanje preddemokratskih navika i običaja⁵ (Offe, 2004). Upravo su navike i običaji (koje Tocqueville naziva „navikama srca“, „duhovnim navikama“ koje upućuju na moralno i intelektualno stanje naroda), uz još dvije okolnosti - slučajno dane izvanjske uvjete (privredno-zemljopisni i vojno-zemljopisni argument) te zakone i institucije (okomita i vodoravna podjela vlasti) – brana od mogućih posljedica jednakosti kao i „ugovornih tržišnih odnosa i natjecateljskog individualizma te njegovoj materijalnoj nezasićenosti“ (Offe, 2004: 21). Navikama i običajima ipak pridaje središnje mjesto, a radi se o svojevrsnim kolektivnim mentalitetima, odnosno raširenim obrascima razmišljanja koji čine gotove šablone za pojedinačna djelovanja (Sztompka, 1999) pri čemu se u Americi očituju kao „snaga udruženog življenja u svim područjima, duh građanske inicijative, religijska shvaćanja koja pogoduju ravnoteži između osobnog interesa i komunitarnog duha“ (Kalanj, 2005: 96). Stoga, organiziranje ljudi u intermedijarne grupe poput udruženja imalo je socijalnu funkciju osigurača od naglašenog individualizma s jedne i od interesa vlasti s druge strane (Offe, 2004; Lichterman, 2006) kao i funkciju olakšavanja postizanja interesa koje atomizirani pojedinci sami za sebe teško mogu postići⁶.

Pored Tocquevilleovih, za Putnamov rad važni su radovi J.S. Colemana jer od njega preuzima strukturalno određenje socijalnog kapitala kroz važnost udruženja, a potom i socijalnih normi i povjerenja pri čemu ih primjenjuje na makro razinu. Analizu ne usmjerava na obitelj i neposrednu zajednicu već, naprotiv, strukturalni socijalni kapital veže uz sekundarne grupe. Usto, naglašava javni aspekt socijalnog kapitala i korisnost koju zatvorenost neke grupe može imati kao

⁵ Putnam (2003) koristi slično rezoniranje kada govori da je socijalni kapital u Italiji (ali i u sjevernim i južnim državama SAD-a) ovisan o prijednom putu, kao rezultat tradicije i postojećih društvenih odnosa.

⁶ Turner (2003) u Tocquevilleovom naglašavanju važnosti građanskih i političkih asocijacija nalazi utjecaj Durkheima koji je u organskim, modernim društvima prepoznao intermedijarne institucije u obliku profesionalnih udruženja važnima u očuvanju slobode pojedinca ali i slobode države od utjecaja pojedinca. S druge strane, ubrzani razvoj industrijalizacije i modernizacija društva dovele su do moralne anarhije u europskom socio-ekonomskom sustavu. Upravo u stručnim udruženjima kojima bi radnici bili privrženi, Durkheim vidi potencijal za izgradnju makro-sistema moralnog autoriteta i regulacije (Turner, 2003).

nusproizvode za okolinu tj. ne-članove. Također, kada je riječ o prvoj Putnamovoj studiji u Italiji, neizostavan je utjecaj i važnost Banfieldove knjige *O moralnoj osnovi nazadnoga društva* iz 1958. g., o čemu će još biti riječi. U pogovoru Putnamovoj knjizi, Berto Šalaj (2003b) navodi utjecaj velikog i značajnog istraživanja političkih kultura Almonda i Verbe na Putnamov rad u dva momenta. Prvi je fokus na društvenim vrijednostima a drugi u pridavanju važnosti subjektivnim orijentacijama građana prema politici u odnosu na objektivne uvjete odnosno institucije. Ovdje je važno dodati kako se već poznati koncept političke kulture razlikuje od socijalnoga kapitala. Politička kultura nacije je „specifična distribucija obrazaca usmjerenosti prema političkim objektima među pripadnicima te nacije“ (Almond i Verba, 2000: 21). Tri su glavna tipa političke kulture: parohijalni, podanički i participacijski pri čemu je potonji najzanimljiviji jer se veže na demokratsku političku kulturu. Ona podrazumijeva u najširem smislu aktivan odnos prema političkim strukturama, obnašateljima vlasti i političkim odlukama odnosno njihovim primjenama i kao takva obuhvaća i sam socijalni kapital (Šalaj, 2003b).

2.1.3.1. Istraživanje izgradnje institucija u Italiji

Putnamova studija koja je uobličena u knjigu 1993. godine, naziva *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*, sadrži rezultate dvadesetogodišnjeg longitudinalnog istraživanja izgradnje demokratskih institucija u Italiji. Uspjeh i značaj ovog istraživanja u akademskoj i istraživačkoj zajednici ogleda se u činjenici da su odonda društvene znanosti počele ozbiljnije i intenzivnije istraživati i promišljati koncept socijalnog kapitala (Edwards i Foley 2004). Kontekst njegova istraživanja odnosi se na Italiju 1970-ih godina koja je u tom razdoblju prolazila procese političke decentralizacije koji su obuhvaćali prijenos funkcija s nacionalne na novonastale regionalne vlade. Potonje su posjedovale jednake ovlasti za uspostavljanje političkih institucija, čime su se stvorile okolnosti za istraživanje uspješnosti njihove izgradnje od samih temelja. Tu istraživački jedinstvenu priliku iskoristio je R. Putnam te se (uz pomoć R. Leonardija i E. Y. Nanetti) upustio u dvadesetogodišnje longitudinalno praćenje dinamike institucionalnog razvoja. Istraživači su nastojali saznati kako institucije utječu na politički proces i utvrditi mjeru djelotvornosti institucija te što ju uvjetuje. Odgovor na drugo, za ovaj rad zanimljivije pitanje, sadržano je u skiciranju Putnamovih polazišta pri konstrukciji koncepta socijalnog kapitala. Cilj Putnamova istraživanja bio je utvrditi efikasnost demokratskih institucija odnosno mjeru efikasnosti demokratskih procesa koji se ogledaju u konkretnim mjerama *policy* područja (Rothstein, 2005).

Drugim riječima, djelotvorna demokracija ne podrazumijeva samo stupanj demokratskog legitimiteta, *input* dimenziju koja se odnosi na reprezentaciju interesa birača, parlamentarnu proceduru donošenja odluka, već i stupanj uspješnosti implementacije tih odluka ili procjenu *output* dimenzije. Efikasnost demokratske vladavine sadržana je u procjeni stupnja uspješnosti tih dviju dimenzija (Rothstein, 2005). Naime, pokazalo se da institucije nisu jednako djelotvorne u svakoj talijanskoj regiji, dapače, njihova djelotvornost se jasno geografski distribuirala na sjeverni i južni dio (Putnam, 2003). Slijedom toga, nastojalo se odgovoriti na pitanje što čini razliku između Sjevera i Juga kada je riječ o djelotvornosti institucija. Faktore koji bi za to mogli biti zaslužni Putnam je razložio na socijalno-ekonomske s jedne i socijalno-kulturne s druge strane. Ostavljajući prikaz prvih po strani, orijentirat ćemo se na socio-kulturne faktore koje je tek trebalo konceptualizirati. Potonji su se odnosili na ono što Putnam naziva civilnom zajednicom podrazumijevajući obrasce građanskog uključivanja i društvene solidarnosti. Drugim riječima, civilnu zajednicu karakterizira civilni angažman građana koji slijede „pravilno shvaćen interes“ odnosno onaj u svrhu javnoga dobra. Otuda proizlaze obilježja dugoročnosti i osjetljivosti na tuđe interese (nasuprot kratkoročnosti uskih interesa koji isključuju potrebe šire zajednice). Zatim, podrazumijeva se politička jednakost građana tj. jednaka prava i obaveze za sve, pri čemu se isključuju odnosi klijenata i patrona, a oni koji obnašaju vlast imaju odgovornost prema građanima. Građani, pored nabrojanog, imaju povjerenja jedni u druge što olakšava ostvarivanje zajedničkih interesa i smanjuje oportunistička ponašanja. Osim pobrojanih poželjnih osobina građana, Putnam, po uzoru na A. de Tocquevilla, značajnu ulogu pridaje „društvenim strukturama suradnje“ ili udruženjima, o čemu će biti riječi kasnije. Slijedom rečenog, postavlja hipotezu da postoji pozitivna povezanost između stupnja civilnosti zajednice⁷ i institucionalne djelotvornosti. Utvrdio je značajnu povezanost indeksa civilnosti zajednice i indeksa institucionalne djelotvornosti, dok se indeks ekonomske razvijenosti nije pokazao dovoljno značajnim u povezanosti s institucionalnom djelotvornosti. Štoviše, kada se poveže civilnost regije s gospodarskim napretkom i institucionalnom djelotvornošću, povezanost potonjih varijabli

⁷ Pritom, razvija indeks civilnosti služeći se sljedećim indikatorima - pri čemu prva dva preuzima od Tocquevilla (Putnam 2003) - živost udruživanja (mjeri se članstvom u udrugama), redovitost čitanja novina, redovitost glasovanja na nacionalnim referendumima i korištenje mogućnosti preferencijskog glasovanja na nacionalnim izborima (pri čemu je potonje negativno korelirano s ostalim mjerama budući da ukazuje na klijentelizam u političkom životu).

nestaje. Drugim riječima, „što je regija civilnija to je vlada učinkovitija“ (Putnam, 2003: 107)⁸. Upravo tu kvalitetu zajednice Putnam prepoznaje kao socijalni kapital koji definira kao „karakteristike društvene organizacije, poput povjerenja, normi i mreža koje mogu poboljšati učinkovitost društva olakšavanjem koordiniranog djelovanja“ (Putnam, 2003: 179). Socijalni kapital stoga čine tri komponente: norme, društvene vrijednosti u obliku povjerenja te horizontalne društvene mreže. Međudjelovanjem spomenutih komponenti u društvu stvara se podloga izgradnji institucija. Naime, radi se o tome da „kulturni sustav određene zajednice može biti skup prepreka razvoju i stabilnosti ili pak generator (i potporanj) društvenog napretka i blagostanja“ (Štulhofer, 2003: 2).

U udruženjima građana, Putnam prepoznaje najvažniji oblik horizontalne interakcije i reciprociteta, nasuprot vertikalnim interakcijama koje uključuju odnose moći i time potkopavaju razvoj socijalnog kapitala. S racionalnog stanovišta, horizontalne interakcije izvan neposrednih primarnih grupa, povećavaju „troškove“ onom pojedincu koji se ne povinuje pravilima što podrazumijeva neka transakcija, potiču norme reciprociteta, olakšavaju komunikaciju i poboljšavaju tijek informacija o pouzdanosti individua, odašilju informacije o ugledu, utjelovljuju prošle uspješne suradnje koje mogu poslužiti kao kulturno definiran predložak za buduće suradnje (Siisiäinen, 2000:3). Osim toga, dobrovoljna udruženja stvaraju „povezujući cement u formi snažnih socijalnih normi povjerenja i reciprociteta koje omogućuju ili facilitiraju onu vrstu suradnje na kojoj je demokracija temeljena i koja čini kamen temeljac koji osigurava izbjegavanje socijalne klopke“ (Rothstein, 2005: 48). Putnam (2003), naime, u svojem tumačenju razloga suradnje i stvaranja socijalnoga kapitala na makro razini, raspravlja o dvojama kolektivnog djelovanja, racionalnosti i iracionalnosti pojedinaca. Pritom razmatra zatvorenikovu dilemu kao mehanizam stvaranja povjerenja u okviru neke skupine (Brehm i Rahn, 1997). Smatra kako nedoumice koje nosi kolektivno djelovanje mogu usporiti ostvarenje suradnje radi uzajamne koristi pa postoje dvije vrste ekvilibrija ili ravnoteže: oni koji surađuju (vode se logikom da je potrebno uvijek surađivati) i oni koji to ne čine (prevladava logika da je potrebno iznevjeriti drugoga kako bi se postigla korist). Hoće li nedoumice kolektivnog djelovanja i oportunizma prevladati, ovisi o društvenom kontekstu, smatra Putnam. Naime „dobrovoljna je suradnja lakša u

⁸ Uz indikatore civilnosti i ekonomske razvijenosti, Putnam je ispitivao moguću povezanost institucionalne djelotvornosti sa sljedećim faktorima: društvenom stabilnosti, stupnjem obrazovanja, stupnjem urbanizacije, stabilnosti obnašanja dužnosničkih poslova, pripadnošću Komunističkoj partiji. Pokazalo se da nijedna od njih ne pokazuje značajnu povezanost s institucionalnom djelotvornosti.

zajednici koja je naslijedila znatan socijalni kapital u obliku normi uzajamnosti i mreža građanskog angažmana“ (Putnam 2003: 179). Iz ovoga je vidljivo da prevladavanju jedne od ovih logika ključnu ulogu pridaje društvenom kontekstu i povijesti koje „duboko uvjetuju učinkovitost institucija“ (Putnam 2003: 194). Naime, potonje, skriva odgovor na pitanje zašto postoje razlike u civilnosti, poglavito u stupnju horizontalnog udruživanja između Sjevera i Juga Italije. Dakle, razlika leži u povijesnim okolnostima odnosno kulturnim praksama koje su se njegovale tijekom niza stoljeća. Drugim riječima, socijalni je kapital ovisan o prijašnjem putu (*path dependent*). Naime, Sjever su karakterizirala mjesta s razvijenim horizontalnim mrežama uzajamne pomoći dok su na Jugu dominantne veze bile vertikalne uz ovisnost i izrabljivanje te klijentelizam. Tako „unatoč vrtlogu promjena, međutim, regije koje je potkraj 20.st. obilježavao građanski angažman gotovo su nepogrešivo one regije u kojima su zadruge i kulturna udruženja te društva uzajamne pomoći bili najbrojniji u 19. st. i gdje su udruženja susjeda, vjerske bratovštine i gilde pridonijeli procvatu komunalnih republika 12.st.“ (Putnam 2003: 172). Obezvlašćeno seljaštvo Juga ovisilo je o moćnim feudalcima koji su pak bili jedina veza prema najvišim instancama države. Usto, slabost države pripomogla je uspostavi institucije samopomoći i to mafijaškog tipa koja se temeljila na „tradicionalnim obrascima odnosa pokrovitelja i klijenata...“ (Putnam, 2003: 155). Otuda je jačala ukorijenjenost kulturnog obrasca međuljudskog nepovjerenja koja je takvo stanje održavala, a mafija se nametnula kao proizvođač i trgovac povjerenjem. Pritom, ne treba zanemariti faktor gospodarske (ne)razvijenosti - južne regije su tradicionalno siromašnije od sjevernih i to Putnam ima na umu pri određivanju socijalnog kapitala jer utvrđuje da gospodarska razvijenost može jačati civilnost dok siromaštvo vjerojatno slabi mogućnosti njezinog nastanka.

2.1.3.2. *Kuglati sam – socijalni kapital u Americi*

Mogu se detektirati dvije glavne razlike između Putnamove dvije studije. Prva se odnosi na korištene metodološke pristupe: u talijanskoj studiji, socijalni se kapital izvodi kao post hoc koncept kojim se objašnjavaju prikupljeni podaci namijenjeni mjerenju civilne zajednice. U američkoj studiji, operacionalizaciju i mjerenje koncepta izvodi iz prethodno zadane definicije (Šalaj, 2007). Druga distinkcija nalazi se u problematizaciji normativnosti socijalnoga kapitala odnosno vrste stvorenog povjerenja unutar i izvan neke grupe. Drugim riječima, propituje se često naglašavana „dobra“ i „korisna“ uloga socijalnog kapitala za širu zajednicu. Stoga, u američkoj studiji uključuje, u talijanskom istraživanju izostavljene „tamne strane“ socijalnog

kapitala. Navodi primjere urbanih bandi, NIMBY (*not in my backyard*) pokreta ali i elita vlasti koje svoj socijalni kapital koriste za postizanje antidruštvenih ciljeva. Posljedice socijalnog kapitala ovise o njegovom obliku i mogu biti društveno pozitivne i negativne. Prve se odnose na uzajamnu podršku, suradnju, povjerenje⁹ i institucionalnu efikasnost, a druge na sektaštvo, etnocentrizam i korupciju (Putnam 2008). Da bi te dvije vrste socijalnog kapitala razdvojio, uvodi pojmove premošćujućeg i povezujućeg socijalnog kapitala o kojima će biti riječi kasnije.

Putnam se, u empirijski obimnoj studiji *Kuglati sam*, koju prvi put integralno objavljuje 2000. godine¹⁰, udaljava od specifične veze socijalnog kapitala i demokratskih institucija tako što naglašava važnost svih socijalnih interakcija za različite svrhe. Tako navodi raznolike primjere u kojima se očituju oblici i načini korištenja socijalnog kapitala: članstvo u nekoj građanskoj udruzi, druženje s obitelji, bavljenje momčadskim sportom, život sa cimerom tijekom studija i sl. Također, donekle modificira definiciju socijalnog kapitala. U talijanskoj studiji sve su tri dimenzije imale ravnopravnu ulogu, no sada svoju pažnju više usmjerava na mreže i norme koje u svom međudjelovanju „proizvode“ povjerenje. Socijalni kapital, stoga, čine „društvene mreže i norme uzajamnosti i povjerenja koja proizlaze iz njih“ (Putnam, 2008: 20). Pored toga, socijalni kapital povezan je s građanskom vrlinom koja je „najsnažnija kada predstavlja dio guste mreže recipročnih društvenih odnosa“ (Putnam, 2008: 20). Dvije su vrste recipročnih odnosa – specifični i generalizirani reciprocitet pri čemu prvi pretpostavlja razmjenu usluga između konkretnih pojedinaca, a potonji pretpostavlja da će se ono što sada neka osoba učini drugoj vratiti, i to ne nužno u istom obliku i od iste osobe. Zapravo, Putnam generalizirani reciprocitet (uopćene norme uzajamnosti) poistovjećuje s povjerenjem, a to je najzornije prikazano sljedećom rečenicom: „društvo koje karakterizira generalizirani reciprocitet je efikasnije nego nepovjerljivo društvo, iz istog razloga zbog kojeg je novac efikasniji od razmjene dobara“ (Putnam, 2008: 23).

⁹ Portes (2000) upozorava na problem u Putnamovom imenovanju pozitivnih posljedica određenih oblika socijalnog kapitala. Naime, navedene posljedice poput suradnje i povjerenja jesu sastavni dio samog socijalnog kapitala pa je analitički potrebno odvojiti posljedice od sastavnica socijalnoga kapitala.

¹⁰ Tri godine nakon objave *Kuglati sam*, Putnam uz L. M. Feldstein i D. Cohen, objavljuje studiju *Better Together* o socijalnom kapitalu u Americi pri čemu se „spušta sa statističkih visina...na zemlju, ulazeći u dnevni boravak Catherine Flannery, dugogodišnje stanovnice Roxburyja u državi Massachusetts koja je svjedočila rastavljanju i sastavljanju svoga susjedstva; ulazeći u razred u Sjevernoj Philadelphiji gdje ... volonter pomaže učeniku drugoga razreda učiti čitati;...“ (Putnam, 2003b: 5). Zapravo, radi se, prema riječima autora, o zbirci priča o socijalnom kapitalu iz različitih dijelova SAD-a koje ciljaju ilustrirati načine na koji se zajednice prilagođavaju novim uvjetima suvremenih okolnosti. Pritom, Putnam naglašava da izostavlja znanstvenu težinu u obliku teorijskog okvira, definicija i hipoteza. Iz tog razloga ovaj njegov nesumnjivo koristan doprinos američkim kreatorima javnih politika izostavljamo iz ovog rada.

Kao što je ustvrdio i u talijanskom istraživanju, neupitna je važnost postojanja guste mreže čestih horizontalnih interakcija kako bi se smanjile mogućnosti zloupotrebe položaja. Stoga se analitičko odvajanje socijalnog povjerenja i generaliziranog reciprociteta, u ovom slučaju, gubi i postaju istoznačni.

U integralnom mjerenju socijalnog kapitala u SAD-u Putnam koristi indeks sastavljen od agregatnih varijabli i onih prikupljenih anketnim istraživanjima. Indeks sadrži mjerila organizacije života u zajednici (rad u vijećima lokalnih zajednica, obnašanje neke dužnosti u organizaciji, građanske i društvene organizacije na 1000 stanovnika, prosječan broj posjećenosti klupskih sastanaka, prosječan broj članstva u grupama), mjerila angažmana u javnim pitanjima (odaziv na predsjedničkim izborima, sudjelovanje na javnim sastancima vezano za gradska ili školska pitanja), mjerila volonterstva u zajednici (broj neprofitnih organizacija na 1000 stanovnika, prosječan broj angažmana na projektima zajednice, prosječan broj volonterskog rada), mjerila neformalne društvenosti (slaganje s tvrdnjom „provodim puno vremena posjećujući prijatelje“, prosječan broj primanja gostiju kod kuće), mjerila socijalnog povjerenja (slaganje s tvrdnjom „većini ljudi se može vjerovati“ i „većina ljudi je poštena“). Iz navedenog je vidljivo kako se Putnamov metodološki pristup sličiji njegovoj prvotnoj definiciji socijalnoga kapitala u kojima su sve dimenzije podjednako zastupljene, od one prezentirane u konkretnoj studiji. Također, kako Šalaj (2007) zamjećuje, iz indeksa su posve izostavljene norme reciprociteta ili civilnosti. Putnam koristi indeks kao nezavisnu varijablu kojom pokazuje geografski neravnomjernu raspodjelu socijalnog kapitala – sjeverne države SAD-a se izdvajaju kao one s višom, a južne s nižom razinom socijalnog kapitala. Taj jaz objašnjava kulturnim naslijeđem robovlasništva na Jugu iz kojega proizlazi izražena segregacija i socijalna nejednakost koji podrivaju socijalnu solidarnost. Također, visoki socijalni kapital Sjevera objašnjava služeći se Tocquevilleovim i D. Elazarovim zapažanjima o sastavu imigrantskog stanovništva pretežno skandinavskog porijekla. Potom, integralne indekse socijalnoga kapitala federalnih država stavlja u odnos s kvalitetom različitih životnih područja. Tako je socijalni kapital, između ostalog, pozitivno povezan s blagostanjem djece, obrazovnim indeksom, subjektivnim stanjem zdravlja, osjećajem sreće, tolerancijom, građanskom jednakosti a negativan s gledanjem televizije djece, stopom ubojstava, nasilništva i stopom mortaliteta.

Osim toga, Putnam se u svom istraživanju koncentrirao na praćenje dinamike socijalnog kapitala američkog društva tijekom prošloga stoljeća. Istraživanje je obuhvatilo podatke o

političkoj, građanskoj i religioznoj participaciji, vezama na radnom mjestu, altruizmu i volontiranju, reciprocitetu i povjerenju. Autor je analizirao niz empirijskih podataka na nacionalnim uzorcima prikupljenima tijekom 20. stoljeća, a koji se odnose na mnoge razine društvenog života poput sudjelovanja u politici i državnim pitanjima, institucijama zajednice i neformalnim vezama. Ispitivao je i promjenu obrazaca u dinamici povjerenja, filantropije, volontiranja i reciprociteta.

Zaključio je da je u SAD-u krajem 20. stoljeća došlo do općeg pada socijalnog kapitala u odnosu na period do šezdesetih godina. Putnamova početna pretpostavka je da tijekom posljednjih sto godina veze među ljudima u Americi nisu postepeno slabile nego su, s obzirom na raznovrsnost i intenzitet, imale svoje uspone i padove. Naime, američki društveno-politički život s početka 20. stoljeća bio je vrlo dinamičan. Postojeći podaci govore o postojanju intenzivnih odnosa s članovima obitelji, prijateljima i angažiranom životu u lokalnoj zajednici kroz klubove, volonterska udruženja i sl. (Putnam, 2008) dok je posljednja trećina 20. stoljeća, pak, obilježena suprotnim, negativnim trendom¹¹. U posljednjih trideset godina, došlo je do povećanja broja dobrovoljnih udruženja no ona su takvog tipa da se članovi uopće ne susreću, a aktivno sudjelovanje u organizacijama licem-u-lice je smanjeno. Odgovor na pitanje zašto je došlo do promjene u stupnju građanskog angažiranja tijekom zadnje trećine 20. stoljeća, Putnamu nije jednostavno dati jer tomu ne postoji razvidan uzrok. No, pokušaj konstruiranja odgovora započinje obrazovanjem stanovništva kojeg smatra jednim od najvažnijih pokazatelja građanskog sudjelovanja. Logično bi bilo za pretpostaviti da porast razine obrazovanja - s kojom su povezana znanja i vještine potrebne za sudjelovanje u zajednici, pridonosi općem povećanju sudjelovanja u društvu. No, trend smanjenja stope građanskog sudjelovanja ne govori toj tezi u prilog¹². Zato Putnam pretpostavlja da se radi o višestrukim uzrocima pri čemu izdvaja sljedeće: povećane materijalne aspiracije koje podrazumijevaju snažan pritisak na obitelj u kojoj oba roditelja rade, život u urbanim sredinama koje su uopćeno gledano heterogene cjeline sastavljene od homogenih dijelova (prema etnicitetu, rasi, klasi pri čemu se izdvajaju suburbani dijelovi gradova), češća i intenzivnija prostorna mobilnost (svakodnevna višesatna putovanja na posao itd.), korištenje

¹¹ Kada je riječ o političkoj participaciji, Putnam napominje da su Amerikanci još uvijek među aktivnijim građanima od mnogih demokracija na svijetu no njega je zanimalo kakvo je recentno stanje u odnosu na prethodna desetljeća.

¹² Putnam se koncentrira na pitanja opadanja formalnog i neformalnog građanskog angažmana i čini se kao da ih u nekim dijelovima studije poistovjećuje sa socijalnim kapitalom.

medijskih tehnologija i smjena generacija pri čemu potonju smatra odgovornom za otprilike polovicu opadanja civilne participacije.

Uloga žena u kreiranju socijalnog kapitala je veoma važna (Putnam, 1995; 2000). Iako su muškarci češće članovi različitih udruženja, žene, kada su članice, više vremena provode u udruzi i više vremena koriste za neformalnu komunikaciju izvan obitelji. No, emancipacija i povećano sudjelovanje žena na tržištu rada proteklih desetljeća smanjilo je obim vremena koje su posvećivale izvanobiteljskim obavezama (izuzev posla) pa su te okolnosti djelomično odgovorne za pad socijalnog kapitala¹³.

Politički angažman mjeren stopom glasovanja i interesom za politička pitanja je u padu, a tu činjenicu Putnam pripisuje smjeni generacija. Politički angažman uopće slikovito je predstavljen arenom u kojoj publika odnosno građani mogu imati tri aktivnosti. Sjediti, navijati ili aktivno sudjelovati u samoj „borbi“. Putnam zaključuje kako je suvremena generacija mladih generalno nezainteresirana i „samo sjedi“ u toj areni dok većina navijača ipak prati i komentira događaje. Ipak, promjene su obilježile i glavne igrače, poput većih političkih stranaka na nacionalnoj razini. Tijekom vremena su se povećale, obogatile i profesionalizirale, a istovremeno zadesio ih je pad lojalnosti i identifikacije među građanima, kao i involviranosti u lokalne političke aktivnosti.

Nalaz o negativnom trendu dinamike socijalnog kapitala nije naišao na opću empirijsku potvrdu drugih američkih istraživanja. Tako je Pamela Paxton (1999) utvrdila da ne postoji konzistentan pad mjerenih komponenata socijalnog kapitala u razdoblju od 1975.g. do 1993.g. Iako je došlo do pada uopćenog povjerenja, razina sudjelovanja u organizacijama, neformalno druženje kao i povjerenje u institucije ostali su stabilni. Neki ističu transformativnu prirodu socijalnog kapitala koji proizlazi iz normativnih struktura veza pa se slijedom toga ne može govoriti i njegovom padu ili nestajanju već o različitim manifestacijama (Reimer i sur, 2008).¹⁴

¹³ Ta izrazito normativna pozicija naspram ženske uloge kao i zanemarivanje mogućnost doprinosa žena socijalnom kapitalu izvan obitelji, primjerice na radnom mjestu Kovalainen (2004) nalazi spornim. U tom smislu zamjerke su artikulirane i iz perspektive feminističke teorije koje su sadržane u zanemarivanju problema odnosa moći u vezama, što doprinosi maskulinističkom karakteru socijalne teorije (Adler, 2005).

¹⁴ Autori za primjer navode slučaj umirovljenica iz Japana čije se neformalno druženje i prijateljstvo pretvorilo u osnivanje udruženja za bavljenje ljekovitim biljkama budući da ih je, između ostaloga, povezivala ta zanimacija. Nakon izvjesnog vremena, njihov zajednički interes pretvorio se u uspješan poslovni poduhvat te je udruženje postalo tvrtka. Stoga njihov socijalni kapital nije nestao već se transformirao iz asocijativnih veza u tržišno-birokratske veze iz kojih je proistekla drugačija vrsta socijalnog kapitala.

Osim toga, Putnam ne problematizira pristup resursima socijalnog kapitala, tj. mogućeg isključivanja pojedinaca i grupa iz pristupa određenim vrstama socijalnog kapitala (Reimer i sur., 2008). Na tom tragu, razloge za pad socijalnog kapitala u Americi Wuthnow (2002) ne pripisuje, kako ju naziva, Putnamovoj „perspektivi erozije“. Naime, uključuje „perspektivu isključivanja“ koja postavlja pitanje potrebe posjedovanja potrebnih financijskih, obrazovanih i ostalih resursa za društvenu participaciju, čime su zakinuti oni koji te resurse ne posjeduju. Analiza dinamike članstva u SAD-u od 1974. do 1991. godine pokazuje da je pad prisutan u segmentu onih koji su, s obzirom na stupanj obrazovanja oca i vlastiti stupanj obrazovanja, deprivilegirani (Wuthnow, 2002). Ove nalaze autor interpretira pogoršanjem životnih uvjeta marginaliziranih tijekom tog perioda što im dodatno otežava odluku za društveno sudjelovanje. Stoga, potrebno je osmisliti stvaranje neke vrste socijalnog kapitala koja bi premostila privilegirane i marginalizirane skupine. U tom kontekstu, Wuthnow spominje i relativno novo područje istraživanja - cyberinterakciju, kojom se ljudi, ovisno o vlastitim sklonostima okupljaju neovisno o teritorijalnoj blizini. Ipak, i tu se postavlja pitanje distribucije socijalnog kapitala: oni koji su *online* imaju veću prednost pred onima koji si to ne mogu priuštiti. Osim toga, moguće je da je do negativnih promjena došlo i u načinu funkcioniranja samih udruženja koji ohrabruje isključivanje deprivilegiranih prije svega onih u sociokulturnom i socioekonomski nepovoljnijem (Wuthnow, 2002).

Može li se govoriti o padu socijalnog kapitala u drugim razvijenim zemljama? Pad socijalnog kapitala u SAD-u ne znači istovjetna kretanja u ostalim razvijenim zapadnim zemljama (Hall, 1999; 2002). Naime, u analizi podataka prikupljenih iz različitih izvora u razdoblju od pedesetih do devedesetih godina 20. st. u Velikoj Britaniji, Hall (2002) pokazuje kako članstvo u udrugama, kao glavni indikator socijalnog kapitala, nije doživjelo pad, štoviše i uz kontrolu razine obrazovanja ispitanika, temeljna razina sklonosti učlanjivanju u različite udruge ostala je stabilna. Time procesi poput jačanja socijalne države, suburbanizacije, uključivanja žena na tržište rada, promjene obiteljske strukture i gledanje televizije nemaju značajnog utjecaja na razinu socijalnog kapitala. Faktori koji su značajni za održanje socijalnog kapitala Hall prepoznaje u vladinim politikama, čiji utjecaj Putnam ignorira. Konkretno, radi se o politici ekspanzije sekundarnog i tercijarnog obrazovanja (što otvara mogućnosti pojačanom sudjelovanju u društvu) čime dolazi do promjene klasne strukture društva (proširuje se srednji sloj čiji su pripadnici tradicionalno barem dvostruko više uključeni u rad udruga nego oni iz nižih

socijalnih slojeva) i politika prema poticanju volonterstva, posebice u socijalnom sektoru koji nudi socijalne usluge građanima. Ipak, socijalno povjerenje u razdoblju 1959. – 1980. godine doživjelo je pad što se može tumačiti urbanizacijom (praćenom porastom kriminala i slabljenjem susjedskih mreža) i vladinom politikom, ovaj put, uvjetno rečeno, negativnog predznaka, pod vodstvom M. Thatcher koja je bila, između ostalog, usmjerena na razgradnju kolektivističkih vrijednosti (Hall, 2002).

Upravo izostavljanje uloge državnih institucija na proizvodnju ili održanje socijalnog kapitala jedna je od češćih kritika na Putnamov račun. R. Putnam ipak ne negira utjecaj države (ili institucija) jer u uvodu knjige *Democracies in Flux*¹⁵, uvažava ulogu države u financijskoj potpori djelovanju udruga te u organizaciji masovnog obrazovanja stanovništva koje je „snažan prediktor civilnog angažmana“ (Putnam i Goss, 2002:17). Konceptualno, Putnam ostaje pri važnosti izgradnje institucija odozdo prema gore, pri čemu su veze i odnos povjerenja na horizontalnoj ravni temelj izgradnji i povjerenju u institucije.

¹⁵ U kojoj se nalazi i Hallovo (2002) poglavlje.

2.2. STRUKTURALNA DIMENZIJA SOCIJALNOG KAPITALA – CIVILNA PARTICIPACIJA

2.2.1. Socijalni kapital i civilno društvo

Strukturalni uvjeti u modernom demokratskom društvu za ostvarivanje slobodnog udruživanja izvan primarnih grupa nalaze se u okviru civilnog društva. Štoviše, u Putnamovoj teoriji socijalnoga kapitala civilno društvo je, slikovito rečeno, mjesto rođenja socijalnog kapitala (Šalaj, 2007). Civilno je društvo višeslojan koncept koji ima različita značenja i korištenja (Bežovan, 2004; Edwards i Foley, 2004; Vrcan, 2006; Perez-Diaz, 2011; Gazivoda, 2012) i nesumnjivo predstavlja posebnu analitičko-istraživačku temu kojoj se u ovom radu pristupa u ograničenom i užem obimu. Važno je istaknuti neke opće odrednice shvaćanja civilnoga društva u kontekstu koncepta socijalnog kapitala.

Civilno društvo s obzirom na socijalni kapital, može se definirati u kontekstu općeg udruživanja i umrežavanja koji sadrže snažan građanski karakter, duh zajedništva i civilnu orijentaciju (Perez-Diaz, 2011). Pritom, udruženja predstavljaju „ulazne točke“ (Perez-Diaz, 2011) pomoću kojih organizirani građani mogu utjecati na kretanja na političkom i ekonomskom planu društva – utoliko, ona su analitički gledano, odvojena od države i tržišta. Na tom je tragu definicija koje civilno društvo predstavlja kao „prostor između obitelji, države i tržišta gdje se građani udružuju zbog promicanja zajedničkih interesa. Civilno društvo je društvo građana, njihovih inicijativa, skupina i organizacija koje imaju svoj ustroj, vlastitu upravu, neprofitni status, u svoje aktivnosti uključuju volontere, građani ulaze u njihovo članstvo na dobrovoljnoj osnovi, a kao takvima različiti im dionici daju materijalne potpore“ (Bežovan i Zrinščak, 2007: 18).

Civilno društvo obilježavaju tri funkcije: socijalizacija, javne funkcije i predstavljanje (Edwards i Foley, 2004). Prva ima možda najvažniju ulogu u kontekstu socijalnog kapitala a odnosi se na socijalizaciju građana za civilno djelovanje. Druga funkcija obuhvaća bavljenje i provedbu socijalnih aktivnosti usmjerene na pomoć depriviranim skupinama ljudi (ovdje civilno društvo kolidira sa socijalnom državom pa neki tvrde da je uloga države u tim aktivnostima poželjna i potrebna u većoj mjeri, a neki smatraju da povećana prisutnost države guši taj sektor) (Edwards i Foley, 2004). Predstavljanje kao funkcija odnosi se na osiguravanje „glasa“ različitim

interesima unutar društva odnosno podlogu za ostvarenje javnog interesa u odnosu na državu. Ipak, za ostvarenje nabrojenih funkcija potrebni su odgovarajući uvjeti. Naime, premda se djelovanje unutar strukture civilnoga društva koristi za unapređenje liberalno-demokratskog poretka, potonji je ujedno i pretpostavka za funkcioniranje civilnoga društva (Vujadinović, 2008). Otuda autorica Vujadinović (2008) izdvaja, ideal-tipski gledano, najvažnije pretpostavke za njegovo postojanje: pravnu državu, zajamčena osnovna građanska, politička i socioekonomska prava i slobode, proceduralnu demokraciju i institucije, tržišnu ekonomiju i privatno vlasništvo, demokratsku političku kulturu i participaciju građana. Iz rečenog se može zaključiti da su socijalni kapital i civilno društvo u složenom i simbiotskom odnosu te da jedno uvjetuje postojanje i karakter drugog. Bez participacijske orijentacije građana (odnosno strukturalnog socijalnog kapitala) civilno društvo ne može se održati, a bez postojanja civilnog društva teško je zamisliti realizaciju visoke razine kvalitativne dimenzije socijalnog kapitala (povjerenja i civilnih normi).

Ostavljajući po strani raspravu o vezi socijalnog kapitala i civilnog društva općenito, orijentirat ćemo se na Putnamovo razumijevanje uloge civilnog društva, koje je u značajnoj mjeri redukcionističko jer se temelji na participaciji u udrugama (Siisänen, 2000) - kao elemenata koji omogućavaju ostvarenje strukturalne dimenzije socijalnog kapitala odnosno civilne participacije. Polazište koje zapravo odgovara Putnamovom viđenju civilnog društva može se podvesti pod prostor tzv. intermedijarne sfere (Zimmer i Freise, 2006) koja omogućava udruživanje, a nalazi se između obitelji i države. U tom smislu, civilno društvo obuhvaća širok dijapazon djelovanja i organizacija, pa se govori o organizacijama civilnoga društva koje obuhvaćaju udruge, zaklade i fondacije, privatne ustanove i sindikate (Bežovan, 2004). U ovom radu, naglasak je na participaciji u udrugama¹⁶ ili organizacijama koje predstavljaju tek jedan dio civilnoga društva ali i formalizirani prostor za participaciju i udruživanje odnosno za stvaranje strukturalne dimenzije socijalnog kapitala.

¹⁶ Hrvatski Zakon o udrugama definira ih kao „svaki oblik slobodnog i dobrovoljnog udruživanja više fizičkih, odnosno pravnih osoba, koje se, radi zaštite njihovih probitaka ili zauzimanja za zaštitu ljudskih prava i sloboda, te ekološka, humanitarna, informacijska, kulturna, nacionalna, pronatalitetna, prosvjetna, socijalna, strukovna, športska, tehnička, zdravstvena, znanstvena ili druga uvjerenja i ciljeve, a bez namjere stjecanja dobiti, podvrgavaju pravilima koja uređuju ustroj i djelovanje toga oblika udruživanja“.

2.2.2. Civilna participacija

Pod civilnom ili građanskom participacijom, Putnam (2008) razumijeva ukupnost udruživanja u dobrovoljnim udruženjima. Shodno tome, podijelio ju je u tri kategorije: temeljene na zajednici, crkvi i radu od kojih nam je za potrebe ovoga rada prva najvažnija. Putnam (2008) pod civilnom participacijom u zajednici razumijeva članstvo u organizacijama koje imaju raznolike interese i ciljeve – od pjevačkog zbora do mirotvorne organizacije. Svrhe organizacija koje su temeljene na potrebama zajednice (primjerice mirotvorne organizacije) ili pak radu (poput sindikata) mogu biti i političke ili imati političke elemente. Slijedom toga, takve organizacije ili udruge iz civilne sfere nastoje svojim djelovanjem utjecati na kreatore politika, što predstavlja političku participaciju u širem smislu. Politička se participacija odnosi na „djelovanje s namjerom ili posljedicom utjecaja na regionalne, nacionalne ili supranacionalne vlade, bilo izravno utječući na stvaranje i implementaciju javne politike ili neizravno utječući na odabir pojedinaca koji stvaraju politike“ (Zani i Barrett, 2012: 273) pri čemu postoje dva oblika: formalni poput glasovanja na izborima ili neformalni poput pisanja političarima, potpisivanja peticije i slično. Zato, Putnam (2008) iskazuje stanovitu analitičku razliku između političke i civilne participacije u okviru koncepta socijalnog kapitala pa tako sugerira da „glasovanje i s njim povezana politika predstavljaju relativno neobavezujuće oblike participacije. U stvari, uopće ne predstavljaju, strogo uzeto, oblike socijalnog kapitala, jer se mogu ispunjavati sami po sebi“ (Putnam, 2008: 45). Naime, on inzistira na kooperativnim oblicima participacije koje se razvijaju u interakcijama „licem u lice“ za razliku od onih koje naziva ekspresivnim oblicima participacije. Primjerice, sudjelovanje u nekom odboru zahtijeva ne samo suradnju barem dvoje ljudi nego i *neki oblik javnog interesa* (naš italics) dok je primjerice pisanje pisama političarima, prema Putnamu, kao indikator političke participacije pretežito individualistički čin koji češće uključuje uže interese¹⁷. Pored toga, politička participacija podrazumijeva odnos prema političkim institucijama a socijalni kapital je vezan za međuljudske odnose. Budući da između političkog i civilnog područja djelovanja ne postoji jasna demarkacijska linija, zapravo se radi o kontinuumu između onoga što se smatra političkim i civilnim (Youniss, Bales, Christmas-Best i dr., 2002). Naime, nerijetko civilna djelovanja tijekom vremena vode političkoj akciji i obrnuto, pa je njihovo odvajanje za ove autore mogući istraživački deficit. Tim više što participacija u ne-političkim dobrovoljnim

¹⁷ Uz ovo valja napomenuti da je ova tvrdnja tek pretpostavka jer Putnam (2008) svoje stajalište ne potkrepljuje empirijskim podacima o prirodi pojedinog čina.

udruženjima predstavlja povoljnu okolnost za politički angažman (Dekker, 2009). Neki istraživači upravo iz tih razloga pod političkom participacijom razumijevaju djelovanja u okviru klasičnih organizacija civilnog društva poput onih za mir, okoliš, ljudska prava, prava životinja i sl. (Dekker, Koopmans i van den Broek, 2005; Ekman i Amna, 2012). S druge strane, neki smatraju da civilna participacija sadrži i političku buduću da predstavlja veze udruživanja ljudi (u najširem mogućem smislu) u odnosu na život zajednice (Cigler i Joslyn, 2002: 8). Utoliko, zahtjevno je iznjedriti konsenzualnu definiciju civilne participacije pa se može predložiti sljedeća: „civilni angažman opisuje kako aktivan građanin sudjeluje u životu zajednice u cilju poboljšanja uvjeta za druge ili pomoći u oblikovanju budućnosti zajednice“ (Adler i Goggin, 2005: 241) ili jednostavnije rečeno radi se o dobrovoljnoj aktivnosti koja smjera pružanju pomoći drugima, ostvarivanja javnoga dobra ili rješenja problema u zajednici kroz samostalno djelovanje ili u suradnji s drugima (Zani i Barrett, 2012).

Iz svega navedenog slijedi da, civilna participacija¹⁸ podrazumijeva usmjerenost ka djelovanju u svrhu, najšire rečeno, javnoga dobra koji u svojoj podlozi zapravo implicira ostvarenje političkih ciljeva. No, Putnam u svoju analizu, kako smo naznačili, smješta širok spektar područja djelovanja udruga pa tako i one sportske, kulturno-umjetnička društva i ostale organizacije unutar civilnog društva koje nisu primarno usmjerene na javni interes ili pak rješavanje nekog problema u zajednici¹⁹. Stoga je pojam civilne participacije potrebno nadopuniti pojmom koji uključuje djelovanje za (u najširem smislu) ne-političke ciljeve i aktivnosti. U svrhu korektnijeg označavanja indikatora strukturalnog socijalnog kapitala, uz civilnu dodat ćemo

¹⁸ U literaturi se često nailazi na poistovjećivanje civilnog angažmana i civilne participacije (kako je vidljivo i u gornjim citatima koji su, govoreći o angažmanu, zapravo podrazumijevali participaciju prema definiciji koju ćemo navesti). Smatramo da je važno definirati i te pojmove te se slijedom toga opredijeliti. Zani i Barrett (2012) napominju da postoje različite implikacije termina „participacija“ i „angažman“. Prvo podrazumijeva ponašajnu komponentu, a potomje psihološku pri čemu se misli na posjedovanje civilnih znanja, praćenje medija, iskazani interes za političke i društvene događaje. Kako u ovom radu strukturalna dimenzija podrazumijeva ponašajnu dimenziju, u daljem tekstu koristit ćemo termin „participacija“.

¹⁹ Knack i Keefer (1997) u kontekstu istraživanja uloge socijalnog kapitala u ekonomskom razvoju zemalja od 1980. do 1992.g., uvode razliku između tzv. „Putnamovskih“ i „Olsonovskih“ udruga dovodeći u odnos dvije suprotstavljene teze o povezanosti participacije i ekonomskog rasta. Putnam horizontalnu živost udruživanja, pogotovo u studiji o razvoju talijanskih institucija, vidi primarno pozitivnom za ekonomski razvoj. S druge strane, Olson (1982) uočava prisutnost i rast broja organizacije od kojih svaka zastupa i lobira za svoje partikularne interese što u konačnici proizvodi društvene troškove i negativno utječe na ekonomski rast (Knack i Keefer, 1997). U svojoj analizi stoga „Putnamovskim“ udruagama nazivaju organizacije koje pružaju neke vrste socijalnih usluga, religijske organizacije, kulturno-obrazovne, organizirane građanske inicijative, ljudska prava, ekološke i udruge za mlade a Olsonovske sindikate, profesionalna udruženja i političke stranke.

pojam socijalne participacije budući ona, prema nekim istraživačima, podrazumijeva pripadnost ili volontiranje u području umjetnosti, kulture, sporta i rekreacije i sl. (Dekker, Koopmans i van den Broek, 2005; Guillen, Coromina i Saris, 2011).

Iz rečenog slijedi da se strukturalna dimenzija socijalnog kapitala u ovom radu sastoji od socijalne i/ili civilne participacije koja može imati i politički cilj, a ostvaruje se putem horizontalnih mreža suradnje u okviru civilnog društva. U narednom tekstu radi jednostavnije rečenične konstrukcije govorit će se o civilnoj participaciji.

2.2.3. Vrste udruživanja

Tri su osnovna oblika društvenosti: prvi se zasniva na obiteljskim vezama, drugi na dobrovoljnim mrežama u okviru udruga i klubova, a treći na institucijama države (Fukuyama, 2000). Društvenost u obliku sudjelovanja u dobrovoljnim mrežama, kako je rečeno, čini strukturalnu dimenziju socijalnog kapitala. Radi se o živosti udruživanja (Putnam, 2003) ili spontanoj društvenosti (Fukuyama, 2000) koje označava stupanj civilne participacije u nekom društvu i to putem članstva u udrugama različitih profila. Povezanost među ljudima razumijeva u njenom formalnom i neformalnom obliku pri čemu prvi podrazumijeva formalno organizirane grupe (udruge, firme itd.) a drugi različite tipove neformaliziranih grupa poput vršnjačkih grupa.

Iako postoji sumnja u podjednak doprinos svih tipova udruženja u (re)generaciji socijalnog kapitala, mogu se izdvojiti pet potencijalno korisnih vrsta tipologija prema kojima se spomenute mogu analizirati (Offe i Fuchs, 2002). Prva je vezana za razliku između političkih i nepolitičkih pri čemu su političke one koje imaju za cilj utjecati na legislativu i administraciju dok nepolitičke nemaju takvu ambiciju. Druga se odnosi na domenu rada (religijske, umjetničke, humanitarne itd.); treća na stupanj formaliziranosti uloge članstva (klan, mreža, pokret do udruženja svisokoformaliziranim procedurama za učlanjenje); četvrta obuhvaća unutarnje i vanjski-orijentirana udruženja pri čemu prva generiraju kolektivna dobra koja služe samo članovima a potonja su usmjerena ka općoj javnosti ili dionicima kako bi služila, educirala ili utjecala na neke segmente društva, elite i sl. Iz toga proizlazi pretpostavka da više vanjski usmjerene udruge imaju veći doprinos (re)produkciji socijalnog kapitala. Peta se odnosi na postojanje općih/univerzalnih asocijacija i onih koje to nisu pri čemu se prve nemaju restrikcija za učlanjenje dok je potonjima

članstvo određeno stečenim ili primordijalnim karakteristikama za što su primjer stručna udruženja ili ženske udruge (Offe i Fuchs, 2002).

Primjenjujući dio navedene tipologije, udruženja se u kontekstu koncepta socijalnog kapitala mogu podijeliti na primarna, sekundarna i tercijarna²⁰ te prema stupnju formaliziranosti odnosa – formalizirana ili neformalizirana (Offe i Fuchs, 2002). Sudjelovanje u dobrovoljnim udruženjima ili organizacijama civilnoga društva označit će se kao formalizirano djelovanje.

Tablica 1: Različiti tipovi udruženja (Offe i Fuchs, 2002: 197).

	Primarne	Sekundarne	Tercijarne
Formalizirane	Obitelj ²¹ , rođaci	Organizacije „licem-u-lice“	Krovne organizacije, firme
Neformalizirane	Klanovi, prijatelji ²²	Novi društveni pokreti, susjedstva, neformalne mreže;	„Ugniježdjena udruženja“

2.2.3.1. Primarne grupe: obitelj i prijatelji

U analizi tipova udruženja, Offe i Fuchs (2002) služe se kombinacijom dviju dimenzija: stupnjem varijabilnosti ciljeva udruženja (fiksni ili varijabilni) te statusom članstva (rigidno fiksni ili lako

²⁰ U ovom odjeljku izostavit će se elaboracija tercijarnih udruženja budući da su to hijerarhijske strukture na čelu s menadžerima (Offe i Fuchs, 2002). Obilježava ih formaliziranost autoriteta, komunikacije i kontrole nad članovima te fiksirani ciljevi i varijabilno članstvo. Menadžeri upravljaju članovima firme koji doprinose razvoju organizacije i brinu o smanjenju mogućnosti za štrajk ili neke vrste otpora. Ovakva tercijarna udruženja mogu iznjedrili sekundarni tip stvarajući strukture kapilarnih udruženja, posebice u zemljama jake ljevičarske tradicije koje ohrabruju uprave kompanija u osnivanju raznih udruga za hobije ili rekreaciju (Offe i Fuchs, 2002.). Putnam (2008) ne smatra radno mjesto prostorom za spas građanskog društva budući da zaposlenici sami nisu skloni udruživati se s kolegama s posla uslijed nesigurnosti radnog mjesta, radu na pola radnog vremena, privremenom zaposlenju, suradnji po „potrebi“ (koje čini 30% radne snage u SAD-u). Osim toga, posredstvom tehnologije, današnji poslodavci mogu kontrolirati komunikacije svojih zaposlenika što doprinosi otežanom održavanju neformalnih elektronskih veza: „prava na slobodan govor i privatnost, koja su nužna za građansku slobodu i privatnu solidarnost, nesigurna su na radnom mjestu“ (Putnam 2008: 120). Kod ovakvih, tercijarnih organizacija prevladava pasivno članstvo čime su vanjski efekti organizacije jači od unutrašnjih. Budući da raspolažu većim brojem članova i značajnim ekonomskim sredstvima postoji mogućnost jačeg utjecaja na društvo. Crkvene organizacije također su obilježene strukturalnom hijerarhijom i teološkom i političko-ekonomskom misijom. Premda su uključene ili potiču svoje članove na udruživanje, prema Offeu i Fuchs (2002) ne može ih se svrstati i sekundarna ili civilna udruženja.

²¹ Premda primarna grupa poput obitelji prema karakteristikama svoje strukture pripada formaliziranim tipovima asocijacija, u kontekstu ovog rada to nije relevantno stoga su odnosi sa članovima obitelji u kontekstu ovog rada promatrani kao neformalne veze.

²² Dodano.

dobiven i napušten). Iz toga slijedi da, osim što primarna udruženja ili grupe podrazumijevaju povezivanje na osnovu krvi, etniciteta i religije, obilježava ih primordijalna i nedobrovoljna struktura čija svrha nije fiksna (Offe i Fuchs, 2002). Članstvo se u ovakvim skupinama temelji na rodbinskoj i drugim primordijalnim pripadnostima, pa ih obilježavaju principi koji su u suprotnosti s egalitarnim principima civilnosti budući da prakticiraju automatsko uključivanje „svojih“ pripadnika i isključivanje onih koji to nisu (Offe i Fuchs, 2002). Njihovi odnosi su obilježeni osjećajima privrženosti temeljenima na zajedničkom identitetu ili tradiciji, a ne univerzalnim principima. Upravo iz tih razloga, za ove autore primarne grupe ne pripadaju socijalnom kapitalu. Budući da Putnam (2008) razlikuje povezujući i premošćujući tip socijalnog kapitala (oblici socijalnog kapitala obrađeni su u poglavlju 2.4.) ovdje se ta podjela može i primijeniti. Naime, neformalizirane primarne grupe poput obitelji i prijatelja zbog navedenih obilježja pripadale bi povezujućem tipu strukturalnog socijalnog kapitala kojeg obilježavaju solidarnost i jake veze unutar grupe dok premošćujući strukturalni tip čini formalizirana participacija ili članstvo u sekundarnim grupama koje obilježavaju slabe veze. „Jakost veza“ definira se kombinacijom količine vremena, emocionalnog intenziteta i reciprociteta koje osobe u vezi posvećuju jedna drugoj (Granovetter, 1973) i u tom smislu za socijalni kapital u Putnamovom smislu važnije su slabe veze kojima je društvo premreženo kroz članstva u udruženjima. Iako iz toga proizlazi da je za sam koncept socijalnog kapitala relevantan njegov premošćujući tip, ovaj rad uzima u obzir i povezujući strukturalni socijalni kapital (odnosi s članovima obitelji i prijateljima) kako bi se dodatno razumjela dinamika odnosa dimenzija socijalnog kapitala (udruživanje, povjerenje i civilnost). Premda Putnam (2003: 187) smatra da rodbinske veze mogu imati određenu ulogu u rješavanju dilema kolektivnog djelovanja jer su u nekim aspektima usporedive s horizontalnim vezama građanskog angažmana, potonje ipak imaju potencijal zahvaćanja u šire segmente društva i povezivanja na višoj socijalnoj razini. No, način na koji se neformalne primarne veze održavaju i manifestiraju mogu djelomično rasvijetliti i oblike socijalnog kapitala u širem društvenom kontekstu.

Kako je rečeno, prijateljske veze prema emocionalnom intenzitetu i frekvenciji kontakta čine tzv. jake veze (Granovetter, 1973) koje obilježavaju reciprocitetni odnosi, povjerenje i zajedničke norme odnosno oblik socijalnog kapitala koji Putnam naziva povezujućim a koji zauzima važnu ulogu u životima mladih (Boeck, 2007). Naime, postojanje povezujućeg socijalnog kapitala mladima pruža osjećaj sigurnosti i pripadanja kroz druženja s vršnjacima

putem kojih se generiraju praktična znanja i vještine o procesu odrastanja odnosno suočavanja s neminovnim životnim ograničenjima (Boeck, 2007). U tom smislu zabrinjavajući su podaci da je učestalost konzumiranja neformalnih veza u vidu druženja s prijateljima, rodbinom, susjedima i poznanicima tijekom posljednjih desetljeća u padu (Putnam, 2008). Iako je inače izraženija kod samaca i ljudi bez djece, čiji broj je tijekom posljednja dva desetljeća porastao, neformalna socijalna interakcija je oslabila²³.

Važnost prijatelja odnosno grupe vršnjaka koji služe kao tranzitorna faza između djetinjstva i odraslosti izražena je u društvima čije obiteljske jedinice imaju ograničenu društvenu ulogu i ne predstavljaju resurs za potpuno ostvarenje socijalnog statusa svojim članovima. Obitelji u takvim, pretežito modernim društvima, nisu temelj društvene podjele rada, niti dodjele statusa građanina (Eisenstadt, 1975). Drugim riječima, radi se o društvenom kontekstu u kojem obitelji ne pripadaju nekadašnje uloge prijenosa akumuliranog znanja i vještina mlađim generacijama (Coleman, 1961). Ta su znanja i vještine, zbog imperativa ekonomske specijalizacije rada u modernom društvu, postala zastarjela i, u novim socioekonomskim okolnostima, neupotrebljiva. Uz roditeljski rad izvan kuće, djeca su od najranije dobi institucionalizirana i veći dio svoga vremena provode u jaslicama, vrtiću a kasnije u školi i na fakultetu (što je također posljedica potrebe društva za sve većim udjelom visokokvalificirane radne snage) gdje se pripremaju na neizvjesnost budućnosti (Coleman, 1961). Upravo ekonomsku specijalizaciju Coleman vidi uzrokom dobne segregacije koja ima svoj odraz u srednjim školama kroz stvaranje „adolescentske kulture“. Smješteni među svoje vršnjake znatan dio dana, mladi „razvijaju“ svoju specifičnu kulturu ne samo kroz jezik i izražavanje, značenja i vrijednosti već i, između ostalog, kroz osjećaj pripadnosti koji se očituje u pridavanju veće važnosti odobravanju vršnjaka nego nastavnika i drugih odraslih (Coleman, 1961). Mladi stoga, unutar institucionalnog okruženja škole stvaraju na razini grupe vlastitu kulturu, a na mikro razini primarne prijateljske veze koje mogu poslužiti kao temelj udruživanju i orijentaciji ka društvenoj participaciji i potencijalnom stvaranju sekundarnih grupa. Razlog razvoja takvog prostora mogućnosti za mlade, dakle, nalazi

²³ Putnam mogući nadomjestak ove vrste udruživanja nalazi u sportu ali zaključuje kako ova vrsta aktivnosti nije popunila tu prazninu. No, primjećuje kako je kuglanje, kao veoma popularan rekreacijski sport u Americi jednako prisutan u životima ljudi. Upravo je popularnost ovog timskog sporta inspirirala Putnama za naslov knjige *Kuglati sam*. Naime, iako broj kuglaša neprestano raste, kuglanje u ligama je tijekom 1980ih godina smanjeno za 40%. Stoga Putnam (2008: 147) zaključuje kako „kuglaški timovi predstavljaju još jedan umirući oblik društvenog kapitala“. Drugim riječima, neformalna primarna udruženja nisu zamijenjena organiziranim sportskim aktivnostima odnosno sekundarnim tipom udruženja.

se u slabljenju ekonomske, političke, religijske i sličnih funkcija obitelji (Eisenstadt, 1975; Coleman, 1961). Drugim riječima, društvena participacija „ukorijenjena je u činjenici da je sudjelovanje u obitelji postalo nedovoljno za razvijanje punog identiteta ili pune socijalne zrelosti i da uloge naučene u obitelji ne konstituiraju adekvatnu bazu za razvoj takvog identiteta i participacije“ (Eisenstadt, 1975: 21).

Imajući na umu da skupine vršnjaka i obitelj kod istraživača socijalnog kapitala Bourdieuovske tradicije imaju izrazito važnu ulogu u individualnim tranzicijama (primjerice, prelazak iz škole na tržište rada ili pak sekundarnog obrazovanja u tercijarno) (Rafo i Reeves, 2000; Boek, 2007; Morrow, 1999; Holland, Reynolds i Weller, 2007), ovaj rad se primarnim grupama bavi u kontekstu povezujućeg socijalnog kapitala koji može i ne mora odražavati i podržavati socijalni kapital sastavljen od civilne participacije, povjerenja i civilnosti.

2.2.3.2. Formalizirana sekundarna udruženja

Vrlo važno obilježje udruga jest dobrovoljnost učlanjenja ili pridruživanja čime se jasno razlikuju od grupa čija se poveznica temelji na primordijalnim i drugim obilježjima poput krvi, mjesta rođenja, rada (u svrhu osiguranja egzistencije) itd. U aktivnosti udruga, jednostavno rečeno, ljudi se upuštaju slobodnim izborom, željom za suradnjom, postizanjem nekih ciljeva i sl. (Newton, 2001). Osim toga, sekundarna formalna udruženja obilježavaju ciljevi koji se nalaze između difuznih i specifičnih, a oblikuju se interakcijom članova čiji broj je varijabilan i neregularan (Offe i Fuchs, 2002). Interakcija je obilježena neformalnošću pri čemu izostaje emocionalni naboj karakterističan za obitelj. Za socijalni kapital važno je obilježje horizontalnosti odnosa unutar udruženja budući da vertikalni sadrže odnose moći a time čine tokove informacija nepouzdanijima na što se veže i pojava klijentelizma koja stvara barijeru stvaranju povjerenja među akterima. Domena rada udruga je definirana i predstavlja zajedničke trajne okupacije što isključuje jednokratna okupljanja karakteristična za neformalna djelovanja u okviru sekundarnih grupa²⁴. Članstvo može biti aktivno i pasivno, a kriteriji za učlanjenje uglavnom počivaju na

²⁴ Ipak, u potonjima Newton (2004) nalazi „prednost“ u stvaranju socijalnog kapitala. Smatra da su članovi neformalnih inicijativa doista uključeni u redovne aktivnosti budući da su horizontalno strukturirane (dok formalne mogu biti nerijetko i hijerarhijske). Vanjski im je utjecaj najčešće slab, ali neposredan unutarnji na sudionike ima potencijala da bude snažan. „Tako da na taj način njihovi indirektni vanjski učinci mogu imati kumulativan značaj za društvenu integraciju i socijalni kapital“ (Newton, 2004: 308).

slobodnom pristupu kvalificiranih članova, pri čemu su kriteriji za odbijanje članstva apstraktni i neosobni. Osim toga, članovi se regrutiraju po egalitarnom principu koji je mješavina funkcionalno i identitetno vezanih kriterija za učlanjenje (Offe i Fuchs, 2002). Planovi i ciljevi definiraju se interakcijom i suradnjom članova, a ono što izdvaja ove organizacije od ostalih jest to da ti ciljevi ne podrazumijevaju stjecanje profita i političke moći. Sekundarna udruženja u kontekstu socijalnog kapitala, slijedom rečenog, prema kategorizaciji Offea i Fuchs (2002) isključuju političke stranke zbog njihove hijerarhiziranosti i upućenosti ka stjecanju moći. „Civilna udruženja predstavljaju jedinstvenu kombinaciju relativno difuznih i kontingentnih operacionalnih programa koji su kontinuirano definirani unutar supstantivne domene rada udruženja te međusobno sličnog članstva koji dopušta (sa ili bez kategorijalne restrikcije pristupa) strancima da surađuju zbog zajedničkih vrijednosti i interesa na različite načine.“ (Offe i Fuchs, 2002: 196). Kao oblik samoorganiziranja, može se reći i da udruge građanima omogućavaju samoupravu izvan države (Westholm, Montero i van Deth, 2007). Usto, obilježava ih instrumentalnost koja se ogleda u njihovoj svrhovitosti, pri čemu omogućavaju socijalno povezivanje i suradnju a kroz iterirane interakcije utjelovljuju povjerenje među članstvom (Anheier i Kendall, 2000:11). Osim povjerenja, funkcioniranje ili uspješno djelovanje organizacija temelji se na zajedničkim vrijednostima. Mreža, stoga, predstavlja grupu pojedinaca koji dijele norme i vrijednosti koje nadilaze obične tržišne odnose (Fukuyama, 1997). Upravo temelj koordiniranih djelovanja složenih organizacija poput primjerice, *Amnesty Internationala* počiva na zajedničkim vrijednostima.

Razmatrajući funkcioniranje mehanizma kojim se socijalni kapital u praksi stvara, Putnam (2008) daje imaginarni primjer roditelja koji žele unaprijediti kvalitetu uvjeta rada u lokalnoj školi. Kako bi postigli primarni cilj, povezuju se s desetak drugih zainteresiranih roditelja i osnivaju udugu. Stvorivši mrežu za postizanje zajedničkog cilja, stvorili su ne samo mrežu u kojoj dijele istu brigu za problem u školi nego su njome uspostavili norme reciprociteta među sobom. Njegujući te veze, roditelji stvaraju ne samo suradnike već i poznanike s kojima mogu neformalno kontaktirati i eventualno surađivati na ostvarenju nekih drugih zajedničkih interesa. Osim toga „samo članstvo u asocijaciji sigurno uči roditelje društvenim vještinama“ (Putnam 2008: 381), što sugerira da autor intuitivno pripisuje sudjelovanju u udrugama raznovrsne efekte s obzirom na zajednicu i samog člana udruge.

Udruženja proizvode efekte koje Putnam (2003:186) objedinjuje u četiri točke:

1. Povećavaju potencijalne troškove onome koji krši neku pojedinačnu transakciju čime se oportunistički „ne isplati“;
2. Jačaju čvrste norme reciprociteta;
3. Olakšavaju komunikaciju i poboljšavaju protok informacija o pouzdanosti pojedinca što je važno za održanje reputacije a time i stvaranje budućih suradničkih odnosa;
4. Utjelovljuju prošli uspjeh suradnje koji može služiti kao kulturno definiran uzorak za buduću suradnju.

Iz ovoga je razvidno da su udruženja zapravo prostori socijalne kontrole članova koji imaju neposredan interes biti članom (što podsjeća na Coleman) a ovi efekti ograničeni su samo na one koji su uključeni u tu strukturu.

Udruženja uopćeno imaju tri vrste društvenih efekata (Dekker, 2009): efekti na pojedince, javnu sferu i institucije. Prvi obuhvaćaju usvajanje političkih vještina, građanskih vrlina i kritičkog promišljanja, drugi grade socijalnu infrastrukturu javne sfere koja informira, testira ideje, reprezentira različitosti. Institucionalni efekti obuhvaćaju za ovu temu važnu koordinaciju i suradnju odnosno stvaranje povjerenja među grupama, te podržavaju institucije demokratske vladavine dajući političko predstavništvo, omogućavanje pritiska i otpora, organiziranja kolektivnih akcija i supsidijarnosti. Navedena podjela se pojednostavljuje pa se govori o unutrašnjim i vanjskim efektima pri čemu se prvi odnose na pojedince i mikro razinu a potonji na širu zajednicu i politički sistem (Wollebaek i Selle, 2002; Putnam, 2003). Ovu podjelu treba shvatiti uvjetno jer postoji velika mogućnost da su ovi efekti međusobno povezani i da dolazi do stanovitog preklapanja.

Tocqueville je u 19. stoljeću zaključio kako udruženja, s jedne strane, posredno jačaju stabilnost demokracije i poboljšavaju njenu učinkovitost, a s druge socijaliziraju građane jer se tijekom zajedničkog rada na realizaciji nekog cilja, „srce (se) širi a mišljenje razvija“ (Tocqueville, 1990: 466) a ljudi (p)ostaju civilizirani u procesu suradnje. Tako udruženja, a poglavito ona s političkom svrhom postaju „velikim besplatnim školama“ gdje se uči, slikovito rečeno „opća teorija udruživanja“ (Tocqueville, 1990: 472). Drugim riječima, radi se o socijalizacijskim i edukacijskim efektima udruga (Wollebaek i Selle, 2002). Prve se odnose na navike srca, suradnju i solidarnost, ali i niz drugih najšire rečeno građanskih vrlina (Fung, 2003;

Newton, 2004; Dekker, 2009) poput povjerenja, umjerenosti, kompromisa, uzajamnosti, empatije, tolerancije, reciprociteta i civilnosti u odnosima (Newton, 2001; 2004; Fung, 2003). Budući da ih se naziva „školama demokracije“ (Newton, 2001), edukacijski efekti odnose se, najšire rečeno, na usvajanje kompetencija za demokraciju (Wollebaek i Selle, 2002) koje obuhvaćaju: rješavanje problema na kooperativan način (Putnam, 2008), učenje svladavanja konflikta (koji osigurava opstanak udruge) te razvoj sposobnosti prijenosa vlastitih interesa kao i vrijednosti područja djelovanja udruge drugim ljudima (Offe i Fuchs, 2002). Osim toga, u okviru udruga ljudi se uče komunikacijskim vještinama koje su od središnje važnosti za artikuliranje zahtjeva prema državi (Westholm, Montero i van Deth, 2007), kao i raspravljanju i organizacijskim vještinama (Fung, 2003; Newton, 2004), te općenito usvajanju participacijskih orijentacija i kritičkih vještina koje su važne za sudjelovanje u demokratskim procesima općenito (Zmerli, 2010).

U tom obrazovnom procesu važna je struktura same organizacije pa se često govori o važnosti horizontalne nasuprot vertikalnoj strukturi koja omogućava česte susrete licem u lice i protočan prijenos znanja (Fung, 2003). Bilo u političkim ili nepolitičkim organizacijama članstvo omogućava građanima da uđu u svojevrsnu javnu, političku sferu i stoga su udruženja instrumenti za „osnaživanje ljudi“ (Stolle i Hooghe, 2003). U tom smislu zanimljiv je pojam političke socijalizacije koji označava proces usvajanja znanja o političkom sistemu i pripadajućim fenomenima u društvu, a za Šalaja (2011b:15) ona se „može (se) promatrati iz perspektive društva kao cjeline, gdje se promatra kao proces prenošenja određene političke kulture, i iz perspektive pojedinaca gdje se promatra kao proces stjecanja i razvijanja političkog „ja“ određenog pojedinca“. Ipak, valja imati na umu da ovaj specifični tip socijalizacije nije prisutan u svim tipovima udruga.

Udruge kao prostori stvaranja uopćenog povjerenja i pouzdanosti prilikom iteriranih interakcija (Anheier i Kendall, 2000) posebna su tema koja se više bave naredna poglavlja, a ovdje je dovoljno napomenuti kako ni ta problematika nije jednoznačna. Potvrđuje se kako je aktivno sudjelovanje u dobrovoljnim udruženjima pozitivno povezano s političkim angažmanom, životnim zadovoljstvom i uopćenim povjerenjem (Morje Howard i Gilbert, 2008), a potonje su desetljeće ranije utvrdili i Brehm i Rahn (1997). S druge strane, neki nalazi dokazuju da nema razlike između aktivnog i pasivnog članstva kada je riječ o „proizvodnji“ uopćenog povjerenja (Wollbaek i Selle, 2002). Putnam smatra da je uloga sekundarnih udruženja važna upravo u

prijenosu normi civilnosti i odnosa povjerenja čijim poštovanjem pojedinac uči i razumijeva ulogu pouzdanog člana udruge a onda i šire zajednice. Otuda su udruge mjesta izgradnje socijalnog kapitala. Pitanje koje se postavlja jest – u kojoj mjeri je uloga udruga zaslužna pri socijalizaciji mladih u pogledu pouzdanosti i uspostavljanja odnosa povjerenja a koliko se zapravo radi o samoselekciji? Hooghe (2003a) zastupa tezu da dolazi do međudjelovanja samoselekcije i socijalizacije pri čemu akteri namjerno izabiru članstvo u nekoj organizaciji odnosno interakcijskoj sferi u kojoj su potom izloženi njenim utjecajima. Drugim riječima, pojedinci su skloni priključiti se organizacijama u skladu s prethodno postojećim vrijednosnim obrascima koje se članstvom potvrđuju i jačaju, odnosno dodatno socijaliziraju (Hooghe, 2003). Iako sve udruge ne mogu biti izvorom tipičnih građanskih vrlina poput tolerancije, one predstavljaju važan izvor civilnih stavova. Hooghe (2003a) smatra da je tomu tako zato jer u razvijenim demokracijama djeluje prosječno više organizacija koje imaju pozitivne efekte nego one koje imaju negativne i to zbog činjenice da se civilno-orijentirani ljudi lakše organiziraju nego mizantropi pa se i njihove norme uspješnije šire.

Vanjski efekti na socijetalnoj ili makro razini stvaraju se posredstvom više preklapajućih mreža koje omogućuju susret različitih ljudi koji uspostavljaju relativno slabe veze nižeg intenziteta (Wollebaek i Selle, 2002) i time doprinose smanjenju konflikata i većem stupnju kompromisa i pregovora. Udruge su svojevrsna čvorišta međuljudskih odnosa što čine i drže društvo „na okupu“ na način da povezuju ne samo one sa sličnim usmjerenjima, stavovima i interesima već imaju potencijal povezivati raznolike socijalne grupe poglavito putem višestrukih članstava (Newton, 2001). Wollebaek i Selle (2002) to nazivaju ublažavajućim efektom, a prepoznaju i kumulativan efekt koji se stvara akumuliranjem mreža ili skupina kojih je pojedinac član čime se povećava povjerenje odnosno potiče na moralnu građansku orijentaciju (Westholm, Montero i van Deth, 2007). Šalaj (2011b) u kontekstu doprinosa demokratskoj političkoj kulturi, udrugama pripisuje dvojaku ulogu. Smatra ih branom od posvemašnjeg osjećaja izolacije i bespomoćnosti u društvu te paternalističke i autoritarne državne vlasti. Na sličnom tragu Newton (2001) ih smatra izvorom osjećaja sigurnosti i pripadanja za članove i organizacijskom osnovom demokratske kulture kao i graditeljima veza socijalne solidarnosti koje su, za ovog autora, osnova civilnog društva i demokracije. U odnosu na državu, udruge su platforme s kojih građani mogu vršiti pritisak na politike i biti posrednici između građana i elita (Newton, 2001; Štulhofer, 2003; Westholm, Montero i van Deth, 2007; Vujadinović, 2008).

U odnosu na vladajuće strukture, civilno društvo pa tako i organizacije koje mu pripadaju određuju i neki principi: autonomija, asocijativnost i javnost (Vujadinović, 2008). Autonomija se odnosi na dobrovoljno i slobodno isticanje identiteta građana, asocijativnost na samoorganizaciju građana oko nekog problema u njihovog rješavanja pritiskom na vlast, artikuliranjem kritičkih glasova, a princip javnosti se odnosi na medijsko obrađivanje konkretnih problema i akcija civilnog društva kako bi se izvršio pritisak na donositelje odluka (Vujadinović, 2008). Civilno društvo podrazumijeva bavljenje politikom u širem smislu i u to, prema stajalištu D. Vujadinović kao kontrolni mehanizam i komplementarno djelovanje u odnosu na politiku u užem smislu poput političkih stranaka, nositelja vlasti i državnih institucija. Na tom tragu, udruge su važne za izgradnju i opstanak demokracije i to na šest načina (Fung, 2003). Prvo, sloboda udruživanja, intrinzičan je element demokracije i odraz postojanja osobnih sloboda što predstavlja vrijednost po sebi koju valja njegovati. Drugo, imaju već spomenutu socijalizacijsku i obrazovnu ulogu koje se, ukoliko su uspješne, pozitivno odražavaju na stanje demokracije u društvu. Treće, neke udruge posjeduju za demokraciju važan potencijal za kontrolu vlasti i otpora prema nedemokratskim oblicima vladanja. Fung (2003) napominje kako takve udruge, iako vođene idealima i vrijednostima slobode, u okolnostima izražene represije vlasti, često i same postaju mjesta netolerancije, nepovjerenja, autoritarnosti, prvenstveno prema neistomišljenicima. U tom smislu, valja voditi računa o ukupnoj političkoj klimi i uvjetima u kojima udruge djeluju. Četvrto, okupljaju građane koji se u nekim svojim interesima ne osjećaju dovoljno politički predstavljeni. Ipak, ova je funkcija manje prisutna u stvarnosti i zapravo ju različitim politikama treba uspostaviti i poticati. Peto, doprinose javnoj raspravi koja prvenstveno počiva na dijalogu i argumentima vezanima uz neki socijalni problem koji se tiče javnog interesa. Navedene funkcije podrazumijevaju, napominje Fung (2003) odvojenost civilnog društva od ekonomske i političke sfere te ne zahtijevaju bilo kakav vid transformacije države. S druge strane, šesta funkcija ili doprinos društvu počiva na asocijativnoj demokraciji u kojoj se država restrukturira na način da se udrugama omogući veća ekonomska i politička moć. Ukratko, sama civilna participacija bez strukturnih promjena u okviru tržišta, politike i civilnog društva, s demokratskog stajališta ne osigurava značajan upliv u odnosu na ostale sektore (Šalaj, 2007).

Ipak, nakon razmatranja uglavnom pozitivnih utjecaja udruga na pojedinca i društvo općenito, važno je napomenuti empirijsku činjenicu koja se često zanemaruje. Rossteutscher (2005) upozorava da udruživanje nije lijek za sve boljke demokracije te da je ono podložno

utjecaju socijalnog, organizacijskog konteksta kao i onoga svakodnevice. To znači da udruživanje samo po sebi, u okvirima civilnoga društva, nema iste posljedice u različitim povijesnim periodima, kulturama i društvima. U tom smislu Rossteutscher (2005) smatra da odgovor na pitanje vrsta ili obilježja udruživanja koje koriste društvu nije moguće dati jer ovisi o barem tri elementa koja pripadaju makro, mikro i mezo perspektivi. Prvo, makro perspektiva obuhvaća konkretan politički kontekst koji podrazumijeva zakonsku regulativu, političke aktore i snagu institucija. Drugo, mikro perspektiva usmjerava se na detektiranje prirode dominantnih socijalnih veza u društvu koje se odnose na (ne) postojanje socijalne jednakosti, organizacije socijalnih uloga i socioekonomskih uvjeta. Treće, sve da su prva dva uvjeta potpuno jednaka u, primjerice, dva društva smatra Rossteutscher, opet ne mogu vrijediti za sve vrste postojećih organizacija jer je važna i raznolikost mezo razine odnosno obilježja samih institucija (resursi, veličina, unutarnja struktura, usmjerenje itd.). Unatoč svemu izloženom, naglašava da su udruženja i sloboda udruživanja uopće ključan sastojak demokracije pa ih tako treba tretirati - bez pridavanja posebnih moći ili nedostataka (Rossteutscher, 2005). Utoliko, priroda vanjskih efekata udruga proizvod su, ne samo njihovog „jednosmjernog“ djelovanja na svoju okolinu, već su u stanovitoj mjeri određeni socijalnim, političkim i ekonomskim kontekstom. To dakako podsjeća na socijalne okolnosti tipične za društva bivšeg socijalističkog bloka, o kojima će kasnije biti riječi, a čije posljedice se osjećaju i danas (Iglič, 2003; Mihaylova, 2004; Rose, 2004; Halman i Luijkx, 2006; Šalaj, 2007) u vidu nižeg socijalnog kapitala u odnosu na neka zapadna (pogotovo skandinavska) društva.

Na tom su tragu kritike upućene na Putnamov račun, posebice vezano za talijansku studiju u kojoj je izostavljena dinamika povratnog, pa i ključnog odnosa političkih institucija države prema civilnom društvu, odnosa države i civilnog društva te demokratičnosti i kapaciteta države za provođenje politika (Whittington, 2004). Civilno društvo može imati i ulogu katalizatora degeneracije demokratskog režima pa je nužno uzeti u obzir i sagledavanje funkcioniranja političkih institucija (Berman, 2004). Primjer za to je Weimarska Njemačka nakon 1914. godine koja je bila premrežena različitim horizontalnim interesnim organizacijama (Berman, 2004). Potonje su, doduše, bile međusobno izolirane što je doprinosilo produbljivanju tadašnjih društvenih podjela. Također, ukoliko postojeće političke institucije mogu kanalizirati nezadovoljstvo građana i nepovoljnu društvenu situaciju, tada je za očekivati da će socijalni kapital, stvoren udruživanjem, podržati stabilnost političkog sustava. No, ukoliko su institucije

percipirane kao slabe, neodgovorne i nepouzdanе tada se nezadovoljstvo građana može pretočiti u civilno društvo što u konačnici može imati i loše posljedice za demokratsku stabilnost (Berman, 2004). Kao suvremeni primjer, navodi se osnivanje tzv. susjedskih policija u nekim lokalnim zajednicama SAD-a koje nastoje „uvesti red“ u okruženje u kojemu žive zbog osjećaja nesigurnosti. Iz Putnamove perspektive, ovakvo udruživanje bilo bi shvaćeno kao pozitivan doprinos izgradnji zajednice, smatra Berman (2004). No, ovakve skupine zapravo su odraz složenijih društvenih procesa a prije svega nezadovoljstva funkcioniranjem institucija. Iz toga proizlazi da je pri istraživanju socijalnog kapitala važno uzeti u obzir percepciju pouzdanosti institucija kako bi se stvorila jasnija slika o njihovom uplivu na njegovu izgradnju.

2.2.3.3. *Volonterstvo*

Iako Putnam (2008) napominje da se socijalni kapital ne nalazi u radu za druge već u radu s drugima, ipak ga uključuje u koncept socijalnog kapitala. Jedno od obilježja volonterstva, smatra, jest to što nije alternativa vladi, već je „sindrom dobrog građanstva“ (Putnam, 2008: 173) odnosno znak prihvaćanja a ne odbacivanja politike. Pored toga, premda je otuđenost od politike „porasla tokom posljednjih nekoliko desetljeća dvadesetog stoljeća“, ujedno je „poraslo i volontiranje, ali ne zbog veće otuđenosti, nego usprkos većoj otuđenosti“ (Putnam, 2008: 173). Što volonterstvo zapravo podrazumijeva? Dobrovoljni rad odnosi se na neprofitnu, neplaćenu i nekarijerističku aktivnost kojom pojedinci pridonose dobrobiti svojih bližnjih, zajednice ili cijelog društva (Strika, 2005: 1168). U mapiranju socijalnog kapitala, volonterstvo ima potencijal za stvaranje povjerenja i to zato jer je definirano „kao davanje usluga primateljima koji su u potrebi za tim uslugama a koje je motivirano tom potrebom i njezinim ispunjavanjem, a ne primarno materijalnim dobitkom ili instrumentalnim karijernim napretkom“ (Offe i Fuchs, 2002.:197). Iz te definicije, navode, proizlazi da se volonterstvo može uključiti u širu kategoriju socijalnog kapitala. S druge strane, neka istraživanja naglašavaju važnost povoljnog socioekonomskog konteksta za pozitivnu povezanost volonterstva i povjerenja (McCulloh, Mohan i Smith, 2012). Iako je odnos volonterstva i socijalnog kapitala općenito nedovoljno istražen, može se reći da sva volonterska djelovanja generiraju neki oblik socijalnog kapitala, no da svi tipovi ili oblici socijalnog kapitala ne počivaju na volonterstvu (Onyx i Leonard, 2002). Sam karakter volonterstva kao doprinosa tuđoj dobrobiti podrazumijeva doprinos široj zajednici, odnosno iz šire perspektive gledano, sadrži elemente doprinosa društvenoj dobrobiti pa se i iz tog

razloga može podvesti pod socijalni kapital (Onyx i Leonard, 2002). U tom smislu, volonterstvo je inherentno povezano sa očuvanjem i stvaranjem socijalnog kapitala neovisno o altruističnim ili racionalnim motivima za dobrovoljan rad (Barić, 2008). Slijedom rečenog, u ovom se radu volonterstvu pristupa kao dobrovoljnom radu u okviru udruga, dakle kao formaliziranoj aktivnosti koja predstavlja jedan od aspekata strukturalnog socijalnog kapitala.

2.2.3.4. Neformalizirana sekundarna udruženja

Istraživanja formalne civilne participacije mladih ukazuju ne samo na njeno opadanje već i na svojevrsnu transformaciju načina sudjelovanja u društvu. Naime, prema tradicionalnim indikatorima poput članstva u udrugama, mladi se sve manje učlanjuju u udruge, što se naziva „tezom opadanja ili smanjenja“ (Hustinx, Mejis, Handy i sur., 2012). S druge strane, zastupnici „teze transformacije“ smatraju kako dosadašnje tradicionalne načine participacije linearno zamjenjuju novi, decentralizirani i fluidno strukturirani angažmani poput potpisivanja *online* peticija ili bojkotiranja određenog proizvoda iz političkih i etičkih razloga (Hustinx i sur., 2012). Neka istraživanja potvrđuju da su mladi danas skloniji neformalnom tipu civilne participacije (Fahmy, 2006; Teney i Hanquinet, 2012; Sloam, 2012). Teza transformacije ograničena je utoliko što postoji implicitna polarizacija između nove, nekonvencionalne i konvencionalne civilne participacije (Hustinx i sur., 2012). Hustinx i sur. (2012) stoga zauzimaju poziciju tzv. pluralizacijske teze koja ne polazi od pretpostavke da je došlo do pada participacije mladih već zastupa stajalište da se nekonvencionalni i konvencionalni oblici civilne participacije međusobno prožimaju. Štoviše, rezultati njihova istraživanja belgijskih i nizozemskih studenata (N=1493) pokazuju kako novi oblici participacije nisu zamjena starim oblicima već predstavljaju svojevrsnu nadgradnju postojećim mogućnostima izražavanja i sudjelovanja u društvu. Utoliko, zaključuju kako su nekonvencionalni i konvencionalni oblici participacije podjednako prisutni među mladima (Hustinx i sur., 2012). Porast neformalne civilne ne prati i politička participacija (Sloam, 2012). Analizirajući dinamiku ova dva tipa participacije kod mladih (15-24 godine) u SAD-u, Velikoj Britaniji i Njemačkoj od 1970ih naovamo (koristeći podatke Europskog istraživanja vrednota i Svjetskog istraživanja vrednota) utvrđeno je da je participacija mladih visoka, tipski raznolika i nerijetko podržana novim tehnologijama. Ipak, zabilježena je i značajna distanciranost mladih od izborne politike (Sloam, 2012). Suzdržavanje od sudjelovanja u, primjerice, izborima, ne može biti „nadoknađeno“ ili ublaženo prethodno spomenutim povećanim

angažmanom izvan konvencionalne političke participacije odnosno sudjelovanjem u protestima, štrajkovima i sl. Tim više što postoji mogućnost zapadanja u začarani krug neaktivnosti i marginalizacije – naime, manja izlaznost mladih na izbore može za političare značiti lakše odustajanje od rješavanja prioritetnih problema mladih čime se dodatno negativno utječe na otuđenje mladih od izborne politike (Sloam, 2012).

Bojkoti, *buycotti*, prosvjedi, politički konzumerizam, potpisivanje peticija i sl. vrste su civilne ili političke participacije koja je odraz određenog stupnja građanske i političke svijesti, pri čemu ne predstavljaju primarno osnovu za suradnju i interakciju već za izražavanje određenog stava (baš kao i formalizirani tipovi političke participacije poput glasovanja). Stoga, iako neformalizirana djelovanja nisu dio socijalnog kapitala kako ga vidi Putnam, kod mladih mogu biti nadgradnja socijalnom kapitalu ili pak strukturalna zamjena formaliziranim načinima udruživanja. To drugim riječima znači da imaju potencijala osnaživati socijalno povjerenje i civilnost o kojima će biti riječi u daljnjem tekstu.

2.3. KULTURALNA DIMENZIJA SOCIJALNOGA KAPITALA – NORME CIVILNOSTI I UOPĆENO POVJERENJE

2.3.1. Obilježja socijalnih normi

Suradnju je moguće održati poštovanjem socijalnih normi koja stvara pouzdanost i povjerenje u članove grupe. Kakve norme su potrebne da bi se suradnja i povjerenje održali²⁵? Za Putnama, to su uopćene norme reciprociteta za koje možemo reći da indiciraju pouzdanost a time pripadaju široj kategoriji civilnosti. No, najprije će se ocrtat glavne konture socijalnih normi.

Norme su očekivanja koja izražavaju ispravnost ili pogrešnost nekog djelovanja a dijeli ih većina članova neke skupine (Coleman, 1987). Potreba za normama, prema istom autoru javlja se kada djelovanja imaju pozitivne ili negativne vanjske efekte, neovisno o stupnju javnog ili društvenog odjeka i kada postoji potreba za regulacijom odnosa zbog izraženih transakcijskih troškova. Imajući na umu postojanje normi različitog stupnja formaliziranosti (od običaja do zakona), ovdje se, kako je već napomenuto, zadržava na njihovim neformalnim oblicima. Norme su opis poželjnoga tijeka djelovanja pri čemu su buduća djelovanja sukladna tom tijeku (Parsons, 1949). Na individualnoj razini, ljudi su skloni zadovoljiti tuđa očekivanja o poželjnom ponašanju, što govori o sklonosti konformitetu koji na makro razini, prema funkcionalističkoj perspektivi, održava funkcioniranje i integriranost socijalnog sistema odnosno društva uopće. Konformitet se postiže mehanizmima socijalizacije koji podrazumijevaju internalizaciju, a ukoliko postoji konkretan model ponašanja tada ono obuhvaća i imitaciju i identifikaciju (Parsons, 1951). Socijalizacija je proces učenja koji se odvija tijekom cijeloga života i da bi bila uspješna, potrebno je internalizirati vrijednosne obrasce odnosno zajedničke vrijednosti. Budući da se smatra kako civilna participacija kao i neformalni odnosi licem u lice u okviru udruga imaju socijalizacijske efekte, važno je prikazati dijelove tog procesa. Internalizacija je, prema Parsonsu, proces na nivou pojedinca u kojemu norme postaju dio akterove „svijesti“ na način da djelujući u svom interesu, pojedinci ujedno djeluju u korist društva odnosno održanja društvenog sistema (Ritzer, 1997). Parsons (1951) razlikuje pet mehanizama učenja: jačanje-slabljenje, inhibicija, supstitucija, imitacija i identifikacija. Jačanje-slabljenje odnosi se na odobravanje ili deprivaciju

²⁵ Pritom, iz ovog dijela izostavljamo formalne norme koji su sastavni dijelovi različitih odnosa ali ne i onih koji se neposredno odnose na socijalni kapital.

kao posljedicu nekog ponašanja, pri čemu nagrada osnažuje ili ojačava obrazac ponašanja dok ga deprivacije oslabljuju. Inhibicija je suzdržavanje od djelovanja i može biti rezultat prvog procesa, a supstitucija kao prijenos ili zamjena starih navika ili obrazaca ponašanja novima podrazumijeva uspješnost prethodnog procesa. Za imitaciju i identifikaciju, kako je već naznačeno, potrebno je postojanje konkretnog aktera (altera) i modela ponašanja koji on promovira odnosno izravnu orijentaciju ka njemu. Imitacija je proces u kojemu se od socijalnoga objekta u interakcijskom procesu preuzimaju znanja, vještine, simboličko ponašanje pri čemu se ne implicira kontinuirani odnos ili vezanost na „model“ (Parsons, 1951). Identifikacija podrazumijeva internalizaciju vrijednosti modela i uspostavljanje reciprocitetne veze i Parsons ju smatra najvažnijim mehanizmom učenja vrijednosnih obrazaca. To podrazumijeva nekoliko elemenata unutar vrijednosnih obrazaca koje se stječu identifikacijom: dovoljno su uopćena da mogu biti primijenjena na ega (onoga kojega se socijalizira ili se socijalizira) i altera (onoga koji socijalizira) koji premda teže da budu slični prema nekim aspektima, nisu identični; alterova očekivanja egovog ponašanja u smislu vrijednosne orijentacije prilagođena su specifičnim obilježjima ega (dob, spol); postojanje komplementarnih očekivanja vezano za alterovu ulogu.

Pristajanje uz norme ima dvostruku strukturu pa tako prvu čini internalizacija pri čemu konformitet ima osobna, ekspresivna i/ili instrumentalna obilježja za pojedinca a drugi se sastoji od reakcije drugih na pojedinčeva djelovanja u vidu sankcija (Parsons, 1951). Socijalna kontrola ili mehanizam nagrade i kazne dodatno podržava konformitet (Parsons, 1951; Coleman, 1987). Drugim riječima, postojanje normi popraćeno je sankcijama (pozitivnima i negativnima) u slučaju njihova prakticiranja ili kršenja. Ujedno, mogu biti unutrašnje (ako su usvojene socijalizacijom) i vanjske (od strane drugih ljudi). Sankcije induciraju inhibicije i supstitucije što znači da, ukoliko se osoba ne nauči suzdržati od djelovanja koje se kose s normama, podnosi deprivacijske posljedice kao i u slučaju da ne zamijeni ili supstituiru „kažnjivo“ djelovanje normativno prihvatljivim (Parsons, 1951). Uz sankcije, poštovanje normi počiva na legitimaciji prava drugoga da vrši utjecaj na naše ponašanje i djelovanje (Coleman, 1987). Svatko dakle, upravo zbog priznavanja legitimiteta postojanja takve norme i prava drugoga da utječe na naše ponašanje temeljem toga, može biti sankcioner i sankcionirani (Coleman, 1987). Na tom tragu, očekivanja o tuđem ponašanju i uvjerenjima uvjetuju konformitet. U tom smislu, mora postojati dovoljan broj ljudi koji priznaje postojanje neke norme koja se odnosi na određenu situaciju uz očekivanje da većina ostalih ljudi slijedi tu normu u sličnim situacijama (Bicchieri, 2006). Iz toga

proizlazi da je poštovanje socijalnih normi uvjetovano očekivanjem tuđega konformiteta prema tim istim normama (Bicchieri, 2006). Pored toga, nije svako počinovanje normama svjestan izračun koristi i štete s obzirom na mogućnost sankcija već su one produkt svojevrsnog automatizma čime je potonji sastavni dio konformiteta (Bicchieri, 2006).

Tri su vrste neformalnih normi: deskriptivne norme (poput npr. mode), konvencije (npr. prometna pravila, signalizirajući sistemi) i socijalne norme (Bicchieri, 2006). Iako nedvojbeno definicija svake od njih zapravo ne postoji, jer norme imaju svojstvo preobrazbe (neka socijalna norma može postati konvencijom, npr.), Bicchieri (2006) je deskriptivnima i konvencionalnima namijenila pretežitu ulogu rješenja koordinacijskog problema. Potonji podrazumijeva da akteri uključeni u odnos zajednički dolaze do nekog cilja ukoliko se pridržavaju određenih pravila. Primjerice, vožnja automobila na određenoj strani ceste da bi promet bio siguran. Kao takve, deskriptivne i konvencionalne norme nisu u suprotnosti sa samointeresom. Socijalne norme, pak, često uključuju trošak ili odricanje od neke koristi odnosno imaju komponentu koja predstavlja suprotnost samointeresu. Naime, pored kooperativnog i fer odnosa podrazumijevaju i reciprocitet (Bicchieri, 2006).

2.3.2. Obilježja specifičnog i uopćenog reciprociteta

Prema Putnamu (2003, 2008) norme reciprociteta smanjuju transakcijske troškove pri čemu olakšavaju suradnju što potom stvara poticaj razvoju uopćenog povjerenja. „Za Putnama, guste mreže horizontalnih interakcija među relativno jednakima (udruženja susjedstva, zajednice, nogometnih klubova, roditeljskih vijeća i sl.) proizvode norme reciprociteta, djeluju kao informacijski kanali i kreiraju kulturno povoljnu atmosferu za buduće suradnje među onima koji sudjeluju“ (Kovalainen, 2004: 160). Mreže civilnog angažmana su u međudjelovanju sa normama reciprociteta budući da te mreže podržavaju postojanje normi a koje s druge strane, sankcioniraju one koji ne sudjeluju u tom reciprocitetnom sustavu (Kovalainen, 2004).

Reciprocitet Putnam smatra vrlinom te ju usko veže za poštenje i pouzdanost članova zajednice koji su isprepleteni gustom mrežom interakcija. Garancija nečije pouzdanosti može se nalaziti u reputaciji (koja se temelji na prošlim djelima) koja se tijekom stalnih socijalnih kontakata (unutar iste grupe) opovrgava ili potvrđuje ovisno o poštovanju normi reciprociteta (Putnam, 2008). Premda Putnam reciprocitetu namjenjuje važno mjesto u proizvodnji socijalnog

kapitala, teorijski ga manjkavo obrađuje, a u empirijskom istraživanju potpuno izostavlja, što slijedi većina istraživača socijalnog kapitala.

Ipak, Putnam napominje kako postoje dvije vrste reciprocnosti – specifična i uopćena. Specifični reciprocitet nalazi se u okviru kontinuiranih odnosa i može biti uravnotežen i difuzan. Prvi podrazumijeva istodobnu razmjenu jednakovrijednih stvari dok se potonji odnosi na kontinuirani odnos u kojemu postoji uzajamnost očekivanja da će se usluga ili vrijednost neke robe jednom u budućnosti i vratiti. Poštovanje normi reciprociteta koje su ovako definirane podrazumijevaju osobna, neposredna iskustva s drugim ljudima realiziraju i provode Tocquevilleov „pravilno shvaćen samointeres“ (Putnam, 2008: 176): žrtvovat ću dio svog vremena i pomoći susjedu u radovima na njegovoj kući ili u polju očekujući povrat usluge kad meni bude trebala pomoć. Stoga, iako naizgled radim u tuđem interesu, u konačnici dugoročno činim to u svom.

Gouldner (1960) ovu normu smatra važnim univerzalnim elementom kulture pri čemu ga obilježava varijabilitet u prostoru i vremenu a sadrži dva međusobno povezana minimalna zahtjeva – ljudi trebaju pomoći onima koji su pomogli njima i ne bi trebali oštetiti one koji su im pomogli. Kao element kulture, dio je svih vrijednosnih sistema, ali i moralnih kodova, a Gouldner (1960) joj pridaje ulogu stabilizatora socijalnog sistema i postavlja specifično pitanje o motivima uzvratanja usluga ili dobara. Smatra da se recipročni odnosi ne održavaju pukom inercijom i da je ključ motiva za međusobne povrate u obliku dobara ili usluga nije samo u osjećaju zahvalnosti već i u internalizaciji uopćene moralne norme. S druge strane, normu reciprociteta neki smatraju podtipom kvazi-moralnih normi koje obilježava reaktivnost a time i kondicionalnost (javlja se u prisutnosti drugih ili kao reakcija na djelovanja drugih u prošlosti) (Elster, 2007). Naime, istinske moralne norme obilježava bezuvjetnost, usmjerenost ka onima kojima je pomoć potrebna pa stoga sadrže moralni imperativ koji se javlja kao proaktivni impuls za djelovanje (Elster, 2007).

Specifična norma reciprociteta nema potencijal pri izgradnji socijalnog kapitala izvan uskog osobnog konteksta – i to zbog „problema“ stranca ili nepoznatih ljudi, a što implicira način na koji se definira socijalna veza (Torche i Valenzuela, 2011). Socijalne veze čini prisutnost aktera, reciprocitet i sjećanje (vezano za proteklu dinamiku odnosa) što znači da je stranac onaj čija prisutnost izostaje, njemu se ne duguje ništa jer ništa nije niti dao (ne nužno materijalne stvari, već npr. pozdrav, klimanje glavom i sl.) a također ne postoji „zajednička“ prošlost

odnosno sjećanje na odnos. Drugim riječima, stranac je neosoban i anoniman (Torche i Valenzuela, 2011). U tom smislu, reciprocitet ima tri potencijalna ograničenja u odnosu na (premošćujući) socijalni kapital. Prvi se odnosi na partikularističku etiku reciprociteta koja je veoma raširena pogotovo u skupinama koje su vidljivo različite od drugih pa slijedom toga se može ohrabrivati negativan reciprocitet prema ne-članovima. Drugi obuhvaća potencijalni patrimonijalizam ili klijentelizam koji se uspostavlja uslijed nejednakih kapaciteta za davanje i uzvratanje usluge čime se primatelja usluge podčinjava, čini ovisnim i ugrožava mu se sloboda. Treće ograničenje reciprociteta kao izvora socijalnog kapitala je nemogućnost nadilaženja osobnog konteksta odnosno poopćavanja reciprocitetom zadanih veza (Torche i Valenzuela, 2011).

Za razliku od specifične o kojoj je dosad bilo riječi, do stvaranja neke vrste odnosa prema strancima dolazi se preko uopćenog ili generaliziranog reciprociteta budući da se odnosi i na ljude s kojima se prethodno nije bilo u izravnoj interakciji. Putnam ju smatra društveno vrijednijom jer podrazumijeva optimističko očekivanje „povrata“ za koji se vjeruje da bi mogao proisteći iz drugih interakcija: „uradit ću ovo za tebe ne očekujući ništa konkretno nazad, u prešutnom očekivanju da će jednom netko drugi nešto uraditi za mene“ (Putnam, 2008: 23). Prvi dio tvrdnje nam govori da je takvo djelovanje spram drugih bezuvjetan (što svakako može grančiti s altruizmom (Putnam, 2008)), dok drugi dio tvrdnje može implicirati da takvo ponašanje nije društvena iznimka. Naime, očekivanje potencijalnog povrata ne ograničava se na konkretnog pojedinca nego uključuje i sve one s kojima smo u (ne)izravnoj vezi i poopćava se na sve članove društva. S funkcionalnog stanovišta, tako interpretirana uopćena recipročnost sadrži moralne elemente i to na posredan način. Naime, moralna vrijednost nekog čina započinje s nesebičnošću i požrtvovnošću, pri čemu „nesebičnost ima smisla samo ako subjekt kome se podređujemo ima od nas kao pojedinaca veću vrijednosti“ (Durkheim, 2007: 119) što za ovog autora predstavlja kolektivitet ili društvo. Društvo je uzvišeni cilj moralnog djelovanja koje je individualnoj svijesti imanentno ali je ujedno i nadilazi te predstavlja moralni autoritet. Moralni život, nastavlja Durkheim, postoji tamo gdje postoji vezanost za grupu (od obitelji, grada do nacije) što podrazumijeva posrednu vezanost za pojedince prema kojima se postupa moralno ukoliko se ima na umu cilj koje naše djelovanje ima po društvo u cjelini (Durkheim, 2007). Primjerice, samo saznanje da prakticiranje ove vrste reciprociteta prema ostalim članovima društva doprinosi snaženju ukupne solidarnosti čini takvo djelovanje moralnim. Da bi norma

uopćenog reciprociteta bila usvojena kao moralno pravilo podrazumijevala bi se dužnost povińovanja i poželjnost (trebalo bi ju se smatrati dobrom). Ukoliko ga se prekrši, slijede sankcije koje ne proizlaze iz sadržaja tog čina već iz kršenja ustanovljenog pravila (Durkheim, 2007). U tom smislu, uopćeni reciprocitet nema sva svojstva moralnoga pravila jer njegovo prakticiranje i primjena ne samo da ovise isključivo o pojedincu nego se takvo djelovanje teško može raspoznati (osim ako osoba naglasi da nekome (nepoznatom) pomaže jer su i njemu nekom prilikom na sličan način pomogli), a još je teže (neformalno) sankcionirati ukoliko se ne prakticira.

Uopćeni reciprocitet u okviru gustih društvenih mreža u kojima se povjerenje nagrađuje (a ne iskorištava) predstavlja produktivnu sastavnicu socijalnog kapitala jer njeno poštovanje, smatra Putnam, potiče suradnju te pomiruje sebičnost i solidarnost. Slijedom toga, potrebno je revidirati definiciju reciprociteta i uključiti ovaj naizgled jednosmjerni odnos u kojemu je struktura razmjene prekinuta i na neki način preusmjerena na treće osobe (Moody, 2008). Uopćeni reciprocitet kakvog ga shvaća Putnam, Moody naziva serijskim reciprocitetom koji, prema riječima potonjeg omogućuje praktičnu alternativu kada je teško ili nemoguće primijeniti specifičnu recipročnost, pri čemu ta strukturalno nejednaka razmjena ne podrazumijeva eksploatacijski odnos. Štoviše, iako „davatelji“, empirijski ali i simbolički gledano, mogu imati neku vrstu moći nad primateljima, taj se asimetričan odnos, u kontekstu serijskog reciprociteta, smatra prikladnim i očekivanim. Ovakva vrsta reciprociteta temelj je solidarnosti, nije uvjetovana vremenom niti sankcijama (vraćanje „duga“ nije podložno provjerama ali često prakticiranje ostavlja tragove koje okolina primjećuje pa se na taj način gradi i osobna reputacija). Iz toga slijedi da uopćeni ili serijski reciprocitet nije dio strukture (jer je ona prekinuta nizom jednosmjernih davanja) već (osobnog) značenja (Moody, 2008). Naime, ovakav reciprocitet nosi određeno legitimacijsko značenje koje pojedinci pripisuju primljenim „darovima“ primjerice dobivenu krv u životno ugroženoj situaciji kao opravdanje svoga trenutnog ili budućeg dobrotvornog djelovanja. Stoga ono pripada razumijevanju socijalno konstruiranih i kulturno omogućenih opravdanja koji se koriste kao legitimacija onoga što se čini kao jednosmjerno davanje, a tumači se kao reciprocitet. Ono je rezultat, kako Moody kaže „kulturnih radova“ u okviru organizacija ili šire zajednice koji ove razloge promoviraju kao legitimne, primjerice pozivajući ljude na doniranje krvi, organa i sl. („dobro se dobrim vraća“).

Iako Gouldner (1960) smatra da dvije socijalne funkcije obilježavaju specifični reciprocitet, možemo ih s malim modifikacijama primijeniti i na uopćeni: služi grupnoj stabilizaciji i kao „mehanizam početka (započinjanja)“ ali ne nužno kao temelj za iniciranje socijalne interakcije (što bi pripadalo specifičnom reciprocitetu) već stvaranja ili započinjanja obrasca socijalnog ponašanja. Drugim riječima, ljudi su skloni vratiti uslugu ili dobro djelo ali ne nužno osobno nepoznatom pojedincu koji im je direktno učinio kakvu uslugu, nego čineći istu ili sličnu vrstu djela koja je učinjena njima ili za njih (Becker, 1986) čime se stvara i održava obrazac benevolentnog ponašanja izvan primarnih grupa.

Ukoliko ovo shvaćanje povežemo s obilježjima socijalnih normi – primjerice, da se osnažuju pozitivnima a održavaju negativnim sankcijama, primjećuje se da ovako koncipirana norma kao dio socijalnog kapitala ne zadovoljava sve prethodno iznesene uvjete. Naime, poštovanje uopćene norme reciprociteta mogu i ne moraju biti primijećene od strane okoline (zapravo, kontrolu je vrlo teško provesti, kako je rečeno) pa stoga izostaje i primjerena negativna sankcija odnosno nagrada. Jedine izravne sankcije koje se mogu primijeniti izviru „iznutra“ odnosno posredstvom internalizacije te norme, što može govoriti i o njenoj moralnoj komponenti o kojoj je bilo riječi. Poticaj prakticiranju serijskog reciprociteta Moody (2008) vidi u kulturno socijaliziranim primateljima ili pojedincima, koji su internalizirali ovaj normativni princip i osjećaju obavezu da mu se povinuju.

Mada reciprocitet nije eksplicitno dio mnogih definicija socijalnog kapitala, ono je implicitna komponenta mreža koja potonje čini efektivnima (Glanville i Bienenstock, 2009). U kontekstu socijalnog kapitala uopćeni reciprocitet bi se zapravo mogao razumjeti, kako je rečeno, kao svojevrsni mehanizam koji u svojoj formi podržava izgradnju socijalni kapitala odnosno uopćenog povjerenja i suradnje.

Sam Putnam, kako je već rečeno, u okviru socijalnog kapitala koji premošćuje, odnosno sadrži pozitivan stav prema nepoznatom drugome, uopćeni reciprocitet teorijski i empirijski zapravo ne obrađuje i možemo reći da ga inkorporira u koncept uopćenog povjerenja. Premda sam Putnam izričito ne objašnjava zašto ju ispušta, možemo pretpostaviti da ju pripisuje procjeni pouzdanosti (u okviru koncepta povjerenja) kao indikatora uopćenog reciprociteta. Primjerice, vraćanje izgubljenog novčanika u nađenom stanju odraz je prakticiranja ove norme iz perspektive pronalazača a iz perspektive društva radi se o mogućem indikatoru pouzdanosti zajednice. Stoga ovdje nije naglasak na samoj normi ili legitimaciji učinjenog (Moody, 2008) nego na njegovom

ukupnom „produktu“ – ono što takva odluka ili ponašanje donosi društvu u cjelini – smanjenju ili povećanju ukupne pouzdanosti društva. Istraživači koji stavljaju naglasak na premošćujući socijalni kapital, uopćenu normu reciprociteta nerijetko izostavljaju ili je pak sjedinjuju s uopćenim povjerenjem (Delhey, Newton i Welzel, 2011; Letki, 2004; Štulhofer, 2004; Štulhofer i Landripet, 2004; Šalaj, 2007; Rohe, 2004) a neki ih u istraživanjima zamjenjuju normama civilnosti (*civility*) jer obuhvaćaju spremnost na ublažavanje partikularnih interesa i davanje prednosti javnom dobru (Dekker, 2009; Štulhofer, 1999; Štulhofer, 2003; Zmerli, 2010; Denters, Gabriel i Torcal, 2007; Letki, 2006) pa i osjećaju sigurnosti (Nieminen i sur., 2008). Štoviše, civilnost kao poštovanje, pristojnost i samoudržavanje od nametanja partikularnih interesa uvjeti su za međuljudske i međugrupne odnose ali i demokraciju i demokratsku političku kulturu (Dekker, 2009).

2.3.3. Norme civilnosti

Civilnost ili na engleskom jeziku *civility* dijeli etimološki korijen s idejom građanstva s jedne strane i civilizacije s druge strane (Billante i Saunders, 2002). Takvu razdiobu potvrđuju i domaći rječnici stranih riječi: Anić, Klaić i Domović (1998) pojam „civilan“ opisuju kao „građanski, uglađen, uljudan, uljuđen, pristojan“ dok kod Klaića (2004) nalazimo samo građanski, pri čemu potonji pojam „civiliziran“ opisuje kao „kulturan, obrazovan, prosvijećen, uglađen, uljudan“. Oslanjajući se na E. Shilsa (1997), Billante i Saunders (2002) civilnost dijele na političku i socijalnu. Politička civilnost obuhvaća građansku komponentu ponašanja pri čemu se odnosi na norme koje upravljaju participacijom u političkom životu društva. „Dobro građanstvo“ u okviru liberalne demokracije ogleda se u volji za kompromisom u cilju zajedničkog, koliko je moguće, harmoničnog života (Billante i Saunders, 2002). Ritzer (2004) ju naziva demokratskom civilnosti koja omogućava svakodnevno operativno funkcioniranje političkog sistema u složenom modernom društvu. S druge strane, ona prema istom autoru može predstavljati kulturnu potporu civilnom društvu. Socijalna civilnost koja je povezana sa civiliziranošću odnosi se na norme koje upravljaju socijalnim ponašanjem općenito. Ovaj tip civilnosti može se raščlaniti na tri elementa: demonstracija poštovanja sadržana u simboličkim gestama i komunikaciji (primjerice, ponuditi sjedalo u tramvaju starijoj osobi) – s tim je povezano i očekivanje reciprociteta tj. odnosa drugih prema nama na isti način ili održanje tog obrasca ponašanja; drugi se odnosi na ponašanje u

javnosti koje sadrži moralnu komponentu, uopćenu empatiju prema nepoznatim ljudima s kojima dijelimo društvo; treći je samo-regulacija ili suzdržavanje od slijeđenja samointeresa, odustajanje od djelovanja koji bi nam donio ugodu u cilju održanja harmoničnih odnosa sa nepoznatima (Billante i Saunders, 2002). Otuda civilnost predstavlja javnu vrlinu koja se ogleda u ponašanju u javnosti koje demonstrira poštovanje drugih i koje zahtijeva ograničavanje vlastitog neposrednog samo-interesa kada je to prikladno. U tom smislu, civilizacija je odraz suradnje „udruženih ljudi i uzastopnih naraštaja; ona je u suštini društveno djelo...civilizacija je skup svih dobara kojima pridajemo najvišu cijenu; ona je skup najviših ljudskih vrijednosti“ koji društvo gradi, čuva i prenosi novim generacijama (Durkheim, 2007: 121).

Društvena važnost civilnosti ogleda se u njenoj prirodi moralne vrline koja signalizira volju da se poštuju pravila i regulira ponašanje koje neće podcijeniti dobrobit drugih. Normu civilnosti u kontekstu socijalnog kapitala naziva se i građanskom normom (*civic norm*) koja se smatra dijelom moralne komponente društva (Zmerli, 2010). Građanska moralnost, na tom tragu, počiva na maksimizaciji javnih a ne privatnih ciljeva, pa ova norme odvraća ljude od koruptivnog ponašanja i švercanja (Letki, 2006). Osim toga, obuhvaća i osjećaj odgovornosti prema sugrađanima kao i predanost javnom dobru koje je ipak uvjetovan ponašanjem drugih (volja za suradnjom postoji dok je drugi prakticiraju i izražavaju – što predstavlja reciprocitetni element). Doprinosi efikasnom funkcioniranju socijalnog života s minimumom nepotrebnih konflikata kao i u smanjenju transakcijskih troškova (Billante i Saunders, 2002). U okviru socijalnog kapitala, norme civilnosti usvajaju se u suradnji s drugima, u okviru sekundarnih grupa koje imaju socijalizacijski potencijal. Poštovanje civilnih normi posreduje u stvaranju povjerenja. Također, civilne norme rezultat su djelovanja povjerenja i udruživanja kao i njihov potporanj, a kontinuitet se osniva na njihovoj korisnosti (Štulhofer, 2003). Ukoliko važnost poštovanja normi u društvu slabi tada je izvjesno širenje oportunizma odnosno kratkovidnih ili sirovih samointeresa koji nisu podložni etičkim razmatranjima (Elster, 2007). Kultura oportunizma podrazumijeva nedostatak civilne moralnosti, a sam oportunizam predstavlja „stav (i odgovarajuće ponašanje) koji poštivanje propisa sagledava isključivo kao pitanje odnosa troškova-i-koristi; u oportunističkom rječniku ne postoji pojam općeg dobra“ (Štulhofer, 2000: 108). Dva su uzroka najodgovornija za dominaciju oportunizma. S jedne strane radi se o racionalizaciji učinjenog postupka zbog nedostatka izbora čemu pogoduje nizak socijalni standard a s druge, radi se o „kulturnoj reprodukciji oportunizma“ koja počiva na percepciji da većina krši moralne i druge propise što je

dodatno pojačano percepcijom korupcije (Štulhofer, 2000). U tom smislu, neki smatraju da su jedan od ključnih faktora koji civilnost oblikuju, uz racionalan odgovor na tuđe ponašanje i socijalizaciju, pouzdani institucionalni akteri (Letki, 2006). Pouzdanost ali i djelotvornost institucija osim izgradnji civilnosti, može pridonijeti razvoju socijalnoga povjerenja o čemu će biti riječi u idućem poglavlju.

2.3.4. pristupi socijalnom povjerenju

Zašto je povjerenje važno? Rašireno povjerenje u društvu pozitivno je povezano s nekim poželjnim sociokulturnim fenomenima. Ohrabruje socijabilnost i participaciju u različitim udruženjima i druge oblike društvenosti, kao i suradnju, olakšava komunikaciju te smanjuje transakcijske troškove (Putnam, 2003; Sztompka, 1999; Fukuyama, 2000). Pored toga, povećava toleranciju (Sztompka, 1999; Iglíč, 2010) i prihvaćanje drugosti, doprinosi osjećajima identiteta i generira jaku kolektivnu solidarnost i reciprocitet (Sztompka, 1999). Rašireno socijalno povjerenje posebno je važno za održanje demokracije pa tako Matić (2000) navodi četiri važne funkcije. Demokracija podrazumijeva slobodnu komunikaciju građana u najširem smislu a omogućena je tek ako građani dijele uopćeno povjerenje odnosno „ukoliko vjeruju da su namjere drugih iskrene i poštene te da im ne prijete opasnost zbog javno izraženih političkih stavova i preferencija“ (Matić, 2000: 188). Zatim, ono vodi prema pretpostavci da su drugi spremni na suradnju s nama u cilju zajedničkog interesa, pa prema tome ima ulogu u postizanju konsenzusa i kompromisa koji predstavljaju glavne mehanizme donošenja odluka u demokratskom procesu. Na razini političkih oponenata, potreban je minimum povjerenja da će svi oni u političkim borbama poštovati demokratska pravila koja, između ostalog, podrazumijevaju legitimnost oporbe. Četvrto, podrška demokraciji u vidu participacije u civilnom društvu kao i kontrole demokratskih institucija i mnogim drugim političkim aktivnostima nužnima za opstanak demokracije „proizlazi iz vjere u legitimnost demokratskih principa i pravila igre koja, pak, sama uvelike počiva na povjerenju građana u demokratske institucije i njihove posrednike“ (Matić, 2000: 188).

Socijalne interakcije kao i aktere obilježava neodređenost i nepredvidljivost unatoč univerzalnoj ljudskoj međuovisnosti (Seligman, 1997). Stoga, ukoliko bi ishodi svih situacija, a posebice postupaka drugih ljudi prema nama bili poznati tada povjerenje ne bi bilo potrebno. U

tom smislu, povjerenje predstavlja očekivanje, odnosno aktivnu anticipaciju i suočavanje s nepoznatom budućnošću uslijed nesigurnih i nekontrolabilnih uvjeta (Seligman, 1997; Sztompka, 1999). Dakle, „kada kažemo da nekome vjerujemo ili da je netko pouzdan, to implicitno znači da je vjerojatnost da će poduzeti akciju koja je korisna ili bar nije štetna po nas dovoljno visoka da razmatramo neki oblik suradnje s tom osobom“ (Gambetta, 1988: 239). Utoliko, povjerenje je usko povezano s rizikom, a oba su inherentna modernom društvu (Luhmann, 1988; Giddens, 1990; Sztompka, 1999; Misztal, 1996; Seligman, 1997). Povezanost ova dva koncepta očituje se u njihovoj komplementarnosti tako što povjerenje prema nekome ili nečemu (nekom sistemu) može biti sredstvo rješavanja problema rizika, a prihvaćanje rizika može biti sredstvo generiranja povjerenja (Giddens i Pierson, 1998). Povjerenje je strategija u rješavanju rizika kojeg nosi tuđa sloboda (Torche i Valenzuela, 2011), a može mu se pristupiti kao mehanizmu ili načinu pojednostavljivanja složenosti društvene stvarnosti koji podrazumijeva rizik vezan za buduće ishode (Luhmann, 1988). U modernom društvu opasnosti su zamijenjeni rizicima odnosno mogućim lošim posljedicama djelovanja pojedinca (Luhmann, 1988). Rizik kao aktivna procjena budućih opasnosti, nije ograničen na međuljudske odnose već podrazumijeva postojanje „okoliša rizika“²⁶ karakterističnog za moderna društva, orijentiranih ka budućnosti s potencijalnim posljedicama na globalnoj razini (Giddens, 1990). Povjerenje može predstavljati odgovor na nepoznate ljude pri čemu valja imati na umu da nije i jedini način rješavanja pitanja odnosa prema nepoznatima (primjerice, možemo nastojati sprijateljiti se sa svakom nepoznatom osobom koju vidimo ili pak ustanoviti ugovorni odnos), u suvremenom društvu predstavlja nužnost zbog jednostavnosti (Torche i Valenzuela, 2011). Povjerenje se također odnosi na povezivanje prostora i vremena jer podrazumijeva obvezivanje osobi, grupi ili sustavu s orijentacijom na budućnost (Giddens i Pierson, 1998). Moderna društva, prema Giddensu (1990) utječu na oblikovanje „okoliša povjerenja“ kojega čine osobne veza prijateljstva ili seksualne intimnosti kao sredstva stabiliziranja socijalnih veza (za razliku od rodbinskih veza koje, premda jesu važne, „nisu više nosioci intenzivno organiziranih socijalnih veza kroz vrijeme i prostor“ (Giddens, 1990:108); zatim apstraktni ili ekspertni sistemi kao sredstva stabiliziranja veza kroz vrijeme i prostor (za razliku od religijskih kozmologija u predmodernim društvima koje podrazumijevaju vjerovanja i

²⁶ „Okoliš rizika“ se sastoji od prijetnji opasnosti koje izviru iz refleksivnosti modernosti, industrijalizacije rata koja prijeti nasiljem među ljudima, te iz prijetnji osobnog besmisla koji nastaje iz refleksivne modernosti apliciranom na sebstvo (Giddens, 1990).

ritualne prakse koja služe interpretaciji života i prirode); i orijentacija ka budućnosti kao način povezivanja prošlosti i sadašnjosti (u odnosu na predmodernu oslanjanje na tradiciju kao sredstva povezivanja sadašnjosti i budućnosti putem orijentacije ka prošlosti). Modernost koncepta povjerenja Seligman (1997) vidi u njegovom izvoru – a to su osobne slobode djelovanja i individualne autonomije koje su javljaju u modernim društvima podjelom rada, pojačanom diferencijacijom socijalnih uloga i konfliktnim očekivanjima prema njima.

Može se reći da je povjerenje složen koncept koji se može istraživati iz različitih perspektiva i znanstvenih disciplina poput sociologije, psihologije, politologije i filozofije. Ovdje ćemo se ograničiti na onu literaturu koja je dominantna u pristupu povjerenju a vezana je za njegove funkcionalne aspekte, pri čemu ih se nastoji istražiti u okviru koncepta socijalnog kapitala (Möllering, 2001). U sociološkoj literaturi povjerenje je konceptualizirano kao obilježje pojedinaca, socijalnih veza i socijalnog sistema (pri čemu se fokusira na ponašanja koja proizlaze iz individualnih djelovanja i orijentacija) (Misztal, 1996). Kao obilježje pojedinaca, predmet je istraživanja temeljenih u socijalnoj psihologiji a povjerenje je, pomiješano s iskrenošću, lojalnosti, nadom ili pak altruizmom pri čemu je taj koncept u teoriji osobnosti simplistički i redukcionistički obrađen budući izostavlja socijalni kontekst (Misztal, 1996). Drugi pristup se, prema ovoj autorici, odnosi na povjerenje kao kolektivni atribut koji predstavlja resurs za postizanje određenih organizacijskih ciljeva. Povjerenje kao vrijedno javno dobro „podržano djelovanjima članova nekoga društva“ (Misztal, 1996: 14) obilježje je trećeg pristupa koji se prepoznaje u Tocquevilleovom opisu civilne zajednice premreženu povjerenjem i suradnjom a onda i Putnamovim smještanjem povjerenja u socijalni kapital. U tom slučaju, povjerenje je obilježje socijalnog sistema kao i pojedinaca što omogućuje ovom konceptu povezivanje mikro i makro razine (Misztal, 1996; Offe, 1999).

Socijalno povjerenje općenito, Putnam (2003) dijelom kvalificira kao racionalan stav koji je, međutim, pod jakim utjecajem kulturnog konteksta uvjetovanog poviješću. Putnam pojedince smatra racionalnim akterima koji naslijeđene kulturne obrasce (kulturu (ne)povjerenja) usvajaju i perpetuiraju u svrhu očuvanja vlastite sigurnosti i dobrobiti. Prema primjeru stanovnika juga Italije među kojima je uglavnom vladalo nepovjerenje, s obzirom na svakodnevno (ne)posredno iskustvo, naprosto je bilo racionalno ponašati se kako se i drugi ponašaju bez obzira što to ne donosi dugoročni boljitak zajednici. U suprotnom, egzistencija onoga koji ne igra u skladu s pravilima bila bi ugrožena. Drugim riječima, socijalno povjerenje prema Putnamu (2003)

uključuje predviđanje ponašanja nekog pojedinca na osnovu vlastitog iskustva i posjedovanih informacija. Zapravo, radi se o kognitivnoj procjeni pouzdanosti na temelju reputacije što prema Sztompki (1999) čini jednu od njenih odrednica. Reputacija se oblikuje putem prikupljenih informacija ili dokaza o prošlim djelima, ponašanju, politikama i stavovima za koje se (često) očekuje da će biti konzistentne i u budućnosti²⁷.

Putnam također govori o tome kako je povjerenje u sjevernim dijelovima Italije pak predstavljalo „ključan sastojak u *etosu* koji je održavao gospodarsku dinamiku i djelotvornost uprave“ (Putnam, 2003: 183, naš italics). Drugim riječima, temelji povjerenja su prema Putnamu u kombinaciji racionalnog²⁸ i kulturalnog elementa. Stoga ćemo pobliže prikazati te aspekte u odjeljcima koji slijede.

Premda će se kasnije nešto više reći o vrstama povjerenja, zasad je uputno napomenuti da socijalno povjerenje obuhvaća međuljudsko povjerenje koje može biti partikularizirano (prema onima koje poznajemo) i uopćeno (prema onima koje ne poznajemo i s kojima nismo u izravnom odnosu).

2.3.4.1. Racionalni pristup povjerenju

Povjerenje se, iz perspektive racionalnog izbora, temelji na izračunu koristi i troškova odnosno racionalnog omjera vjerojatnosti potencijalnog gubitka i dobitka koje ta odluka donosi (Coleman, 1990). Zapravo, povjerenje i pouzdano ponašanje izvire iz kontinuirane igre zatvorenikove dileme i stoga su upravo dvosmjerni odnosi povjerenja stabilniji i produktivniji, jer podrazumijevaju veće sankcije, u odnosu na one jednokratnog ili jednosmjernog tipa (Coleman, 1990).

²⁷ Osim reputacije, tuđa pouzdanost procjenjuje se temeljem izvedbe i izgleda. Izvedba kao dio pouzdanosti se odnosi na aktualna djela, trenutno ponašanje i postignute rezultate i kako kaže Sztompka (1999), u tom slučaju prošlost je suspendirana ili „u zagradama“ i ne uključuje trend prošloga ponašanja a time i procjenu budućega čime je i riskantnija za procjenu pouzdanosti. Izgled ili pojavnost ovisi o vanjskim karakteristikama – izgled, odjeća, status, rasa, lijepo ponašanje, higijena i uniforme na temelju kojih ljudi obično procjenjuju u kojoj mjeri će iskazati svoje povjerenje.

²⁸ Kada je riječ o povjerenju prema bliskim osobama (partikularizirano povjerenje), tada je potrebno spomenuti i emocionalnu dimenziju prisutnu u obiteljskim i prijateljskim odnosima čija izraženost može biti posljedica iznevjerenog povjerenja (Weigert i Lewis, 1985), ali i jedan od temelja povjerenja. S obzirom da se aktivacija emocionalne dimenzije javlja unutar ograničenog kruga ljudi s kojima je pojedinac u kontaktu, ovdje ćemo je zanemariti – što je, pretpostavljamo, jedan od razloga zbog kojega ju Putnam niti ne spominje.

Potreba za povjerenjem, kako je već rečeno, podrazumijeva situaciju nesigurnosti i neizvjesnosti što znači da „situacije koje uključuju povjerenje čine podklasu onih koje uključuju rizik. To su situacije u kojima onaj koji preuzima rizik ovisi o nastupu drugog aktera“ (Coleman, 1990: 91). Upravo nemogućnost nadgledanja tuđeg djelovanja ključno je za definiciju povjerenja pa je zato za njegovo ukazivanje karakteristično da prethodi izboru djelovanja druge osobe (Dasgupta, 1988). Osim toga, može podrazumijevati suzdržavanje od „poduzimanja potrebnih mjera u odnosu na partnera u interakciji, čak i kad bi drugi, zbog oportunizma ili inkompetencije, mogao djelovati na način koji se čini da bi mogao opravdati mjere predostrožnosti“ (Elster, 2007: 344). Ono je rezultat odluke uključivanja u interakciju i suzdržavanja od nadgledanja partnera u interakciji (Elster, 2007). Povjerenje je i kognitivna premisa s kojom se započinje interakcija s drugima a odnosi se na „na behavioralne preferencije i inklinacije drugih u smislu njihove spremnosti na doprinos, suradnju i suzdržavanje od sebičnih, oportunističkih i nasilnih djelovanja“ (Offe, 1999.: 45). Na tom tragu je i Gambetta (1988) koji ga smatra procjenom koja sadržava neku razinu subjektivne vjerojatnosti da će neki akter na određeni način djelovati pri čemu prethodno izostaje mogućnost monitoriranja takvog djelovanja. Uz kontekst socijalne neizvjesnosti, može se uključiti i psihološki moment očekivanja da su namjere nekog pojedinca temeljene na njegovim psihološkim karakteristikama ili načinu ponašanja (Yamagishi, 1998). Posjedovanje informacija o pouzdanosti drugoga važan su element donošenja odluke o ukazivanju povjerenja (Yamagishi, 2001; Hardin, 2001). U tom smislu, povjerenje predstavlja inkapsulirani interes kojega veže za očekivanje pouzdanosti druge osobe (Hardin, 2001). Naime, povjerenje u drugoga je inkapsulirano (omeđeno, sadržano) u interesu tog drugoga da ispuni povjerenje koje mu je ukazano. Stoga je povjerenje više od očekivanja osobe A, budući je potonje temeljeno u razumijevanju interesa osobe B konkretno u odnosu na osobe A. Zato osoba B teži da bude pouzdana kako bi se postojeća veza i ubuduće nastavila (Hardin, 2001).

Pouzdanost ne mora biti u skladu s danim povjerenjem, budući da postoje asimetričnosti u posjedovanju saznanja o dispoziciji ili motivaciji – kada postoje informacije koje druga osoba zna a mi ne znamo, postavlja se pitanje povjerenja u iskrenost motiva i odašiljanja jasnih signala o namjerama (Dasgupta, 1988). Možemo imati povjerenja da će određena osoba nešto napraviti (znajući nešto ne o samoj osobi i njenim kvalitetama nego i okolnostima kojima je izložena), no to ne znači da ju smatramo pouzdanom u svojoj motivaciji i dispoziciji (Dasgupta, 1988). Ili

prema riječima Offea (1999), pouzdanom zovemo onu osobu koja se izlaže stalnim i skrupuloznim ispitivanjima od strane drugih ljudi.

U razmatranju motivacija koje imaju potencijal održavanja društvenih struktura u kontekstu suradničkih odnosa, Williams (1988) uvodi distinkciju između makro i mikro motivacija te ih kombinira s egoističnim i neegoističnim usmjerenjima. Autorova je teza da nijedan od ovih tipova motivacije sam za sebe ne može podržati strukture suradnje u društvu te je potrebno odrediti kombinaciju rečenih tipova. Makro motivacije odnose se na opću želju za suradnjom neovisno o konkretnim okolnostima, pri čemu bi egoistični makro tip motivacije bio utemeljen u strahu od sankcija, a neegoistična makro motivacija nalazi svoj temelj u nekoj moralnoj ili etičkoj dispoziciji, dužnosti koja podrazumijeva suradnju (religijske norme, primjerice). Mikro motivacija za suradnju ne implicira neki opći motiv za suradnju već ovisi o danoj situaciji i okolnostima. Egoistična mikromotivacija je kako kaže Williams (1988) samorazumljiva jer pojedinac u konkretnoj situaciji nalazi vlastiti interes i na temelju njega surađuje. Neegoistična mikro motivacija odnosi se na prijateljske odnose i logičnu želju za suradnjom s osobom čija dispozicija je dobro poznata – ipak ova vrsta motivacije ne implicira makro motivaciju prema suradnji. Pretpostavlja da je obećavajuća kombinacija ona između egoistične mikro i neegoistične makromotivacije, odnosno kombinacija egoizma i nekih moralnih principa. Ipak, u tom je zaključku oprezan i ostavlja ovaj problem neriješen budući ostaje neodgovoreno pitanje načina ohrabrenja ljudi za neegoističnu makromotivaciju dok ujedno većinu vremena izražavaju egoistične mikromotivacije (Williams, 1988).

Motivacije kao i uvjerenja mogu objasniti socijalni mehanizam povjerenja pri čemu se njihovi izvori nalaze u socijalnim relacijama i interakcijama koje sadržavaju obaveze (Misztal, 1996). Naime, različiti tipovi veza nose sa sobom različite obaveze koje oblikuju i konstruiraju očekivanja i uvjerenja o tuđim djelovanjima (Misztal, 1996). Očekivanja od veze roditelja i djeteta posve su različita od odnosa liječnika i pacijenta jer je tip veze drugačiji a onda i pripadajuće obaveze. U tom smislu, razlikuju se i motivacije za ispunjavanje preuzetih obaveza koje mogu biti raznolike no ipak im je zajedničko da proizlaze iz kombinacije emocionalne, racionalne i instrumentalne orijentacije ljudi, pri čemu su njihova nastojanja usmjerena ka stvaranju socijalnih veza koje ispunjavaju emocionalne, kognitivne i instrumentalne potrebe koje su u skladu s njihovim odnosom i pripadajućim socijalnim kontekstom (Misztal, 1996: 22). Socijalne veze u kojima prevladavaju potrebe emocionalne prirode uglavnom nisu brojne, kako u

životu pojedinca tako i u društvu općenito pa se može pojednostavljeno reći kako je „povjerenje, stoga, relacijsko i racionalno, iako ne u potpunosti kalkulirano, djelovanje“ (Levi, 1998).

Iz rečenog se može izlučiti da povjerenje, kao kognitivna kategorija povjerenje sadrži rizik i počiva na racionalnoj procjeni pouzdanosti konkretnog aktera temeljem njegove reputacije, prethodnog iskustva, informacija o dispoziciji ali i motivima koji proizlaze iz tipa socijalne veze. Iz ove perspektive, povjerenje je dio socijalnog kapitala koji je ograničen na konkretnu grupu ljudi koji su u redovitim kontaktima i u prilici stvarati konkretan odnos. Da bi se, primjerice, moglo zaključivati o nečijoj reflektiranoj pouzdanosti koja počiva na kognitivnoj procjeni nečije reputacije, nastupa i pojave (izgleda) (Sztompka, 1999), potreban je visok stupanj familijarnosti i vidljivosti, gustoća kontakata i bliskost. Ukoliko bi se fenomen povjerenja u međuljudskim odnosima promatrao kao isključivo racionalno utemeljen i motiviran, zaključci bi bili slabog dosega jer se na taj način ne može objasniti zašto neki ulaze u suradničke odnose s onima o kojima posjeduju vrlo malo informacija (Stolle, 2002). Upravo iz tih razloga, prikazivanje partikulariziranog povjerenja nerijetko se veže uz racionalnu perspektivu (Stolle, 2002) - naime, „...procjena pouzdanosti drugih ljudi, koja je u temelju partikulariziranog povjerenja, inherentno je orijentirana na prošlost, to jest na procjenu znanja, sposobnosti i motiva drugih na temelju prošlih događaja, pa je stoga manje sklona budućnosti i budućim mogućnostima korištenja povjerenja“ (Šalaj, 2005: 42).

Iako Seligman (1997) racionalni pristup povjerenju, pomalo ironično, naziva skupom proširenih studija o uvjetima pouzdanosti u interakcijama, važan je za razumijevanje ovog (i) kognitivnog fenomena, a ovdje se nastojao dati tek sažeti prikaz koji bi se mogao vezati za koncept socijalnog kapitala. Racionalni pristup je stoga uglavnom primjenjiv u slučaju izravnih, iteriranih i instrumentalnih interakcija pojedinaca²⁹ što znači da ne može objasniti zašto neki

²⁹ Premda se racionalisti bave povjerenjem i pouzdanošću u okviru iteriranih interakcija, razmatraju i nastanak uopćenog povjerenja odnosno povjerenja prema nepoznatima. Hardin (2001) smatra da se širenje povjerenja na druge (nepoznate osobe) temelji na općem optimizmu odnosno optimističnim očekivanjima prema drugima – što je korist za one koji žele surađivati sa mnom da ga iskoriste na svoju štetu ili korist. Ponovno, međutim, visoka razina pouzdanosti ljudi u mojoj mreži generira ovu korist. A njihova pouzdanost je, s obzirom na inkapsulirani interes, rezultat usmjeravanja interesa da budu pouzdani prema onima s kojima imaju trajne interakcije koje su korisne i imaju šanse da se nastave. Uvodi se i psihološka perspektiva odnosno ideja socijalne inteligencije kao ključnog faktora pri prepoznavanju osobina ljudi koji bi potencijalno mogli iskoristiti tuđu lakovjernost (Yamagishi, 2001). Socijalna inteligencija je „sposobnost detektiranja i procesiranja znakova rizika u socijalnim interakcijama“ (Yamagishi, 2001: 132). Ta sposobnost posebno je važna u razvoju uopćenog povjerenja i obrnuto jer s jedne strane uopćeno povjerenje osigurava spremnost na uspostavljanje socijalnih interakcija s ljudima izvan uskog kruga, a samo iskustvo interakcije pogoduje razvoju socijalne inteligencije koja potom ima potencijal ojačati uopćeno povjerenje.

poduzimaju inicijative za suradnju s vrlo malo ili nimalo informacija o drugome (Stolle, 2002) ili koje su pak motivirane emocijama ili prosocijalnim orijentacijama (Misztal, 1996).

2.3.4.2. Kulturalni pristup povjerenju

Kulturalni pristup nastajanje i održanje povjerenja smješta u okvire kulturnog naslijeđa koje predstavlja „niz etičkih navika i reciprocitetnih moralnih obveza“ (Fukuyama, 2000: 20). Polazi se od toga da društvo nije samo „koalicija interesa“ (Sztompka, 1999), već i moralne zajednice u Durkheimovom smislu. Potonji je naglašavao moralnu kvalitetu veza koje okupljaju ljude, a po prirodi nadilaze instrumentalnost. Moralnost se odnosi na „načine na koji se ljudi odnose jedni prema drugima, i ono identificira prave, prikladne, obavezne odnose, priziva vrijednosti prije negoli interese kao opravdanje za propisano vladanje“ (Sztompka, 1999: 4). Povjerenje odnosno očekivanje tuđeg čestitog vladanja prema nama jedan od elemenata moralnog prostora kojeg čine različiti tipovi veza (uz lojalnost odnosno nastojanje da se ne krši dano povjerenje i da se ispune obaveze preuzete s dobivenim povjerenjem i solidarnost odnosno brigu za tuđe interese i spremnost da se djeluje za drugoga čak i kada je u konfliktu s našim interesima) (Sztompka, 1999: 5).

Iako uvjerenja temeljena na prošlom osobnom iskustvu imaju upliva u oblikovanje povjerenja, obilježava ih prevelika raznolikost i disperzija (Knight, 2001). Utoliko, kulturni faktori poput socijalnih normi ili neformalnih pravila koja strukturiraju socijalni život imaju važniju ulogu u izgradnju povjerenja (Knight, 2001). Socijalne norme, naime predstavljaju zajednička uvjerenja o ponašanju drugih. Upoznatost s važećim socijalnim normama omogućava socijalnim akterima uspostavljanje stabilnih očekivanja o tome kako će drugi djelovati u uobičajenim socijalnim situacijama (Knight, 2001: 359). U tom smislu, povjerenje predstavlja socijalno očekivanje koje nastaje uslijed usvajanja i navikavanja na kulturna pravila o društvenim vrlinama poput poštenja i lojalnosti (Fukuyama, 2000). Kulturna se pravila, pak, uglavnom žive i poštuju bez svakodnevnog preispitivanja i stoga sadrže element iracionalnosti (premda su možda isprva „uvedena“ kao odraz racionalnog rješenja na neko društveno pitanje) (Fukuyama, 2000) ili automatizma (Bicchieri, 2006). Na taj način stvara se kultura (ne)povjerenja odnosno „sistem pravila – normi i vrijednosti – koje reguliraju odobravanje povjerenja i zadovoljavanju,

uzajamnosti povjerenja; ukratko, pravila o povjerenju i pouzdanosti. Kultura povjerenja akumulira i kodificira u pravila ona prevladavajuća, trajna iskustva s različitim tipovima povjerenja. Ako su dominantni i kontinuirani rezultati oklada pozitivni, i prisutni su u raznim domenama socijalnog života, opće pravilo ukazivanja povjerenja može doći do izražaja“ (Sztompka, 1999: 99/100). Tako je povjerenje shvaćeno ne samo kao orijentacija već i društvena činjenica koja postoji neovisno o pojedincima i vrši pritisak da se akteri ponašaju u skladu s uvjerenjem da im drugi neće naštetiti. Izražavanje povjerenja prema skupinama ili apstraktnim sistemima poput tržišta, nacija, režima može biti temeljena na „kulturnom ohrabrenju“ posebice u slučajevima kada nedostaju informacije ili kompetencije za procjenu pouzdanosti istih (Sztompka, 1998, 1999). „Socijalno nastajanje povjerenja“ (Sztompka, 1999) nalazi se u tradiciji povjerenja ili nepovjerenja u nekom društvu koju zatim strukturalne okolnosti poput normativne koherencije, stabilnosti socijalnog poretka, transparentnosti socijalnih organizacija, familijarnosti socijalne okoline, prakticiranja odgovornosti pojedinaca i institucija smanjuju ili povećavaju dobra ili loša iskustva s opravdanošću ukazanog povjerenja (Sztompka, 1999).

Povjerenje dozvoljava uspostavu i održavanje veza sa strancima, konkretnije, predstavlja mehanizam interakcije sa strancima bez potrebe za funkcionalnim ekvivalentima poput legalnih ugovornih odnosa ili osobnim zbližavanjem (Torche i Valenzuela, 2011). U tom smislu, povjerenje je kultura i kulturna orijentacija. Društvene norme i vrijednosti uvjetovane povijesnim kontekstom reguliraju razmjenu povjerenja na način da se u okviru zajedničkih moralnih vrijednosti ustanovljuju očekivanja regularnih i poštenih ponašanja. Kao kulturna orijentacija, povjerenje se uči kroz iskustvo i socijalizaciju u sociokulturnom kontekstu što ju čini stabilnom individualnom dispozicijom prema ostalim akterima u interakciji (Torche i Valenzuela, 2011).

Da bi se povjerenje kao element kulture uopće razvio, osobito u odnosu na nepoznate ljude (uopćeno povjerenje), potrebno je dostići visoku razinu egzistencijalne sigurnosti i socioekonomskog napretka (Inglehart i Welzel, 1997). Kao dio „sindroma ekspresivnih vrijednosti“, uopćeno povjerenje zapravo je kulturalna manifestacija modernizacije (Inglehart i Welzel, 1997). Ekspresivni sklop vrijednosti stoga podrazumijeva tip društva što promovira ljudsku emancipaciju: od prava na izbor, ljudskih prava seksualnih manjina, invalida, žena i uopće ljudskih prava. Horizontalno povjerenje reflektira i kreira autonomno motivirane civilne interakcije te je posljedično povezano s vrijednostima socijalne emancipacije. Iz takvog sklopa vrijednosti, među kojima je i uopćeno povjerenje, proizlaze pritisci na političke elite u vidu

practiciranja i poštovanja efektivnih civilnih i političkih sloboda. No, povoljan utjecaj socioekonomskog razvoja nije dovoljan. Utvrđena je perzistencija kulturalnih faktora poput religije kao „robusne kulturalne zone i socijalističkog naslijeđa (Inglehart i Welzel, 1997). Naime, u iskazivanju uopćenog povjerenja, bogata katolička društva rangirana su niže od jednako prosperitetnih, ali protestantskih društava. Naime, u Švedskoj, Norveškoj i Danskoj prisutno je u oko 65% slučajeva, dok je u istom rangu razvijenosti katoličkih zemalja poput Austrije, Belgije 30 i 35%, a u Francuskoj nešto iznad 20%. Ovu razliku Inglehart i Welzel (1997) pripisuju snažnom povijesnom utjecaju Rimokatoličke crkve kao hijerarhizirane i centralizirane institucije koja počiva na vertikalnim vezama na uštrb horizontalnih koje su karakterističnije za protestantske decentralizirane i otvorenije vanjskoj, lokalnoj kontroli³⁰. U podgrupi katoličkih zemalja s nižim povjerenjem izdvajaju se one bivšeg socijalističkog bloka pa tako Hrvatska, kao i Slovenija, ima nešto manje od 20% ispitanika s uopćenim povjerenjem, dok Poljska, Mađarska i Češka imaju između 20 i 25%. Sličan obrazac nalazi se i u slučaju protestantskih zemalja budući da od takvih, bivše socijalističke države imaju najniži stupanj uopćenog povjerenja (Latvija i Estonija) s između 15 i 20%. Uzroci tome nalaze se u višedesetljetnoj socijalizaciji građana od strane autoritarnog komunističkog režima u kulturi nepovjerenja (Uslaner i Badescu, 2004) oblikujući kolektivno iskustvo sustavnim slabljenjem temelja povjerenja - koji čine optimizam i osjećaj kontrole nad vlastitom sudbinom (Uslaner, 2002).

Iz dosad rečenog može se zaključiti kako je socijalno povjerenje kognitivna ali i kulturalna kategorija budući da se s jedne strane temelji na prethodnim iskustvima, informacijama i racionalnim procjenama, a s druge na kulturnim pravilima ili normama koje ga više ili manje osnažuju. U tom smislu treba promatrati i tipove socijalnog povjerenja koji se obrađuju u tekstu koji slijedi.

³⁰ Ovi zaključci prisutni su i kod Putnama (2003, 2008). Naime, religioznost i uključenost u crkveni život u odnosu na socijalni kapital na jugu Italije drugačije se očituje nego u SAD-u. U Italiji, religioznost i klerikalizam negativno su povezani sa civilnom zajednicom dok im u SAD-u Putnam pripisuje važnu ulogu u kreiranju socijalnog kapitala, a religiozni angažman predstavlja jak prediktor volonterskih aktivnosti. Razlozi ovih razlika nalaze se u horizontalnoj odnosno vertikalnoj strukturi samih religijskih organizacija, razini opće angažiranosti u životu zajednice kroz različita udruživanja (crkve u SAD-u organiziraju sastanke povodom aktualnih svjetovnih tema poput osjetljivosti na probleme AIDS-a, okupljaju poslovne žene nekog okruga, udružuju se bivši alkoholičari pa i odrasla djeca roditelja alkoholičara, potom se pokreću tečajevi borilačkih vještina itd.) i pluralizmu religije u samom društvu (Putnam, 2008).

2.3.5. Vrste socijalnog povjerenja

Putnam (2008) povjerenju namjenjuje ulogu pokretača ili, u slučaju njegovog izostanka, utega u procesu ostvarenju veza uzajamne horizontalne solidarnosti (Putnam, 2003). U tom smislu razlikuje tipove povjerenja kako bi naglasio njegovu ulogu u formiranju povezujućeg odnosno premošćujućeg socijalnog kapitala. Povjerenje koje se na horizontalnoj ravni iskazuje prema nama poznatim ljudima, s kojima uspostavljamo bliske i redovite kontakte naziva partikulariziranim povjerenjem ili „gustim“ koji čini povezujući socijalni kapital. Povjerenje koje se odnosi općenito na nepoznate ljude naziva uopćeno ili „razrijeđeno“ a dio je premošćujućeg socijalnog kapitala. Takvu podjelu koriste i drugi autori (Offe, 1999; Stolle, 2002; Newton, 2004; Uslaner; Uslaner i Badescu, 2004). Analitička podjela povjerenja na partikularizirano i uopćeno potvrđena je i u nekim empirijskim istraživanjima u kojima su se faktorizacijom povjerenja prema grupama različitih stupnjeva bliskosti jasno diferencirale na dva tipa povjerenja (Uslaner, 2002; Badescu, 2003; Freitag i Traunmuller, 2009; Ilišin i dr., 2013). Usto, postoji i vertikalno povjerenje, ono koje se iskazuje prema institucijama društva no ono nije dijelom samog socijalnog kapitala.

2.3.5.1. Partikularizirano povjerenje

Partikularizirano je povjerenje karakteristično za primarne i sekundarne grupe unutar kojih se odvijaju česte interakcije kojima se redovito provjerava pouzdanost aktera u vezi. U tom smislu, Putnam (2003) za primjer daje rotirajuće kreditne zadruge u kojoj svi članovi dogovorno, na smjenu, doprinose u svrhu kreditiranja ostalih sudionika. Naime, ovaj tip neformalnog dogovora egzistira u sredinama u kojima ne postoji treća strana koja nalaže i provodi sankcije prema onima koji obaveze krše. To nadomještaju stroge norme i gusta mreža uzajamnog angažmana koje minimiziraju rizik neispunjavanja obaveza i narušavanja ugleda. Za razvoj partikulariziranog povjerenja u konkretnom odnosu, potrebno je vrijeme i upravo vremenom usustavljeno osobno povjerenje postaje dio reciprociteta u vezi i gubi obilježje svjesnoga izbora i zapravo postaje automatizirano, familijarno čime osobni odnos transcendirira ali ne otkazuje individualni samointeres (Torche i Valenzuela, 2011). Usto, povjerenje može imati racionalne osnove ali i biti ugrađeno u univerzalističku etiku osobne odgovornosti koja počiva na pretpostavci da se osobe u interakciji drže svojih obećanja (Torche i Valenzuela, 2011). Tada socijalni kapital postaje

zalogom koji se upotrebom povećava – „što više povjerenja dvoje ljudi iskazuju jedno drugom, to je veće njihovo uzajamno pouzdanje“ (Putnam, 2003: 182), a time buduća suradnja biva izglednijom.

Da bi do suradnje uopće došlo potrebno je uspostaviti strukturu odnosa koja počiva na zajedničkom interesu ili ostvarenju cilja – bilo da je riječ o kreditnoj udruzi ili asfaltiranju ceste u mjestu. Izostanak suradnje u svrhu zajedničkog cilja i s time povezanog općeg nepovjerenja u nekoj zajednici pokazao je i Banfield (1958) u svom istraživanju talijanskog sela Montegrano u Južnoj Italiji. Banfield je ponašanje u skladu sa sljedećim pravilom: „maksimiziraj materijalnu, kratkoročnu prednost nuklearne obitelji; pretpostavi da će drugi učiniti isto“, nazvao amoralni familizam (Banfield, 1958: 85). Amoralni familizam objedinjuje ponašanje i etos ili skup pravila neke zajednice koji je, prije svega, usmjeren zadovoljenju kratkoročnih potreba nuklearne obitelji i pojedinca pri čemu je sudjelovanje u nekoj vrsti javnih poslova minimalan. Ukoliko potonje u tragovima i postoji – u službi je ostvarenja pojedinačnog interesa, a od strane drugih percipira se s nepovjerenjem i zazorom. Ovdje valja napomenuti da se amoralni familizam ne kosi s nužnošću partikulariziranog povjerenja za osnovno funkcioniranje kako pojedinca tako i društva. Problem se javlja ukoliko taj tip povjerenja prevladava do te mjere da ono tanko ili uopćeno povjerenje (prema nepoznatima ili onima izvan neposrednog kruga bliskih ljudi) naprosto ne postoji ili je izrazito slabo. Dominacija povjerenja ograničenog isključivo na privatnu sferu određena je različitim faktorima, prema primjeru Montegrana: izrazito siromaštvo, visoka smrtnost djece, nerazvijene i ograničene strukture familijarnih odnosa (nepostojanje proširene obitelji³¹), izrazite klasne razlike, melankolija i pesimizam. Takvom partikulariziranom povjerenju pogoduju i vertikalno strukturirani odnosi pa „u odsutnosti horizontalne solidarnosti, čiji su primjer društva uzajamne pomoći, vertikalna je ovisnost racionalna strategija preživljavanja – čak i kad oni koji su ovisni uočavaju njezine slabe strane“ (Putnam, 2003: 155). Štoviše, Putnam (2003) smatra da je jedan od preduvjeta nastanka mafije upravo na Jugu Italije, uz slabost i nevjerodostojnost autoriteta državnog aparata bila i stara kultura nepovjerenja. „Organizirani kriminal je organski element u obrascu horizontalnog nepovjerenja i vertikalnog izrabljivanja/ovisnosti koji je značajka kulture i društvene strukture Juga već najmanje jedno tisućljeće“ (Putnam, 2003: 157). Mafija je stoga preuzela ulogu „osiguravatelja“ minimalnog povjerenja potrebnog da bi se

³¹ Nepostojanje koncepta šire obitelji posljedica je dugotrajnog feudalizma, dakle šireg društvenog uređenja u kojemu seljaci nisu bili u prilici obrađivati vlastitu ili unajmljenu zemlju (mali broj obitelji živi na farmi koju obrađuje), nego su većinom bili najamni radnici na zemlji nekog posjednika.

određene transakcije ispoštovale – u cilju samoodržanja, racionalni izlaz za ljude u kontekstu nefunkcioniranja zakona, vertikalne ovisnosti i izostanka suradnje na horizontalnom nivou je ulazak u klijentelističke odnose kako bi zadržali kakvu takvu sigurnost.

Partikulariziranost povjerenja, ipak, ne određuje se samo prema postojanju osobnog odnosa već i njegovog normativnog određenja. Naime, ono može imati i širi radijus odnosno, obuhvaćati i neznance ukoliko se povjerenje prema njima ukazuje zbog pretpostavljenog zajedničkog identiteta koji podrazumijeva sličnost u ponašanju, geografsku blizinu, frekvenciju interakcije i zajedničku sudbinu ili interese (Stolle, 2002). Spomenuta autorica takvu vrstu povjerenja naziva grupno-bazirano ili kategorijalno. Takvo povjerenje temeljeno je na identifikaciji i kategorizaciji koje vuku korijene iz socijalne psihologije odnosno teorije socijalne kategorizacije koju su razvili psiholozi Tajfel i Turner 1974. i 1979. (Stolle, 2002). Socijalne kategorije služe kao redukcija kompleksnosti stvarnosti i temelj su za stvaranje koncepcija o nama samima i drugima (Stolle, 2002). Iz ovoga slijedi da partikularizirano povjerenje ne ovisi isključivo o bliskosti odnosa, odnosno strukturalnim obilježjima koji omogućuju njegovu gustoću već i kulturalnim odrednicama koje ga „kvantitativno“ proširuju prema onima s kojima se dijele zajednička obilježja. Povjerenje se može „rastegnuti“ na one koji s kojima se identificiramo s obzirom na pripadnost socijalnim kategorijama, pa i opraštamo nečije greške zato jer je dio naše grupe. Stoga u suprotnosti sa Hardinom, Stolle (2002) ističe kako pouzdanost drugih ne procjenjujemo samo na temelju novih iskustava već i na temelju vlastitih pretpostavki i očekivanja. U procesu prebacivanja razine identiteta sa individualne na grupnu, osoba može usvojiti „depersonalizirano povjerenje“ koje je temeljeno isključivo na članstvu. Tu je i razumijevanje zajedničkih normi, posebice u etničkim grupama koje karakteriziraju visoki troškovi socijalizacije. „Granice socijalnih kategorija moraju biti jasne i/ili vidljive da bi grupni identitet mogao imati mobilizirajuću snagu za povjerenje unutar grupe“ (Stolle, 2002: 402). Takve grupe nazivaju se pseudo-zajednicama jer članstvo u njima nije dobrovoljno, članovi su prepoznatljivih obilježja čime je „odricanje“ od pripadnosti toj grupi veoma teško³² (Offe, 1999). Na sličnom tragu, Wollebaek i Selle (2002) problematiziraju stvaranje socijalnog kapitala članova neke skupine, primjerice etničke grupe ili nacije koji se međusobno ne poznaju i čije strukture ne omogućavaju članovima interakciju licem-u-lice, a generiraju neki tip socijalnog kapitala. Autori koriste teoriju

³² U tom smislu, dob je jedna od socijalnih kategorija koja zadovoljava sva tri uvjeta iako Offe (1999) napominje da je pripadnost nekoj dobnoj kohorti, rodu, rasi i sl. podložno manipulativnim strategijama prezentacija sebe drugima, no to ovdje nije relevantno.

zamišljenih zajednica B. Andersona (1990: 18) koji kaže da se nacija prije svega zamišlja kao *zajednica* „zato što se bez obzira na stvarnu nejednakost i izrabljivanje koje mogu u njoj vladati, ona uvijek poima kao snažno horizontalno drugarstvo“ (Anderson, 1990: 18), čiji socijalni kapital, ovisno o kulturološkim odrednicama i širem socijalnom kontekstu može biti izraženije povezujući. Pritom, povjerenje temeljeno na pripadnostima socijalnim kategorijama nerijetko biva prožeto predrasudama i stereotipima (Sztompka, 1999). Iz tog razloga, ovom tipu povjerenja može se pridati negativan predznak povezujući ga s ojačavanjem grupnih identiteta, nerijetko suprotstavljenih, što povećava dezintegraciju društva i veću mogućnost konflikta (Warren, 1999). Naime, povjerenje nastalo na temelju pripadnosti grupi predstavlja supstitut za izravnu interakciju i indicira veće nepovjerenje prema onima koji su izvan te grupe (Offe, 1999). Suprotno tome, uopćeno povjerenje ima potencijal stvoriti međuovisne socijalne mreže i institucije što je ključno obilježje za stvaranje socijalnog kapitala (Warren, 1999).

Premda partikularizirano povjerenje može imati negativne posljedice po razvoj premošćujućeg socijalnog kapitala, u takvim zaključcima treba biti oprezan. Ono je za pojedince i društvo jednako potrebno kao i uopćeno – važno je da pojedinac ima stabilne i povjerenjem ispunjene odnose s najbližom okolinom, poglavito kada je riječ o mladima. No, problem nastaje kada socijalni kapital sadrži zanemarivo malo uopćenog s istovremenom dominacijom partikulariziranog povjerenja. U podlozi nastajanja (ne)civilnog socijalnog kapitala stoje odgovarajuće vrijednosti³³ (Welzel, Inglehart i Deutsch, 2005) i socijalni kontekst kojeg čine u većoj ili manjoj mjeri preklapajuće socijalne identitetske kategorije s pozitivnim ishodima suradnje koji služe kao posrednik u lakšem transferiranju povjerenja na nepoznate ljude (Stolle, 2002).

2.3.5.2. *Uopćeno povjerenje*

U poglavlju o povjerenju Putnam (2008) se ne zadržava na partikulariziranom tipu povjerenja i usmjerava se na, za socijalni kapital važno, uopćeno povjerenje. Uopćeno ili „tanko“ povjerenje (Putnam, 2008) odnosi se na ljude koje pojedinac ne poznaje osobno, što zapravo predstavlja

³³ Vrijednosti obilježavaju: poželjnost koja se crpi iz ljudskih potreba i zahtjeva socijalne okoline, stabilnost koja osigurava nužan kontinuitet u razvoju pojedinca i društva (iako promjene u društvu mogu utjecati na promjenu važnosti pojedinih vrijednosti ili cijelog sustava vrijednosti), hijerarhiziranost tj. stupanj poželjnosti pojedinih vrijednosti, utjecaj na bihevioralnu, uz kognitivnu i afektivnu komponentu te međudjelovanje individualnih, socijalnih i povijesnih okolnosti što ih čini promjenjivima kroz vrijeme i prostor (Ilišin, 2011).

većinu ljudi nekog društva. U funkcionalnom smislu, uopćeno povjerenje korisno je za društvo jer se širenjem radijusa povjerenja formiraju odnosi koji čine temelj za ekonomski i institucionalni napredak (Fukuyama, 2000; Putnam, 2003; Putnam, 2008), ugodniji život i učinkovitije vlade (Uslaner, 2004). U socijalnoj sferi viša razina uopćenog povjerenja promovira prihvaćanje različitosti i toleranciju, a na političkoj ravni omogućuje građanima udruživanje u socio-političke grupe (Uslaner, 2002; Stolle, 2002; Putnam, 2008).

U empirijskim istraživanjima ustalilo se pitanje za koje se smatra da tipično mjeri ovu vrstu povjerenja – općenito govoreći, smatrate li da se većini drugih ljudi može vjerovati ili smatrate da u odnosima s drugima treba biti oprezan?³⁴ Putnam (2008) smatra da se odgovori na ovo pitanje trebaju interpretirati kao izraz iskustva i stav o pouzdanosti drugih ljudi. Riječima C. Offea (1999:56), „uopćeno povjerenje, npr. povjerenje prošireno na široke i neodređene kategorije ljudi koji su mi osobno nepoznati jest ono što ostaje nakon metodičke provjere razloga za nepovjerenje“ (Offe, 1999: 56). Ovdje se može postaviti pitanje je li onda povjerenje uistinu poželjna civilna vrlina ili je to pouzdanost? Rothstein (2005) napominje kako Hardin smatra da je povjerenje u generalizirane druge po sebi naivno i opasno dok je pouzdanost vrlina. No, povjerenje može imati moralne implikacije jer odgovarajući na pitanje o povjerenju u druge implicitno govorimo o procjeni vlastite pouzdanosti a time i društva općenito (Rothstein, 2005). Usto, kao prvi korak ka uspostavi suradnje, ukazivanje povjerenja predstavlja moralnu vrlinu (Rothstein, 2005).

Prema Putnamu (2003; 2008) povjerenje je kako ulaz prema udruživanju, tako i produkt udruživanja. Povjerenje ohrabruje udruživanje, a (uspješna) suradnja ga podržava. Uopćeno povjerenje nastaje u okviru sekundarnih grupa posredstvom normi civilnosti i povratno, uopćeno povjerenje osnažuje suradnju, civilnu participaciju i norme (Putnam, 2008). Cirkularnost Putnamove ideje socijalnog kapitala jasno je kada kaže „povjerenje podmazuje suradnju. Što je viša razina povjerenja unutar zajednice, veća je vjerojatnost suradnje. A suradnja sama rađa povjerenje“ (Putnam, 2003: 183). Drugim riječima, sastavnice socijalnog kapitala određene su jedna drugom. Upravo osobni kontakti licem u lice unutar različitih sekundarnih grupa, šire

³⁴ Prema Almondu i Verbi (2000) te Šalaju (2007), ovo pitanje je nastalo Putnamovom modifikacijom pitanja američkog socijalnog psihologa Morrisa Rosenberga koji je 1950ih godina ispitivao raširenost mizantropije (odnosno nepovjerenja prema drugim ljudima) u odnosu na funkcioniranje demokracije. Westholm, Montero i van Deth (2007) izvornost ovog pitanja pripisuju njemačkoj politologinji Elisabeth Noelle-Neumann u svrhu opisivanja stanja postratnog njemačkog društva.

„radijus povjerenja“ (Fukuyama, 2000) na one s kojima osoba nije u direktnim odnosima. Putnam (2003: 181) smatra da generalizaciji povjerenja upravo služe društvene mreže koje omogućuju da povjerenje „postane prijelazno i rašireno: vjerujem ti jer vjerujem njoj, a one me uvjerava da vjeruje tebi“. Drugim riječima, iskustva s povjerenjem u poznate „prelijevaju“ se na nepoznate ljude³⁵. Uopćeno povjerenje ne temelji na neposrednom iskustvu već „implicitno na nekom iskustvu zajedničkih društvenih mreža i očekivanja reciprociteta“ (Putnam, 2008: 178). To, drugim riječima znači da za postojanje povjerenja nije potrebno uspostaviti vezu ili odnos. Povjerenje je zapravo rješenje problema stranosti budući da s većinom ljudi koji nas okružuju nismo u odnosu, o njima imamo ograničene informacije, nemamo odnos lojalnosti ali ni neprijateljstva (Torche i Valenzuela, 2011). Osobne relacije su temeljene na tri dimenzije: činjeničnoj, socijalnoj i vremenskoj (Torche i Valenzuela, 2011). Činjenična dimenzija ogleda se u su-prisustvu, odnosno podrazumijeva prisutnost u nekom prostoru. Socijalna dimenzija se ogleda u reciprocitetu, davanju, vraćanju ili iskustvu povezanosti s drugima. Ove dvije dimenzije su komplementarne jer nekom vrstom „davanja“ (nekog znaka prisutnosti, od pozdrava na dalje) osoba postaje prisutna za drugu osobu. Vremenska dimenzija podrazumijeva postojanje zajedničke povijesti odnosa. Ovako definiranu vezu sa svim članovima nekog društva nemoguće je uspostaviti, ali moguće je svjesno se odlučiti na povjerenje kao mehanizam interakcije sa strancima (Torche i Valenzuela, 2011).

Temelj uopćenog povjerenja nalazi se u svjetonazoru o benevolentnosti svijeta i ljudi uopće (Uslaner, 2002). S druge strane, ne treba smetnuti s uma da se akterova opća procjena realnosti temelji na dostupnim informacijama te da se u skladu s njima i ponaša, a da to u mnogim situacijama nema veze s temeljnim osjećajem povjerenja (Rothstein, 2005). Slikovit je primjer švedske turistkinje u Meksiku koju su prethodno upozoravali na raširenost kriminala na ulicama toga grada – ona ne mijenja svoj temeljni osjećaj povjerenja već ponašanje i očekivanja u skladu s informacijama (Rothstein, 2005). Osobna obilježja poput osjećaja optimizma i kontrole nad životom mogu biti determinante generaliziranog povjerenja (Uslaner, 2002; 2003). Optimizam se sastoji od četiri komponente od kojih dvije središnje: stav da će budućnost biti bolja od prošlosti i uvjerenje da možemo kontrolirati okolinu i učiniti je boljom; zatim, osjećaj osobne dobrobiti i zajednica koja iskazuje potporu svojim članovima (Uslaner, 2002). Pesimisti, s druge strane

³⁵ Neki zastupaju stav da prošla iskustva s nepoznatima determiniraju odnos povjerenja prema nepoznatima (Freitag i Traunmuller, 2009).

manje vjeruju da mogu doprinijeti poboljšanju neke situacije odnosno osjećaju da životne događaje ne mogu kontrolirati što dovodi do rizika da za razloge svoje nevolje krive druge, uglavnom nepoznate ljude (Uslaner, 2003). Ipak, u stvaranju povjerenja važna je i socijalizacija u roditeljskom domu (Uslaner, 2002). Takvo povjerenje nije podložno utjecaju uzajamnosti odnosno bezuvjetno je, poput kakve moralne zapovijedi ili imperativa. Povjerenje u druge koje se razvija u djetinjstvu i to uzajamnom izgradnjom iskustva s drugima (roditeljima) i vlastitom pouzdanošću u odnosu na druge naziva se bazičnim povjerenjem (Giddens, 1990). Bazično povjerenje bi iz perspektive socijalnog kapitala bio podtip partikulariziranog povjerenja. Osjećaj povjerenja, pouzdanosti, rutine i kontinuiteta u roditeljskom domu temelj je za izgradnju ontološke sigurnosti koja je dio ličnosti odrasle osobe (Giddens, 1990). U tom je smislu Sztompka (1999) za izgradnju kulture povjerenja, oslanjajući se na mikro perspektivu, definirao „sindrom ličnosti“ u smislu opće sklonosti povjerenju kojeg karakterizira optimizam, orijentacija ka budućnosti i socijalizacija u stabilnom roditeljskom domu. Otuda tvrdnja suprotna Putnamovom poimanju socijalnog kapitala - a to je da se iskustva stečena civilnom participacijom koje pripada svakodnevnim iskustvima (Uslaner, 2002) ne smatraju ključnima za izgradnju uopćenog povjerenja (Hooghe, 2003b; Uslaner, 2002). S druge strane, istraživanja pokazuju relevantnost civilne participacije za izgradnju uopćenog povjerenja, pri čemu je članstvo u udruženjima slabijeg ali značajnog utjecaja (Newton i Delhey, 2003; Zmerli, Newton i Montero, 2007), dok se također neformalne mreže pokazuju vrlo značajnom odrednicom (Newton i Delhey, 2003).

Povećanju uopćenog povjerenja značajno može pridonijeti osjećaj sigurnosti na javnim prostorima u životnoj sredini (Newton i Delhey, 2003), jaka socijalna država i ravnopravnost spolova (Stolle, 2002), izostanak izraženih socijalnih polarizacija i nearbitraran rad vlade (Knack i Keefer, 1997), zadovoljstvo životom i vezanost za zajednicu (Zmerli, Newton i Montero, 2007) te osjećaj ekonomske jednakosti u društvu (Uslaner, 2002; Torche i Valenzuela, 2011). Pritom, neki smatraju da socioekonomski status na osobnoj razini nije povezan s razinom povjerenja, već da je potonje vezano za ukupna ekonomska kretanja u društvu (Uslaner, 2002). Naime, distribucija resursa važan je psihološki čimbenik koji, ukoliko je distribucija resursa podjednaka, izaziva osjećaj neke vrste zajedništva dok socijalne nejednakosti osnažuju stvaranje različitih grupa prema sličnosti a onda i negativne stereotipe što u konačnici priječi stvaranje povjerenja (Uslaner, 2003). Warren (1999) primjećuje da Uslaner, poput Ingleharta, sugerira optimizam i

ekonomsku sigurnost kao usko vezane za uopćeno povjerenje pri čemu oba mogu biti i uzrok i posljedica. Naime, rizik povjerenja se smanjuje ukoliko postoji percepcija o ekonomskoj sigurnosti, a ujedno uopćeno povjerenje omogućava ekonomski razvoj kroz izgradnju socijalnog kapitala (Warren, 1999). S druge strane, Sztompka (1999), za razliku od Uslanera (2002) nalazi da je osobni socioekonomski status pozitivno povezan s razinom osobnog uopćenog povjerenja. Iz toga slijedi ideja da su oni s manje osobnih resursa manje skloni riskirati pa iskazuju i niže povjerenje, jer imaju više toga za izgubiti od onih koji imaju više pa svoj potencijalni gubitak mogu nadoknaditi iz drugih resursa (Banfield, 1958; Sztompka, 1999). Otuda je povjerenje najspekulativnije ulaganje, a „oni kojima nedostaje resursa (moć, bogatstvo, informacije) ne mogu si priuštiti povjerenje, budući da krivo uloženo povjerenje može imati katastrofalne posljedice od kojih se akteri ne mogu sami zaštititi drugim sredstvima“ (Offe, 1999: 54).

Putnam (2008) pretpostavlja da se stupanj izraženog povjerenja dijelom može pripisati i tipu ličnosti odnosno sklonosti paranoji, osobnom cinizmu i slično. Ipak, zaključuje da je u istraživanju potrebno osloniti se na percepciju mjere u kojoj se povjerenje može ukazati drugome a koja se temelji na sažetom poimanju vlastitih iskustava.

Kao posebnu determinantu neki autori detektiraju vertikalno povjerenje o kojem će se posebno govoriti u idućem odjeljku.

2.3.5.3. Vertikalno povjerenje ili institucionalna pouzdanost

Povjerenje sadržano u nekom tipu vertikalnog ili hijerarhijskog odnosa zove se vertikalno povjerenje. U literaturi se još naziva i političkim i institucionalnim jer se najčešće ispituje odnos povjerenja prema konkretno političkim ali i ostalim društvenim institucijama. Za razliku od socijalnog povjerenja koje je važno za društveni život, političko povjerenje važno je za stabilan politički život pa se ove dvije vrste povjerenja međusobno uvjetuju– socijalno povjerenje gradi odnose političkih organizacija a efikasan rad potonjih stvara uvjete za visok socijalni kapital (Newton, 2001).

Institucije su „setovi pravila koji daju normativne referentne točke i vrijednosti na koje se možemo osloniti kako bismo opravdali i našli smisao u tim pravilima“ (Offe, 1999.: 70) a odlikuje ih specifično strukturalno uređenje unutar kojih dolazi do djelovanja i interakcije (Sztompka, 1999). Strukturu društvenih institucija obilježava trajnost organizirane društvene prakse, norme regulacije (koje usmjeravaju aktivnosti), sustav sankcija koji osigurava efikasnost

normi, sustav uloga s jasnim zadacima te funkcija koju ima s obzirom na socijalnu strukturu (Štulhofer, 1995). Odnos pojedinca prema funkcionalnim sistemima poput ekonomije ili politike različit je od onoga prema drugim ljudima. Naime, odnos pojedinca i neke institucije podrazumijeva odnos pouzdanosti (Luhmann, 1988; Levi, 1998; Offe, 1999) veze među pojedincima može obilježavati i povjerenje i pouzdanost (Levi, 1998).

U ovom radu, vertikalno povjerenje nije tretirano kao integralni dio socijalnog kapitala premda potonji može biti njegov temelj za izgradnju (Putnam, 2003). Pritom, valja podsjetiti, za Putnama, institucionalno povjerenje produkt je raširenosti uopćenog povjerenja. Prema njegovom istraživanju, države u Americi koje imaju niske razine socijalnog kapitala ujedno su i one s nižim povjerenjem u državnu upravu. Taj je rezultat, smatra, posljedica racionalne odluke o plaćanju poreza koja ovisi o percepciji da i drugi to isto čine. Ukoliko je prevladavajuća percepcija većinskog izbjegavanja obaveza prema državi, što u osnovi znači da se ponašaju na nepošten način (i time štete cijelome društvu), tada se sumnja i u učinkovitost tijela koja su plaćena nadzirati i sankcionirati takva ponašanja. Kakav je odnos ova dva tipa povjerenja? Putnam smatra socijalni kapital (a njegov dio je i socijalno povjerenje) kao temelj za efikasno funkcioniranje institucija koje svojim radom opravdavaju ukazano povjerenje građana. Takav pristup Stolle (2002) naziva društveno-centriranim. S druge strane, institucionalno-centriran pristup (Rothstein, 2005; Levi, 1998; Offe, 1999; Rothstein i Eek, 2009) u generiranju socijalnog povjerenja primat dodjeljuje formalno političkim i pravnim institucijama smatrajući ih glavnim faktorom u kreiranju i kanaliziranju socijalnog kapitala uopće (Stolle, 2002) pri čemu uopćeno povjerenje nema utjecaja na institucionalno povjerenje (Rothstein, 2005). Povjerenje u institucije društva indicira stanje socijalnog sistema uopće – gubitak povjerenja u monetarni sustav ili pak legitimitet političkog vodstva može se negativno odraziti na međuljudsko, horizontalno povjerenje (Weiger i Lewis, 1985). Na sličnom tragu je i Margaret Levi (1998) koja smatra da je povjerenje u vladu od strane građana proporcionalno njihovom uvjerenju da vlada radi u njihovom interesu koristeći poštene procedure. Pritom, socijalno povjerenje i ono u državu je uzajamno. Štoviše, neka istraživanja ukazuju na visoku povezanost zadovoljstva demokracijom i političkog povjerenja (Zmerli i dr., 2007).

Na tom tragu može se reći da je „generalizirano povjerenje moguće samo tamo gdje je norma reciprociteta institucionalizirana i aktivno podupirana od strane političkog i pravnog aparata države“ Matić (2000: 190). Jedan od argumenata je taj da je uopćeno povjerenje nisko u

zemljama s autoritarnim režimima. S druge strane, postavlja se pitanje koliko je institucionalnog povjerenja dovoljno za demokraciju. Naime, neka istraživanja nalaze da je jako vertikalno povjerenje dobra podloga za neki oblik diktature dok je visoko uopćeno povjerenje značajno povezano s aspiracijama ka slobodi odnosno emancipativnom duhu koji je kritički orijentiran prema hijerarhijama i autoritetima (Inglehart i Welzel, 1997). S tim u vezi, pad povjerenja u institucije ne implicira eroziju demokratskih vrijednosti, naprotiv, ta negativna dinamika povezana je s rastom emancipacijskih vrijednosti i smanjenjem socijalnog konformizma. U podlozi tih kretanja, Inglehart i Welzel (1997) smatraju da stoji visok stupanj egzistencijalne sigurnosti koja omogućava uzlet ekspresivnih vrijednosti koje se vežu na demokratsku orijentaciju s istovremenim porastom kritičnog odnosa prema autoritetima odnosno institucijama demokracije. Posljedično, govori se o paradoksalnosti demokratskog mehanizma – s jedne strane demokratsko je uređenje značajan generator povjerenja u društvu, a s druge u „arhitekturu demokracije“ institucionalizirano je nepovjerenje koje funkcionira kao prepreka povredi povjerenja i korektiv ukoliko stvarno dođe do kršenja danog povjerenja (Sztompka, 1999). „Institucionalizacija nepovjerenja pretpostavka je demokratske kontrole vlasti i prepreka nelegitimnim intervencijama države u sfere individualnih prava i sloboda“ (Matić, 2000: 184). Može se zaključiti, stoga, da je podjednako važna raširenost socijalnog povjerenja kao nužnog elementa demokratske političke kulture kao i stanovitog političkog nepovjerenja kao uvjeta za funkcioniranje demokracije (Levi, 1998; Offe, 1999; Matić, 2000; Tilly, 2007). Nepovjerenje predstavlja problem za demokraciju onda kada država na njega reagira povećanom regulacijom i birokratizacijom u svrhu uspostavljanja povjerenja i kada se pretvara u „ratoborni rascjep“ (Levi, 1998). Ipak, u podlozi svih vrsta povjerenja, pa tako i institucionalnog jest onaj koji Sztompka (1999) naziva primordijalnim oblikom tj. povjerenje u ljude i njihovo djelovanje. Naime, svaki objekt povjerenja moguće je reducirati na ljudska djelovanja. Kada se govori primjerice o padu povjerenja u institucije, to zapravo znači pad pouzdanosti institucija i vladinih tijela budući institucionalna pouzdanost „implicira procedure za izabiranje i ograničavanje agenata institucije na način da su kompetentni, kredibilni i da će vjerojatno djelovati u interesu onih koje se traži da vjeruju instituciji“ (Levi, 1998:80). Stoga, nastavlja, izražen stupanj povjerenja u institucije je uvjerenje da će djelatnici institucije biti pouzdani. U tom smislu, očekujemo da će se sugrađani kao i agenti raznih institucija koji čine tkivo našeg društva ponašati na način koji nije za nas štetan (Sztompka, 1999).

Pouzdanost rada i ponašanja onih koji su uključeni u rad institucija odgovor je na pitanje kako institucije generaliziraju ili posreduju povjerenje. Konkretno, ono podrazumijeva promoviranje i odražavanje specifičnog skupa vrijednosti poput poštenja, ispunjavanja preuzetih obaveza i solidarnosti (Offe, 1999). Prvo, povjerenje se generalizira u mjeri u kojoj su članovi institucija poštteni i detektiraju kršenje te norme; drugo, poštivanje ugovornih odnosa i ugovora kao „aktivne verzije govorenja istine“; treće, institucije koje se vode vrijednostima poštenja (jednakost pred zakonom i pravo na političku participaciju), nepristranosti i neutralnosti; četvrto, povjerenje se može izgraditi kroz kompenzaciju postojećih razlika među grupama građana a koje su strukturalnog tipa i to uvodeći različita socijalna prava i solidarnost (Offe, 1999). Pouzdanost države i njenih institucija gradi se na sljedeće načine: vršenjem prisile i kazne nad onima koji izbjegavaju obaveze propisane zakonima; poštovanjem univerzalnih kriterija pri regrutaciji državnih službenika i činovnika; uspostavljanjem nepristranih institucija koje štite manjine vodeći računa o većinskoj koncepciji poštene politike uz postojanje povjerenja na horizontalnoj razini pa i između međusobno suprotstavljenih grupa; participacijom građana u procesu donošenja politika; uzajamnošću povjerenja građana u institucije države i državnih službenika u građane (Levi, 1998). Pouzdane institucije, a posebice pravosudna tijela, stoga pozitivno utječu na izgradnju uopćenog povjerenja a onda i socijalnog kapitala u tri koraka: 1. pravne institucije imaju zadatak otkriti i kazniti one koji ruše povjerenje, 2. ako većina ljudi misli da te institucije dobro obavljaju posao onda je većina drugih istog mišljenja, 3. većina će se suzdržati od počinjenja nekog nedjela jer će vjerovati da će biti kažnjeni (Rothstein, 2005). Ukoliko je ova logika zadovoljena tada se može zaključiti da se većini može vjerovati što posljedično uvećava količinu reciprocitetnih odnosa (Rothstein 2005: 112).

Iako način izgradnje vertikalnog povjerenja (pa i prema strancima koji su hijerarhijski u nižoj ili višoj poziciji) u odnosu na horizontalno izgleda jednostavnije i to zbog nešto većih mogućnosti monitoriranja i validacije očekivanja o pouzdanosti nekog pojedinca ili skupine (Offe, 1999), valja napomenuti da su za ocjenu pouzdanosti rada institucija važne kompetencije onih koji ih ocjenjuju. Moderno društvo odlikuje povjerenje i u ekspertne sisteme ili apstraktne sisteme (Giddens, 1990). Suvremena svakodnevnica počiva na koordiniranom radu različitih apstraktnih sistema – telekomunikacije, transport i sl. sa čijim je načinom funkcioniranja većina članova društva, u najmanju ruku, neupoznata. Stoga je za interpretaciju „signala“ pouzdanosti važna određena razina kompetencije i znanja o institucijama ili procesima čija reputacija, izvedba

i pojava na prvi pogled nije sasvim jasna (Sztompka, 1999). Osim što povjerenje prema institucijama odlikuje apstraktnost (Sztompka, 1999) ujedno se može definirati kao osjećaj opće javnosti prema politikama institucija sastavljen od evaluativne i afektivne orijentacije (Netjes, 2005) čije je oblikovanje u najvećoj mjeri posredovano medijima (Offe, 1999; Newton, 2001).

Kada je riječ o kompetencijama u procjeni rada političkih institucija ali i ukupnih političkih procesa, tada se radi o posjedovanju određenog stupnja političke pismenosti u užem smislu a koja se odnosi na politička znanja³⁶. Zanimljivo je istraživanje političke pismenosti hrvatskih maturanata (Bagić, 2011) kojim se, između ostalog, ispitalo znanje temeljnih političkih pojmova, poznavanja ustavno-političkog ustrojstva i političke informiranosti. Bagić (2011) zaključuje kako se veći dio učenika može svrstati u grupu onih s niskim razinama političkog znanja pri čemu se ističe vrlo slabo razumijevanje temeljnih političkih pojmova koji obuhvaćaju političke procese i koncepte te predstavljaju osnovu za političko sudjelovanje. Osim toga, treba imati na umu da je političko povjerenje povezano s osobnim interesom za politiku i uopće odnosom prema političkim institucijama, pa nisko povjerenje može indicirati neki problem ili u načinu funkcioniranja institucija ili u nerealnim očekivanjima građana od politike (Newton, 2001).

Može se zaključiti da je ocjena pouzdanosti institucija posredovana različitim faktorima i da postoje teorijska utemeljenja za oprečne tvrdnje – s jedne je strane institucionalno ključno za stvaranje uopćenog povjerenja odnosno socijalnog kapitala, a s druge da institucionalno povjerenje zapravo počiva na uopćenom. Rezultati istraživanja te teme nisu jednoznačni. Na individualnoj razini neki istraživači nalaze ili vrlo slabu vezu između međuljudskog povjerenja i onog u političke odnosno pravosudne institucije (Newton i Norris, 1999; Uslaner i Badescu, 2003). Takav nalaz je iz institucionalističke perspektive logičan, jer potvrđuje polazište da je učinak i način rada institucija taj koji generira institucionalno povjerenje, pri čemu utjecaj procjene učinka posebno vrijedi za političke institucije (Netjes, 2005). Međutim, analizirajući agregatnu razinu zemalja, pojavljuje se jaka veza horizontalnog i vertikalnog povjerenja (posebice s policijskim aparatom i pravnim sustavom). Primjerice, Norvešku, Dansku i Kanadu obilježava visoko horizontalno povjerenje i povjerenje u policiju i pravni sustav, dok Francusku, Belgiju i Italiju obilježavaju suprotne tendencije - društva s niskim uopćenim povjerenjem iskazuju nisko povjerenje u institucije. Potonje bi mogao podržati nalaz da je na međunarodnoj

³⁶ Uz politička znanja, politička pismenost u širem smislu obuhvaća sposobnosti, stavove i vrijednosti (Šalaj, 2011b).

razini utvrđena značajna negativna povezanost percepcije korupcije i socijalnog povjerenja (Uslaner, 2004). Neki istraživači na međunarodnim podacima dokazuju kako je socijalno povjerenje odrednica povjerenja u političke (Zmerli i dr., 2010) odnosno profesionalne (policija, sudstvo, vojska) institucije (Netjes, 2005). Pritom, dokazana je važnost metodološkog pristupa. Ukoliko se koristi skala umjesto da/ne odgovora na pitanje o uopćenom povjerenju, ono se pokazuje značajno povezano s institucionalnim povjerenjem (Zmerli i dr., 2007).

U ovom radu, institucionalno povjerenje predstavljat će jednu od odrednica strukturalne i kulturalnih dimenzija socijalnog kapitala iz dva razloga. Prvi je važnost socijalističkog naslijeđa u percepciji izgradnje društvenih institucija a drugi se odnosi na nastavljanje dosadašnjih istraživanja socijalnog kapitala u Hrvatskoj (o čemu će biti riječi u kasnijim poglavljima).

2.4. OBLICI SOCIJALNOGA KAPITALA

Promišljanja o oblicima socijalnog kapitala nastaju kao odgovori na najmanje dva empirijska pitanja. Prvo pitanje odnosi se na razinu ili kvantitetu socijalnog kapitala potrebnog za uspješno funkcioniranje neke grupe, zajednice ili društva (Woolcock, 1998; 2000). Woolcock (1998) koji obrađuje temu socijalnog kapitala u kontekstu ekonomskoga razvoja, prepoznaje prisutnost više njegovih oblika koji predstavljaju resurse koje treba optimizirati, a ne maksimizirati. Naime, veća količina socijalnog kapitala unutar grupe ne podrazumijeva i veći ekonomski uspjeh budući potonji u nekom trenutku zahtijeva povezivanje s onima koji nisu članovi grupe. Drugim riječima, da bi se napredovalo odnosno širilo poslovanje, dotadašnji okviri unutar kojih se poslovalo (primjerice firma izrasle iz neke etničke zajednice u SAD-u, (Woolcock, 1998)) postaju preuski i javlja se potreba za „otvaranjem“ prema drugima uspostavljanjem komunikacije i suradnje. U razvoju teorijskog okvira za objašnjenje različitih omjera više vrsta socijalnog kapitala unutar društva, Woolcock (1998) vrste socijalnog kapitala na mikro razini, unutar zajednice naziva „integracijom“ a veze izvan zajednice „povezivanjem“ (*linkage*) što se zapravo podudara s Putnamovim (2008) povezujućim i premošćujućim socijalnim kapitalom o kojima će biti riječi u daljnjem tekstu.

Drugo pitanje, koje će se kasnije dodatno obraditi, vezano je za kritiku Putnamove „talijanske“ studije koja se odnosi na Putnamovo nekritičko vezivanje socijalnog kapitala uz društvene dobrobiti (funkcioniranje institucija, ekonomski napredak i sl.), pri čemu zanemaruje

moгуće negativne strane socijalnog kapitala. „Putnam ima tendenciju fokusa na socijalnom kapitalu koji korelira s traženim ishodima“ (Levi, 1996: 52) što znači da je propustio obraditi potencijal socijalnog kapitala za društveno nepoželjne posljedice (Portes, 2000). Naime, postojanje udruženja čije djelovanje ima, s jedne strane pozitivne posljedice za članstvo, a s druge štetne za zajednicu, neminovno se reflektiraju na promišljanje socijalnog kapitala pri čemu se govori o postojanju njegovih različitih oblika. U kasnijim radovima, Putnam se njima bavi u većoj ili manjoj mjeri (Putnam, 1995; Putnam, 2008; Putnam i Goss, 2002).

U sistematizaciji oblika socijalnog kapitala, Putnam i Goss (2002) navode formalni i neformalni, gusti i tanki, unutarnje i vanjsko usmjereni te već spomenuti premošćujući i povezujući. Formalni odnosno neformalni odnose se na stupanj formalizacije načina udruživanja, bilo da je riječ o djelovanju u okviru organizacije ili izvan nje što podrazumijeva druženja s prijateljima i obitelji, ali i neke tipove građanskih inicijativa. Ova podjela koristila se u dijelu rada koji se bavi strukturalnom dimenzijom socijalnog kapitala jer ju je zapravo moguće primijeniti samo na nju, pri čemu treba napomenuti da formalni oblici ne isključuju istovremeno postojanje neformalnih i obrnuto. Na tom je tragu podjela između gustog i tankog socijalnog kapitala koja upućuje na veći ili manji intenzitet interakcije u okviru različitih socijalnih uloga (Putnam i Goss, 2002) – primjerice, kolege s posla koji se druže u slobodno vrijeme nisu samo kolege već i prijatelji, pa tako njihov oblik socijalnog kapitala biva „gušćim“. S tim u vezi, Putnam i Goss (2002) oslanjaju se na teoretičara mrežnog pristupa Marka Granovettera (1973) koji je prvi artikulirao razliku između jakih i slabih veza i njihovu važnost kako za društvo tako i za pojedinca. Jakost odnosno slabost veza koje ispitanici imaju odredio je frekvencijom kontakata s osobama koje su imale značajnu ulogu u prijenosu informacija ili pomoći pri njihovom zapošljavanju. Utvrdio je da su za pronalazak posla važniju ulogu odigrale slabe veze odnosno oni pojedinci s kojima ispitanici nisu dotada bili u bliskim ili čestim kontaktima što takve veze iz mikro perspektive čini resursima za potencijalnu socijalnu i drugu mobilnost (Granovetter, 1973). S makro ili društvenog gledišta, slabe veze pridonose socijalnoj koheziji jer predstavljaju mostove između više koherentnih mreža kojima kolaju informacije i ideje (Granovetter, 1973). U tom smislu Putnam i Goss (2002) smatraju slabe veze strukturalnom „podrškom“ vladajućim normama i uopćenom povjerenju. S druge strane, jake veze imaju važnu ulogu u socijalnoj mobilizaciji no treba napomenuti da su društvene znanosti tek započele s analizom i istraživanjima posljedica različitih vrsta socijalnog kapitala (Putnam i Goss, 2002). Podjela

socijalnog kapitala na pretežito unutarnju odnosno vanjsku usmjerenost djelovanja (Putnam i Goss, 2002) odnosi se na obilježja funkcije određene grupe – je li ona usmjerena na promociju materijalnih, političkih, socijalnih i ostalih interesa svojih članova (unutarnja orijentacija) ili je pak orijentirana prema ostvarenju općeg dobra (vanjska orijentacija). Drugim riječima, radi se o mjeri u kojoj neka skupina predstavlja resurs za svoje članove ali i za društvo u cjelini. Pored toga, spomenuti autori navode teškoće u određivanju korisnosti, normativnog vrednovanja i kvantifikacije ovih oblika socijalnog kapitala.

2.4.1. Premošćujući i povezujući socijalni kapital

Ovdje ćemo se zadržati na premošćujućem i povezujućem socijalnom kapitalu³⁷ koji, iako predstavljaju istraživačku temu u povojima (Putnam i Goss, 2002; Geys i Murdoch, 2010) u literaturi se češće spominju od ostalih, ranije spomenutih, mogućih oblika socijalnog kapitala. Povezujući jača ekskluzivne identitete i homogene grupe koje učvršćuju naše „ja“ odnosno spaja ljude prema nekom od važnih aspekata poput etniciteta, dobi, roda, klase itd. (Putnam i Goss 2002). Premošćujući je obilježje heterogenih grupa, koje djeluju uključujuće stvarajući šire identitete i reciprocitet, poput pokreta za građanska prava ili ekumenske religiozne organizacije. S jedne strane, povezujućeg obilježava pojačani specifični reciprocitet i solidarnost unutar grupe a premošćujućeg širenje informacija izvan grupe (Putnam 2008). Naravno, ova podjela ne implicira isključivost djelovanja organizacija – jer organizacija u praksi može imati i premošćujući i povezujući socijalni kapital: „ukratko, povezivanje i premošćivanje nisu „ili-ili“ kategorije u koje bi se mogle točno podijeliti društvene mreže, nego predstavljaju „više ili manje“ dimenzije duž kojih možemo uspoređivati različite oblike društvenog kapitala“ (Putnam, 2008: 27). S tim u vezi, uočilo se da neke antidruštvene pojave poput rasizma ili općenito diskriminacije koji su zaštitni znak grupe poput Ku Klux Klana u SAD-u mogu biti proizvod nekog tipa socijalnog kapitala. Naime, nesumnjivo je da te grupe počivaju na osnaživanju vlastitog identiteta uz visok stupanj unutarnje povezanosti i povjerenja s istovremenim nepovjerenjem, pa i neprijateljskim stavom prema drugačijima ili nepripadnicima te skupine.

³⁷ Pored ta dva, Putnam (2008) spominje i spajajući (*linking*) socijalni kapital koji se odnosi na vertikalne odnose, no kako je socijalni kapital konceptualno tumačen kroz pretežito horizontalne odnose koji bi trebali biti prisutni u dobrovoljnim udruženjima i sličnim primarnim ili sekundarnim grupama, spajajući oblik je izostavljen.

Tako Putnam (2008) smatra da grupa ovakvog tipa raspolaže s izraženim povezujućim (u okviru grupe) i slabim premošćujućim (u odnosu na one izvan grupe) socijalnim kapitalom. Upravo ovakvim zaključkom može se upasti u zamku poistovjećivanja izvora socijalnog kapitala i njegovih posljedica. Nedvojbeno je da ovakvu grupaciju obilježava jaki povezujući socijalni kapital, no jesu li posljedice povezujućeg uvijek negativne? Ili prošireno, proizlaze li iz pojedinih oblika socijalnog kapitala nužno pozitivne odnosno negativne posljedice za društvo? Odgovor na ovo pitanje podrazumijevalo bi pripisivanje funkcionalnih svojstava socijalnom kapitalu, što čini Coleman, ali ne i Putnam (1995) koji smatra da se definicija socijalnog kapitala odnosi se na norme, povjerenje i veze pri čemu ne obuhvaća i grupacije koje od takvog socijalnog kapitala mogu imati neku dobrobit. Drugim riječima, kakvu funkciju socijalni kapital ima za društvo ili neku grupu pitanje je empirijskog ispitivanja a ne definicije (Putnam, 1995). Na tom tragu može se reći da „socijalni kapital omogućava kooperativno djelovanje, ali bez riječi o tome hoće li to djelovanje biti za opće dobro ili loše, jednako kao što fizički i humani kapital mogu biti dobro ili loše upotrebljeni, u svrhu stvaranja lijekova ili oružja“ Halpern (2005: 22). Fukuyama (2001) u razmatranju posljedica socijalnog kapitala napominje važnost provedbe zakona koji bi trebali prevenirati mnoge socijalne negativnosti. Stoga, može se pretpostaviti da posljedice socijalnog kapitala mogu biti društveno (ne)poželjne otprilike u istoj mjeri kao i kod drugih oblika kapitala (humanog i kulturnog) (Fukuyama, 2001).

Uslijed kritika o zanemarivanju negativnih strana socijalnog kapitala (Portes, 2000), Putnam se ne upušta u posve normativna određenja pojedinih oblika. Uvjetno rečeno, ublažava stav pa kaže da su eksternalije ili posljedice premošćujućih mreža najčešće pozitivne, dok su povezujuće mreže u većem riziku za stvaranje negativnih vanjskih posljedica (Putnam i Goss, 2002). Ipak valja imati na umu da jači ili slabiji intenzitet povezujućeg socijalnog kapitala sam po sebi ne govori o njegovim mogućim posljedicama (Schuller, 2007b). Naime, „povezujući socijalni kapital ima svoja ograničenja za one koji su unutar grupe kao i za one izvan nje, ali definiranje točke u kojoj povezujući postaje disfunkcionalan je teško“ (Schuller, 2007b: 15). S time se slaže i Fukuyama (2001) koji smatra da je unutarnju kohezivnost veoma teško ustanoviti. Naime, ovaj autor oblike socijalnog kapitala ne imenuje već govori o ustanovljavanju kvalitete socijalnog kapitala kroz dva aspekta: unutarnje kohezivnosti (povezujući socijalni kapital) i odnosom prema ne-članovima (premošćujući socijalni kapital) pri čemu koristi koncept radijusa povjerenja. To naime znači da „sve grupe koje sadrže socijalni kapital imaju određeni radijus

povjerenja, odnosno, krug ljudi među kojima su operativne norme suradnje“ (Fukuyama, 2001: 8) pri čemu širina tog radijusa i veličine grupe ne moraju biti povezani. Pritom, uzak radijus povjerenja ne znači nužno i antagonistički odnos prema ne-članovima. Baš iz tog razloga, kada se govori o socijalnom kapitalu neke grupe fokus treba biti na odnosu (ne)povjerenja prema ne-članovima odnosno okolini grupe (Fukuyama, 2001). Utoliko, udruženja treba shvatiti kao socijalni kontekst koji može znatno utjecati na razvoj socijalne tolerancije (koja svakako predstavlja indikator pozitivnog odnosno negativnog odjeka socijalnog kapitala izvan granica pojedine udruge) (Iglič, 2010). Naime, udruga koja je izolirana, monolitna u stavovima bez pluralnosti mišljenja, njeguje visok stupanj povjerenja prema članovima uz istovremeno nisko uopćeno povjerenje doprinosi smanjenju ukupne socijalne tolerancije neovisno o razini tolerancije pojedinog člana (Iglič, 2010). Naime, problem udruženja u Istočnoj Europi (u odnosu na Zapadnu) ova autorica prepoznaje u članstvu u organizacijama koje više promoviraju partikularizirano, na uštrb uopćenog povjerenja što u krajnjoj instanci ima negativne posljedice za toleranciju odnosno necivilne orijentacije članova. S druge strane, negativna povezanost strukturalne dimenzije socijalnog kapitala i demokratske orijentacije³⁸ indicirala bi postojanje „lošeg“ socijalnog kapitala³⁹ uz napomenu da potencijal za „loš“ socijalni kapital zapravo imaju sve organizacije ukoliko se analiziraju podaci na razini pojedinog društva budući da su u tom procesu vrlo važne društvene okolnosti pojedine zemlje u kojoj organizacije djeluju (Van Deth, 2010).

Mogu se, stoga, prepoznati dvije funkcionalne perspektive oblika socijalnog kapitala – jednu kojoj je u fokusu dobrobit pojedinca, člana neke grupe (povezujući socijalni kapital služi za primjerice izgradnju identiteta, osjećaj sigurnosti i sl., a premošćujući socijalni kapital može poslužiti za napredovanje na društvenoj ljestvici) i drugu kojoj je u fokusu dobrobit (demokratskog) društva (koliko oblici socijalnog kapitala doprinose razvoju demokracije, gospodarstva, institucija i sl.). U svojem utjecaju izvan grupe, povezujući socijalni kapital je u većem riziku za stvaranje negativnih posljedica, dok se za premošćujući smatra da su najčešće pozitivne (Putnam i Goss, 2002). Kako je rečeno, postojanje jakih veza koje su obilježene

³⁸ Koristi sljedeće indikatora demokratske orijentacije: mjera političkog (ne)zadovoljstva (demokracijom odnosno njenim funkcioniranjem u društvu) i dvije mjere političkog angažmana (mjera zainteresiranosti za politiku, važnost politike u odnosu na druga područja života).

³⁹ Zanimljivo, van Deth ne daje razlog ili mehanizam koji bi upućivao na to da je zadovoljstvo demokracijom indikator negativnog socijalnog kapitala. Iako u fusnoti daje neke reference na to da demokracija podrazumijeva kritičnost, ipak nije jasno zašto bi zadovoljstvo demokracijom ukazivalo na pozitivan socijalni kapital.

odanošću prema članovima grupe, može (ali i ne mora) biti antagonistički usmjereno prema nečlanovima čime se doprinosi stvaranju negativnih posljedica za širu društvenu okolinu. No, Putnam (2008) naglašava kako i jedan i drugi oblik socijalnog kapitala mogu imati veoma pozitivne posljedice za društvo u cjelini.

Vjerojatno se u problematizaciji oblika socijalnog kapitala najjasnije uočava njegova ovisnost o kontekstu. Tek razumijevanjem konkretnog konteksta unutar kojega je socijalni kapital generiran i primijenjen, može se definirati pojedini oblik (Schuller, 2007b). Primjerice, samoorganiziranje studenata nekog fakulteta može biti tumačeno kao premošćivanje npr. etničkih ili klasnih podjela unutar studentskog tijela, no ukoliko se zauzme šira perspektiva tada to isto organiziranje može biti označeno kao povezujući socijalni kapital mladih koji dijele socioprofesionalni status i žele ojačati svoje veze kako bi ostvarili neki zajednički cilj. To, dakle, upućuje na ovisnost socijalnog kapitala o kontekstu tj. zauzimanju mikro ili makro perspektive u analizi, smatra Schuller (2007b).

Istraživanja koja koriste koncepte povezujućeg i premošćujućeg socijalnog kapitala možemo reći da su novijeg datuma što je ilustrirano nalazom da je u 2002. g. u bazi *Social Sciences Citation Index* bilo svega četiri članka na ovu temu a 2008. g. tek 26 (Geys i Murdoch, 2010). Usto, valja imati na umu da ne postoji konsenzualna definicija socijalnog kapitala pa stoga i pristupi obradi njegovih oblika dijele to obilježje. Ovdje ćemo prikazati neka shvaćanja spomenuta dva oblika pri čemu je vidljiva jedna ključna razlika – jedna grupa autora bavi se ovom temom iz šire perspektive neformalnoga udruživanja (Larsen i dr, 2004; Kaminska, 2010; Leonard, 2004; Widmalm, 2005) a druga grupa oslanja se isključivo na formalizirana udruživanja kroz udruge civilnoga društva kao izvora oblika socijalnog kapitala (Geys i Murdoch, 2008; Geys i Murdoch, 2010; Coffe i Geys, 2007; Coffe i Geys, 2008). Pored toga, sva prikazana istraživanja na svoj način ističu složenost i višeznačnost oblika socijalnog kapitala pri čemu neki preispituju opravdanost podjele na „pozitivan“ premošćujući i „negativan“ povezujući socijalni kapital.

Istraživanja koje ispituju ove oblike izvan života udruga, konkretnije u susjedstvima pokazuju da povezujući socijalni kapital može imati pozitivne posljedice (Larsen i dr., 2004). Naime, jake mreže kontakata i povjerenja među susjedima koje predstavlja povezujući socijalni kapital mogu biti efikasan temelj za premošćujući socijalni kapital. Pritom, potonji sadrži politički aspekt rješavanja zajedničkih problema izvan samog susjedstva. Stoga, susjedstva s većim povezujućim socijalnim kapitalom odnosno većim međususjedskim povjerenjem i

udruživanjem sklonija su poduzimanju akcija i rješavanju pojedinih zajedničkih problema, uz kontrolu ostalih varijabli (Larsen i dr., 2004). Važna i pozitivna uloga povezujućeg socijalnog kapitala nalazi se u analizi političke mobilizacije u demokratskom društvu (Widmalm, 2005). Naime, češće se govori o važnosti premošćujućeg tipa za izgradnju ili održanje demokracije dok se povezujućeg u literaturi, ili posve izostavlja ili mu se pridaju relativno negativne konotacije s obzirom na pretpostavljenu isključivost, nepovjerenje prema ne-članovima s istovremenim njegovanjem zajedničkih normi i identiteta, snažnim povjerenjem i usmjerenošću prema članovima grupe kojoj se pripada. Upravo potonje, ključ je dostizanja nekih demokratskih vrijednosti ukoliko se povezujući socijalni kapital, u pravilu marginalizirane ili obespravljene grupe, formira kako bi se utjecalo na strukture moći i posljedično se ostvarile promjene socijalnih odnosa (Widmalm, 2005). Povezujući je važan za uspjeh feminističkih, sindikalnih i crnačkih pokreta tijekom 20. stoljeća – premda svaki za sebe složeni i specifični, da bi uopće bili stvoreni, za početak bilo je potrebno da određeni broj pripadnika tih grupa osvijesti svoj nepovoljan društveni položaj. To je povezano sa stvaranjem nepovjerenja prema političkim ili ekonomskim strukturama, ali i uspostavljanjem relacija povjerenja sa istomišljenicima ili onima koji dijele njihov društveni položaj (Widmalm, 2005). Drugim riječima, povezujući socijalni kapital iako možda ne predstavlja „zaštitu“ od primjerice, ekonomskog iskorištavanja, u sebi sadrži neku vrstu mobilizacijskog ili koordinacijskog potencijala u obrani interesa ili položaja društvene grupe. Krajnji cilj spomenutih grupa, navodi Widmalm (2005) uspostava je društvene jednakosti koji u najširem smislu, ukratko, jest po sebi demokratski, a kako je formiranje povezujućeg socijalnog kapitala sastavni dio tog procesa tada je i potonji koristan za demokraciju (Widmalm, 2005). Ipak valja reći da ovaj autor vodi računa o tome da socijalni kapital nije resurs samo za one grupe čije su vrijednosti u okviru socijalne i druge jednakosti već i za primjerice one koji žele održati neki *status quo* primjerice patrijarhalne strukture – stoga, zaključuje, „socijalni kapital je resurs za grupe, ali za koje ciljeve je korišten odlučuju *ne-inherentne kvalitete*“ (Widmalm, 2005: 88). Ukratko, povezujući socijalni kapital koji se kod Widmalma svodi na partikularizirano povjerenje uvjet je za političku mobilizaciju. U tom smislu, može se reći kako postojanje povezujućeg moguće bez premošćujućeg socijalnog kapitala ali ne i obrnuto (Schuller, 2007b). Optimalno je kada su oba oblika visoko zastupljena jer to stvara socijalne prilike (Woolcock, 1998) ali i podrazumijeva sigurnost u vlastiti identitet i unutarnju kohezivnost koja je u odnosu na nove „izvanjske“ ideje porozna ili dovoljno otvorena pa ima potencijal prilagodbe novonastalim

okolnostima (Schuller, 2007b). U slučaju da je neka zajednica izraženog povezujućeg i slabog premošćujućeg socijalnog kapitala ona može duže vrijeme funkcionirati uz rizik izolacije i nesposobnosti prilagodbe novim „vanjskim“ uvjetima i normama (Schuller, 2007b). Pored toga, takvu zajednicu obilježava „amoralni familizam“ (Woolcock, 1998) poznat iz Banfieldovog istraživanja (1958) kao obrazac ponašanja temeljen na stavu da se svaka prilika za kratkoročnu korist uže obitelji treba iskoristiti s pretpostavkom da drugi čine isto. Ukoliko su obje vrijednosti niske i slabe, tada socijalnog kapitala praktički nema i govorimo o nestabilnoj ili nepostojanoj zajednici (Schuller, 2007b) odnosno amoralnom individualizmu (Woolcock, 1998). Visoke vrijednosti premošćujućeg s niskim povezujućem socijalnim kapitalom čini anomiju (Woolcock, 1998) ili odsutnost zajedničkih normi koje bi povezivale članove.

U stvaranju povezujućeg i premošćujućeg socijalnog kapitala važnu ulogu ima politički kontekst. U postsocijalističkoj Poljskoj, iz ekonomske perspektive povezujući socijalni kapital imao je i pozitivne i negativne posljedice (Kaminska, 2010). Treba napomenuti da je povezujući socijalni kapital obilježje grupa orijentiranih na sebe pri čemu dijele norme koje promoviraju ekskluzivnost i nepovjerenje a prati ih nedostatak suradničkog ponašanja s ne-članovima i institucijama. Premošćujući socijalni kapital obilježje je slabo povezanih skupina koje obilježavaju uopćeno povjerenje, vanjski reciprocitet i sklonost suradnji. Kvalitativnim istraživanjem (N=34) metodom polustrukturiranih intervjua, autorica je ispitala voditelje različitih tvrtki nastalih u postkomunističkom periodu koje su, zahvaljujući izraženom povezujućem socijalnom kapitalu utemeljenom na uzajamnosti i pomoći obitelji i ostalih primarnih veza, prvih godina novouvedenog kapitalizma doprinijele snažnom gospodarskom rastu lokalne sredine. Povezujući socijalni kapital zapravo je naslijeđe komunizma koje se u prvim godinama nakon 1989. g. pokazalo kao kratkoročno uspješan model akumulacije financijskog kapitala, s istovremenim poticanjem ali i podrškom već prisutne sive ekonomije. No, promjenom društvenih okolnosti kroz izgradnju institucija te posljedičnim smanjenjem sive ekonomije, konkretne tvrtke nisu uspjele u povezivanju s drugim poslovnim subjektima i institucijama zbog još uvijek prisutnog manjka povjerenja i sklonosti suradnji s onima izvan uskog krug „ljudi od povjerenja“. Na taj način, povezujući socijalni kapital imao je dvojake posljedice – s jedne strane, kratkoročno ekonomski isplative i za ispitanike uvjetno rečeno, pozitivne ali dugoročno neodržive upravo zbog nemogućnosti razvoja premošćujućeg socijalnog kapitala (Kaminska, 2010).

Odnos spomenuta dva tipa socijalnog kapitala analizirala je Leonard (2004) na primjeru Belfasta, sredine opterećene političkim i vjerskim sukobima te ekonomskom deprivacijom. Provela je kvalitativno istraživanje (N=246) na uzorku stanovništva Zapadnog Belfasta i pokušala ukazati na negativne posljedice premošćujućeg oblika socijalnog kapitala kojemu se često nekritički pripisuju pozitivne karakteristike. Romantizirajući pristup svijetu i međuljudskim odnosima kakav koristi Putnam, smatra, zamagljuje postojeće negativne strane života u zajednici koje ne mogu biti tumačeni jednostavnim prikazom ova dva oblika socijalnog kapitala. Štoviše, Leonard (2004) ukazuje na Putnamov propust detektiranja isključujućih aspekata razvoja socijalnog kapitala od povezujućeg ka premošćujućem čime razotkriva složenost tog odnosa u, u ovom slučaju, sociopolitički specifičnoj urbanoj sredini. Povezujući socijalni kapital, osim što služi za „snalaženje“ i ekonomsko preživljavanje, ujedno predstavlja i političku strategiju stanovništva u odnosu na institucije države koje se percipiraju kao strano tijelo. Pored toga, povezujući oblik nije na raspolaganju svima jer njegovo stvaranje ovisi ne samo o samo-interesu pojedinaca za osiguranje egzistencije već i na racionalnoj procjeni može li osoba s kojom se ulazi u neki oblik uzajamnog odnosa uzvratiti danu uslugu. To, drugim riječima, znači da su odnosi uspostavljeni na reciprocitetu zapravo ekskluzivni. Predstavljaju sredstvo izolacije ili marginaliziranja onih koji u takvim odnosima ne mogu sudjelovati jer nisu u mogućnosti uzvratiti uslugu. Na taj način, Leonard pokazuje kako povezujući socijalni kapital nije jednostavan koncept što se odražava i na izgradnju premošćujućeg koji nosi rizike socijalne nejednakosti.

Ukoliko se orijentiramo na analizu oblika socijalnog kapitala u okviru udruga, dva su konceptualno različita tumačenja i metodološka pristupa (Geys i Murdoch, 2010). Prvi se odnosi na veze unutar određene grupe odnosno skupine pojedinaca koji se dobrovoljno okupljaju (unutrašnje premošćivanje), a drugi na veze između različitih grupa (vanjsko premošćivanje) (Geys i Murdoch, 2010). Coffe i Geys (2007) utvrđuju oblike socijalnog kapitala u pojedinim tipovima udruga tako što ispituju u kojoj mjeri je pojedini tip udruge „unutar sebe“ socijalno raznolik. Polaze od pretpostavke da je za realizaciju premošćujućeg socijalnog kapitala važna nadzastupljenost ili podzastupljenost neke sociodemografske skupine (spol, dob itd.) članstva u udruzi u odnosu na opću populaciju što ukazuje na mjeru premošćujućeg potencijala te udruge. Primjerice udruge mladih jedne su od onih (uz ženske udruge i umirovljeničke) koje su po tom kriteriju više povezujuće zato jer okupljaju većinom članove iz dobno definirane populacije. Tako se premošćujućima najviše pokazuju klubovi za hobije, humanitarne i kulturno-umjetničke

udruge. Njihov je zaključak da udruge koje su (unutar sebe) premošćujuće ne doprinose nužno javnom interesu, kao ni to da povezujuće u ovom smislu služe isključivo uskom interesu članstva.

Ovdje treba napomenuti da Putnam pripada istraživačima koji analiziraju odnose članova unutar grupe kroz prizmu socioekonomske i sociodemografske heterogenosti članstva pri čemu je ono temelj za premošćivanja izvan te grupe (Geys i Murdoch, 2008; Geys i Murdoch, 2010). Spomenuti autori smatraju da međusobna povezanost udruga i šire zajednice odnosno postojanje veza između različitih udruga a time i „preklapanje“ članstava čine temelj za premošćivanje socioekonomskih razdjelnica na što se odnosi „vanjsko“ premošćivanje/povezivanje. „Unutrašnje“ premošćivanje udruga, kako smo naveli, znači usporedbu kompozicije članstva svake udruge s kompozicijom ukupne populacije po različitim socioekonomskim i sociodemografskim dimenzijama (dob, spol, obrazovanje, dohodak, religija, rasa, rezidencijalni status, profesija, zaposlenje, bračni status, djeca) pri čemu se izračunava skor raznolikosti. Vanjsko se, pak, ispituje u pobrojavanju međuveza između udruga i korekcijom tog broja prema relativnoj veličini svake udruge. Geys i Murdoch (2010) spajaju povezujući i premošćujući socijalni kapital tako što koriste „unutrašnji“ i „vanjski“ pristup prema povezivanju i premošćivanju – tako se socijalni kapital svake udruge može prikazati s obzirom na povezujuće/premošćujuće stanje iz vanjske ili unutrašnje perspektive. Unutrašnje i vanjske oblike socijalnog kapitala autori su ispitali na britanskim i flamanskim podacima te su ih stavili u odnos s različitim stavovima (utilitarni individualizam, tolerantnost prema imigrantima, prihvaćanje nekonformizma, osjećaji sigurnosti, politička nemoć) i pokazalo se da premošćujući socijalni kapital, bilo vanjski ili unutarnji, ima značajniju prediktivnu vrijednost u pozitivnom smislu s obzirom na mjerene stavove (Geys i Murdoch, 2010). U ranijem radu (2008) isti autori pokazali su kako su prosocijalni stavovi (operacionalizirani kao gore spomenute kriterijske varijable) prisutniji kod udruga s izraženijim vanjskim premošćivanjem nego kod onih kod kojih postoji samo unutarnje premošćivanje.

Za povezujući socijalni kapital možemo reći da je uvjet stabilnom djelovanju ili radu neke grupe i kao takav ne govori ništa o odnosu te grupe prema ne-članovima – primjerice, bilo bi poželjno da je partikularizirano povjerenje u takvoj grupi visoko, da su norme civilnosti na visokoj razini i da su često u osobnim kontaktima. Drugim riječima, povezujući socijalni kapital može biti dobar indikator kohezivnosti. Također, valja reći da tako definiran socijalni kapital zapravo podsjeća s jedne strane na Colemanovo poimanje socijalnog kapitala (Nistor, Tirhas i

Ilut, 2011) budući da je ono prije svega obilježje struktura primarnih grupa, a s druge strane na Granovetterove jake veze. Putnamova ideja socijalnog kapitala, međutim, u širem je i raznolikom društvenom povezivanju koje nadilazi granice povezujućih grupa pri čemu je važno da su one izvan primarnih – što zapravo podsjeća na premošćujući oblik socijalnog kapitala. Također, ostaje nejasna hijerarhija karakteristika grupe u određivanju premošćujućeg socijalnog kapitala – neki smatraju unutarnju heterogenost grupe važnom za premošćujući karakter što znači da primat nose obilježja pojedinaca u odnosu. Drugim riječima, ukoliko imate prijatelja drugačije boje kože tada je vaš socijalni kapital premošćujući (Stolle, 2002). S druge strane, ukoliko se primarno promatra priroda veze i bliskost neovisno o obilježjima pojedinaca u odnosu, sugerira se povezujući socijalni kapital. Istovremeno, na temelju tih podataka ne može se govoriti o odnosu konkretne grupe spram ne-članova i potrebno je ispitati odnos (najčešće povjerenja i civilnosti) prema ne-članovima. Stoga, postavlja se pitanje čemu se u određivanju oblika socijalnog kapitala daje svojevrsna prednost - intenzitetu odnosa ili obilježjima ljudi koji čine neku zajednicu. S obzirom na dosad rečeno, u definiranju oblika socijalnog kapitala važnije je odrediti intenzitet odnosa tj. zastupljenost slabih i jakih veza jer tek one daju jasniju sliku o ukupnoj povezanosti društva. Ukoliko se u ispitivanju premošćujućeg socijalnog kapitala unutar primarnih pa i sekundarnih grupa u obzir uzimaju samo socijalna obilježja, može se reći da je takav pristup manjkav jer ne govori ništa o eventualnoj izoliranosti ili umreženosti te grupe sa širom zajednicom. Ukoliko se istraživanje socijalnog kapitala na makro razini definira u skladu s Putnamovim pristupom, tada se zapravo radi o premošćujućem tipu koji je više ili manje zastupljen (umreženost, povjerenje i civilnost). Dakako, to poistovjećivanje ne negira potrebu za istraživanjem odnosa socijalnog kapitala obitelji i izvan nje odnosno istraživanje prirode povezanosti spomenuta dva oblika socijalnog kapitala osobito u slučaju mlade populacije. Pritom, premošćujući socijalni kapital treba biti lišen pretpostavke o pozitivnim posljedicama upravo zato jer se njih može utvrditi tek s obzirom na druge teorijske koncepte. Kada se u definicije oblika socijalnog kapitala uključi samo raznolikost po socijalnim obilježjima tada postoji opasnost upadanja u zamku pozitivnog vrijednosnog određivanja premošćujućeg socijalnog kapitala. O, uvjetno rečeno, dobrom ili lošem socijalnom kapitalu iz društvene perspektive može se govoriti tek kada se postavi u relaciju s nekim drugim konceptom poput tolerantnosti, etničke distance i sl.

2.5. MLADI I SOCIJALNI KAPITAL

2.5.1. Mladi kao socijalni resurs

Dva komplementarna pristupa mladima izvedena su iz suvremene literature i odnose se na pristup ovoj populaciji kao problemu ili resursu (Ilišin i Radin, 2007). Prvi pristup ovu skupinu vidi nedovoljno integriranom u društvo, istodobno izloženom i nezaštićenom od različitih oblika devijantnog ponašanja. Drugi, pak, mlade poima kao potencijal „što podrazumijeva da ih se promatra kao predstavnike poželjne budućnosti, nositelje dominantnih društvenih vrijednosti koje se prenose s generacije na generaciju, ali i potencijalni izvor inovacija“ (Ilišin i Radin, 2007: 16). Mlade treba promatrati kao one koji mogu doprinijeti društvu kroz svoju kreativnost, svježinu razmišljanja pri čemu treba stvarati povoljne okolnosti za njihovu aktivnu društvenu participaciju što znači da je odnos mladih i društva dvosmjernan (Levine i Higgins-D'Alessandro, 2010). Pristup mladima kao resursu društva preuzet je iz psihologijske perspektive pozitivnog razvoja mladih (Levine i Higgins-D'Alessandro, 2010) koja se javlja devedesetih godina prošlog stoljeća i nastaje konvergencijom više istraživačkih interesa: procjena potencijala za promjenu u različitim točkama psihičkog razvoja pojedinca kao i fokus na istraživanje druge dekade života uz interes donositelja politika za poboljšanje životnih šansi mladih osoba i obitelji (Lerner, 2005). Također, ono je kritika deficitnog modela istraživanja mladih (odnosno poimanje mladih kao problema) koji se orijentira na prevenciju, *monitoring* i discipliniranje pripadnika ove dobne skupine što u konačnici proizvodi efekt njihovog otuđenja od društva (Levine i Higgins-D'Alessandro, 2010). Koji će od ova dva pristupa prevladati nerijetko ovisi o društvenoj dinamici i promjenama, pri čemu socioekonomska stabilnost društva pridonosi percepciji mladih kao resursu, a nestabilnost pak poimanju mladih kao problema (Ilišin i Radin, 2007). Usto treba imati na umu da iz sociološke perspektive, postoje dvije glavne dimenzije koje su prisutne u teorijskim raspravama o životima mladih i tranzicijama ka odraslosti (Bendit, 2006). Prva tretira mladost kroz prizmu socijalno organizirane životne faze u smislu uvjeta koji su na raspolaganju mladima u okviru institucija i životnih područja poput obrazovanja, zdravlja, sporta, obitelji, socijalne skrbi i slobodnog vremena s pripadajućim zakonskim i socijalnim okvirima regulacije; druga se odnosi na iskorištavanje navedenih postojećih uvjeta od strane mladih (Bendit, 2006).

Iz rečenog proizlazi da je društvena integracija mladih proces koji pretpostavlja stvaranje uvjeta od strane društva koji pogoduju njenoj uspješnoj realizaciji. No, treba uzeti u obzir kako je društveni status mladih u odnosu na onaj odraslih marginalan (Ilišin i Radin, 2007; Ilišin, 2008a; Ilišin, 2008b) čemu pridonosi „usporeno preuzimanje trajnih društvenih uloga – od profesionalnih preko obiteljskih do javnih“ (Ilišin, 2008a: 223). Neovisno o tome je li produljena mladost samoizabrana ili nametnuta, takva okolnost rezultira ograničavanjem „mogućnosti za iskazivanje postojećih inovativnih i kreativnih potencijala mladih, te istodobno postaje pogodno tlo za pojavu i perzistiranje različitih problema mladih i s mladima“ (Ilišin, 2008a: 223). Time se, nastavlja Ilišin (2008a) usporava proces društvene integracije mladih pri čemu oni ostaju u ovisnom položaju o društvu tj. odraslima.

Kao što je slučaj u ostalim tranzicijskim zemljama postsocijalističkog bloka, u hrvatskom su društvu životne šanse za ostvarenje individualnih ciljeva ograničene socijalnim porijeklom i obiteljskim resursima. Upravo su potonji često temelj socijalne promocije što opet znači da je uspon na društvenoj ljestvici ograničen socioklasnim mogućnostima (Ilišin, 2008). Studenti, kao specifična grupa mladih, u odnosu na ostale podskupine imaju više socijalno podrijetlo koje pak podrazumijeva natprosječnu urbanu provenijenciju, obrazovanje roditelje i viši materijalni standard (Ilišin, 2008a) što, dakako, nije karakteristično samo za hrvatsko društvo (Adnanes, 2007). S tim u vezi, studenti posjeduju kulturni kapital s obzirom na stečeno znanje, jezik, očekivanja i kulturu čiji utjecaj je nezanemariv pri odluci o nastavku daljnjeg školovanja (Archer, 2005) ali i završetku studija (Doolan, 2010). V. Ilišin (2008a: 226) osim socijalnih karakteristika nalazi još dvije specifičnosti studenata. Prvo, iz njihovih redova regrutira se buduća društvena elita jer se očekuje da će pripadati najobrazovanijem dijelu društva. Drugo, uzevši u obzir mladost, (socijalne) mogućnosti koje su im na raspolaganju te akademska postignuća, od njih se očekuje i viša razina kreativnosti i inovativnosti. Od ostalih mladih, studente razlikuje ne samo posjedovanje najvećeg intelektualnog, već i demokratskog potencijala u vidu potpore demokratskim vrijednostima i stavovima (Ilišin, 2005; 2007; 2008a; 2008b.).

S tim u vezi, valja imati na umu istraživanja koja dokazuju da se u relativno ranoj dobi od 14 godina može govoriti o razvijenoj sposobnosti prepoznavanja različitih koncepata civilne participacije (Kennedy, 2007), kao i formiranja stabilnih i trajnih političkih stavova u istoj dobi (Hooghe i Wilkenfeld, 2008), pa i socijalnog kapitala pri čemu se pokazuje značajna povezanost civilne participacije u mladosti i u odrasloj dobi (Verba, Schlozman i Brady, 1995; Youniss,

McLellan i Yates, 2004; Stolle i Hooghe, 2004). Američki istraživači Verba, Schlozman i Brady (1995) ukazali su na prediktivnu značajnost civilne participacije tijekom srednjoškolskoga obrazovanja u vidu uključenosti u različite klubove, školska vijeća i pohađanje predmeta građanske tematike na participaciju u odraslosti, što dokazuje važnost stjecanja civilnih vještina koje su potom resurs za „cjeloživotnu“ participaciju. S time se slažu i Youniss, McLellan i Yates (2004) kada govore o dugoročnoj važnosti socijalizacije tijekom organizacijskog procesa pri čemu napominju da sa stanovišta pojedinca dolazi do formiranja građanskog identiteta. Građanski identitet za njih je „hipotetička razvojna veza tijekom vremena i faktor koji odrasle diferencira prema stupnju njihova civilnoga angažmana“ (2004: 327). Navode svoje prethodno istraživanje u kojemu su pratili grupu mladih koja je započela rad u javnoj kuhinji za beskućnike što je rezultiralo višestrukim posljedicama po njihovu socijalnu, političku i vrijednosnu perspektivu. Tijekom godine rada, preispitali su svoja većinom stereotipna polazišta vezano za beskućnike, osvijestili su svoju ulogu u smanjivanju socijalnih nejednakosti ali i propitali ulogu politike u smanjivanju ili ojačavanju tih nejednakosti. Utoliko, iskustvo društvenog sudjelovanja a onda s njime povezana pitanja i zaključci, formiraju građanski aspekt identiteta kojim se mladi u konačnici povezuju s društvom i postaju „komplementarni dijelovi jedinstvenog odnosa“ (Youniss i dr., 2004: 330). Iz toga proizlazi da građanski identitet obuhvaća kolektivnu komponentu, svijest o političkoj i moralnoj dimenziji društva te u većoj ili manjoj mjeri kritički odnos prema društvu (Youniss i dr., 2004). Iako kontinuitet civilne orijentacije pojedinca vremenom zadobiva različite ponašajne oblike i intenzitet, pa i drugačija ideološka usmjerenja, može se reći da je stabilan utoliko što oni koji su bili aktivisti u mladosti, ostaju nadprosječno društveno angažirani u odnosu na one koji takvu orijentaciju nikada nisu imali. Drugim riječima, civilna orijentacija počiva upravo na izgradnji građanskog identiteta u mladosti (Youniss i dr., 2004). Longitudinalnom analizom dimenzija socijalnog kapitala kod iste skupine u dvije vremenske točke (1965.g. ispitanici su pripadali dobnoj skupini mladih, a 1982.g. odraslima) Stolle i Hooghe (2004) ispituju u kojoj je mjeri socijalni kapital odraslih pod utjecajem adolescentskih iskustava. Ispostavilo se da su razine civilne participacije i uopćenog povjerenja u odrasloj dobi značajno povezane s onima u mladosti. U tom vrijednom podatku autori vide potencijal boljeg razjašnjavanja prirode socijalnog kapitala – naime, veća pouzdanost zaključaka o ovome konceptu proizlazi iz dugoročne perspektive istraživanja koja bi neizostavno trebala uključiti mlade i potom pratiti razvoj njihovih iskustava i stavova.

2.5.2. Pristup mladima u istraživanju socijalnog kapitala

P. Bourdieu, J. Coleman i R. Putnam iz svojih analiza izostavljaju djecu i mlade te njihov doprinos u kreaciji socijalnog kapitala (Morrow, 1999; Raffo i Reeves, 2000; Bassani, 2007). "Coleman i Putnam tendiraju promatrati djecu kao buduće građane pa je njihova primarna preokupacija sposobnost odraslih u prenošenju socijalnog kapitala na djecu a koji mogu unovčiti kada odrastu" (Leonard, 2005: 608). Putnam (2008) civilnu participaciju pripisuje samo odraslima, a istovremeno prepoznaje mogućnost da se ona mlađih generacija razlikuje od starijih, pri čemu ne nudi daljnju eksplikaciju ove tvrdnje. Coleman se bavio proučavanjem obitelji, kako je već naznačeno, i utjecajem zajednice na školski uspjeh djeteta, no takav pristup ne prepoznaje djecu odnosno mlade kao kreatore socijalnog kapitala – dapače, pasivizira ih (Morrow, 1999). V. Morrow (1999) je ovim općim zaključkom otvorila prostor za istraživanja koja su polazila od pretpostavke da djeca i mladi nisu jednostrani konzumenti socijalnog kapitala roditelja ili nastavnika nego da ga mogu sami kreirati kroz interakcije, doduše ograničenog tipa, s vršnjacima, susjedima i članovima uže zajednice.

Može se reći da postoje dvije međusobno povezane odrednice koje su dominantne u obradi socijalnog kapitala mladih u (dominantno) anglosaksonskoj literaturi. Prvo, radi se definiranju ovog koncepta kao (češće) nezavisne varijable⁴⁰ u funkciji istraživanja nekog drugog koncepta koji je u relaciji poput: uspjeha u školi (Goddard, 2003; Kennedy i Mellor, 2006; Dufur, Parcel i McKune, 2008; Stevens, Lupton, Muftaba, i Feinstein, 2007) reprodukcije socijalnog kapitala u obitelji (Vesely, 2006), prakse umrežavanja (Villar i Albertin, 2010), dobrobiti i zdravlja (Morrow, 1999), socijalizacije u radnoj organizaciji (Jokisaari, 2007), socio-prostorne ekskluzije mladih odnosno mnogobrojnim aspektima njihove diskriminacije u različitim okruženjima te izloženost riziku (Boeck, Fleming i Kemshall, 2006; Shildrick i MacDonald, 2008; Threadgold i Nilan, 2009; Zontini, 2010), zatim izgradnje identiteta (Cote, 2002 i 2005; Weller, 2010), a posebna tematska cjelina odnosi se na vezu obiteljskog socijalnog kapitala i tranzicije mladih u odraslost (Thomson i Holland, 2004; Kovacheva, 2004; Tomanović, 2008; Holland, 2008). Druga

⁴⁰ Na tom je tragu zaključak Foleya i Edwardsa koji su 1999. obimnim pregledom literature o socijalnom kapitalu (uglavnom na općoj populaciji), utvrdili kako je ovaj koncept većinom „shvaćen kao nezavisna varijabla koja ima utjecaj na pojave kao što su društveni angažman, ekonomski rast na nacionalnom nivou, dobrovoljni rad, napuštanje školovanja, stopa smrtnosti, povratak ljudskom kapitalu, plodnost stanovništva, lokalni ekonomski razvoj, stabilnost susjedskih odnosa, kvaliteta stanovanja i stopa kriminala, odnosi vlast-lokalna zajednica, maloljetnička delikvencija i organizacioni uspjeh“ (Edwards, Foley i Diani, 2004: 22/23).

odrednica odnosi se na korištenje dominantno Colemanovog i Bourdieuovog pristupa u obradi navedenih tema pri čemu se na to veže pripisivanje pasivne uloge mladima u nekom socijalnom kontekstu. No, neka recentnija istraživanja koja koriste spomenute autore kao glavni oslonac, nalaze kako mladi pored svoje ovisničke pozicije o obitelji, imaju potencijal kojim doprinose ne samo svom boljitku već i široj zajednici u kojoj žive (Morrow, 1999; Raffo i Reeves, 2000; Leonard, 2005; Bassani, 2007). Također, unazad desetak godina objavljeni su i pregledni radovi čija je oštrica najviše usmjerena na kritiku teorija socijalnog kapitala koje u pravilu zaobilaze uključiti djecu i mlade u svoju strukturu (Holland, 2007; Holland, Reynolds i Weller, 2007). Na tom tragu, istražujući odnos socijalnog kapitala i mladih, Schuller (2007) razlikuje instrumentalnu i intrinzičnu dimenziju te veze. Instrumentalna dimenzija označava način na koji socijalni kapital utječe na potrebne tranzicije mladih u odraslost pri čemu se ovdje ne implicira nužnost intencije iskorištavanja socijalnog kapitala za određeni cilj. Intrinzična dimenzija, koja nas u ovom radu zanima, odnosi se na mjeru u kojoj mladi mogu doprinijeti društvenoj količini socijalnog kapitala, kroz civilno sudjelovanje ili izraženo povjerenje⁴¹. U tom smislu, ranije navedene značajke studenata kao integralnog dijela mlade generacije razlog su za to da se u fokus ovoga rada stavlja utvrđivanje razine i nekih dimenzija njihova socijalnog kapitala. Stoga se koristi Putnamov pristup socijalnom kapitalu koji je primjereniji tom cilju budući da se analizi ove podskupine mladih pristupa iz perspektive koja naglašava aktivnu participaciju u izgradnji kako vlastitog tako i socijalnog kapitala zajednice, što ih čini društvenim resursom. Literatura koja se u tom smislu bavi studentima je oskudna, stoga će u nastavku biti prikazan pregled istraživanja vezan općenito za mlade.

2.5.3. Socijalni kapital mladih

Mladi pored svoje ovisničke pozicije o obitelji, imaju potencijal kojim doprinose ne samo svom boljitku već i široj zajednici u kojoj žive. Za istraživanje potonjeg aspekta akademski interes za ovu temu, a u kontekstu socijalnog kapitala, pojavio se krajem 1990ih. Bassani (2007) ukazuje na potrebu konceptualizacije i operacionalizacije socijalnog kapitala izvan obiteljskog okvira, pri

⁴¹ Ovaj autor napominje da ove dvije dimenzije ne moraju podjednako određivati usmjerenost mladih, štoviše, jer s jedne strane mogu vrlo intencionalno iskorištavati resurse na raspolaganju za unapređenje svog društvenog statusa i istovremeno iskazivati „individualistički etos i ponašanje“ (2007:187) uz svjesno isključivanje iz života šire društvene zajednice.

čemu ga se u razumijevanju treba kontekstualizirati, a model prilagoditi budući da su mladi više usmjereni primarnoj grupi i školi. Budući da je za mlade podjednako važan socijalni kapital koji se gradi temeljem jakih i slabih veza odnosno unutar primarnih i sekundarnih grupa, u idućim odjeljcima prikazat će se pregled istraživanja mladih koja koriste prizmu povezujućeg i premošćujućeg oblika socijalnog kapitala što, dakako, podrazumijeva naglasak na onim radovima koji koriste Putnamov pristup.

Nastojeći ocrtati teorijski okvir za socijalni kapital mladih, Schaefer-McDaniel (2004) nalazi da je njegova važna komponenta prepoznavanje agencije djece i mladih koja se očituje u priznavanju te uloge kroz istraživanje upravo njih, a ne roditelja ili nastavnika u ime djece i mladih. Naime, kako unatoč socijalnim rizicima i strukturalnim ograničenjima kojima su mladi izloženi, u određenoj mjeri postoji mogućnost izbora i agencije u svakodnevicu koje s jedne strane mogu stvoriti dodatne uvjete za razvoj socijalnog kapitala, a s druge strane mogu biti rezultat postojećeg (Raffo i Reeves, 2000). Tri dimenzije čine socijalni kapital djece i mladih⁴²: socijalne mreže i socijabilnost, povjerenje i reciprocitet te osjećaj pripadanja i privrženosti. Prva dimenzija se odnosi na razumijevanje dječje interakcije iz njihove mikro-perspektive s ciljem utvrđivanja kvalitete i kvantitete tih odnosa. Druga dimenzija podrazumijeva pouzdanost i povjerenje među pojedincima te ponašanje koja podržava uzajamnost pomaganja. Treća dimenzija pripadanja sadrži prethodne dvije dimenzije socijabilnosti i povjerenja, a karakteristična je za djecu (Schaefer-McDaniel, 2004). Ipak, sve tri komponente imaju tendenciju interferencije, primjerice povjerenja i reciprociteta te socijabilnosti budući da su naše dnevne interakcije uglavnom osnovane na povjerenju i reciprocitetu. Tendencija interferencije prisutna je u okviru strukturalne dimenzije socijalnog kapitala odnosno pripadnosti različitim grupama koje se međusobno preklapaju – ipak, uloga obitelji odnosno primarne grupe je naglašenija (Bassani, 2007) u odnosu na sekundarne. Uspostavljanjem odnosa s više grupa, dolazi do premošćivanja koje iako samo po sebi ne uzrokuje povećanje socijalnog kapitala, ipak omogućava grupi resurse koji se mogu mobilizirati (Bassani, 2007). Stoga, mladi premošćuju obitelj i školu, unoseći svoj, prema riječima autorice Bassani, obiteljski socijalni kapital odnosno njegovu ukupnost u vidu socijalnog, humanog, financijskog i kulturnog u svoje škole. Tako svaka mlada osoba u sekundarnu grupu ulazi s različitom kombinacijom kapitala koji predstavlja ukupnost resursa za

⁴² Autorica Schaefer-McDaniel u tekstu ne pravi jasnu distinkciju između djece i mladih, koristi ih naizmjenično i kao sinonime.

druge mlade u grupi koji, kada su mobilizirani, kreiraju socijalni kapital. Svaka takva grupa posjeduje jedinstvenu sumu kapitala koja je veća od zbroja njegovih dijelova (Bassani, 2007). Tako je Weller (2006) analizirala horizontalne vršnjačke mreže kao faktore transformacije zajednice u načinu provođenja slobodnog vremena mladih tinejdžera (13-16 godina, N=600) iz relativno depriviranog dijela Engleske. Autorica je nastojala kvalitativno istražiti značaj alternativnih oblika građanskog angažmana u oblikovanju vrijednosti, normi i razumijevanja zajednice kroz koncept socijalnog kapitala. U ovom primjeru može se vidjeti spomenuta „jedinstvena suma“ socijalnog kapitala koja se ogleda u rezultatima zajedničkog rada. Pritom, socijalni kapital je definiran kao „resursi derivirani iz socijalnih mreža povjerenja i reciprociteta. Socijalni kapital je set veza i interakcija koje imaju potencijal da budu transformativne“ Weller (2006: 562). Stoga, postavlja hipotezu kako udruživanje mladih s određenom namjerom ima potencijal transformativnosti za širu zajednicu. Mladi su razvili socijalni kapital koji je po svom obliku nekonvencionalan, odnosno podrazumijeva civilni angažman usmjeren na stvaranje alternativnih zajednica (prostori za druženje, realizaciju zajedničkih interesa i hobija). Analizirajući odnose među mladima različitih životnih stilova uključenih u ovaj tip civilne participacije primijenila je matricu povezujućeg i premošćujućeg socijalnog kapitala pri čemu je za definiranje ovih oblika primijenila pripadnost socijalnim kategorijama odnosno neka socijalna obilježja (a ne intenzitet odnosa). Zaključila je da spomenuta tipologija ne može opisati veze koje su se uspostavile tijekom tinejdžerskog rada na alternativnim zajednicama budući da je došlo do interferencije – povezujući se sa vršnjacima s kojima dijele sličnosti u životnom stilu, istovremeno su se i premošćivali uspostavljajući odnose s različitima od sebe.

Na tom su tragu povezanost pojedinih tipova organizacija u Norveškoj (organizacije za slobodno vrijeme, kulturne, religiozne, političke organizacije i ostale) i mjere u kojoj su generacijski-premošćujuće ili mlado-povezujuće (Odegard i Berglund, 2008). Prve uključuju udruge na čijem su čelu treneri ili odrasli voditelji (primjerice, kulturne udruge i one za slobodno vrijeme) a drugima upravljaju sami mladi. Glavni nalaz jest da je politički mobilizirana mladež tamo gdje su jake formalne i neformalne povezujuće mreže kojima odrasli imaju ograničen pristup. Također, komparativno gledano, 2002. godine mladi Norvežani bili su spremniji glasovati nego 1992., s istovremenim opadanjem povjerenja u društvo odraslih. Takav nalaz pobija Putnamovo razumijevanje socijalnog kapitala koje slabljenje socijalnog povjerenja promatra kao indikaciju dezintegracije. Mladi koji pokazuju povjerenje u autoritete društva

odraslih, većinom su članovi odraslo-centričnih organizacija. Dakle, postojanje određenog generacijski povezujućeg odnosno premošćujućeg socijalnog kapitala povezano je s razinom povjerenja u društvene institucije i spremnosti na sudjelovanje u političkim procesima (Odegard i Berglund, 2008). Nedostatak socijalnog kapitala odraslih u životima mladih u kontekstu udruga može pridonijeti socijalnoj kritičnosti i uopće prostor za „učenje“ demokracije, no kada izostaje u obiteljskom ili školskom kontekstu tada predstavlja moguće prepreke u izgradnji identiteta. Naime, kada je kultura u procesu destrukture, tradicija (norme, vrijednosti i uvjerenja) ima manje utjecaja na pojedince, pa intergeneracijski socijalni kapital zajednice može oslabiti budući da roditelji ne mogu omogućiti dovoljno mreža da djeca dođu do produktivne odraslosti (Côté 2005). Takva društva postaju anomična i individualistička a prema Putnamu dolazi do „socijalne de-kapitalizacije“, smatra Côté (2005). Ipak, kulture mladih više se ne očituju u supkulturama ili kontrakulturama već „ko-lociranim kulturama“ koje u osnovi nisu u konfliktu s roditeljskom kulturom ali obilježava ih slabljenje vertikalnog prijenosa tradicionalnih kulturnih obrazaca (Schuller, 2007). Pritom, treba imati na umu da se za stjecanje demokratskih navika i vještina, obitelj još uvijek smatra važnom i to ne samo zbog utjecaja socio-ekonomskog statusa već i roditeljskog interesa za takva pitanja⁴³ (Schuller, 2007). Prazninu, koja nastaje izostankom roditeljskog utjecaja, popunjavaju marketinški procesi i preuzimaju normativan utjecaj što može imati negativan utjecaj na izgradnju identiteta mladih (Côté, 2005). Ukoliko se istraživački fokus usmjeri na mlade pripadnike manjina tada se perspektiva problematike konstrukcije identiteta u kontekstu istraživanja socijalnog kapitala mijenja. Primarne grupe koje dijele isto manjinsko etničko porijeklo izrazito su važan faktor i resurs u tranziciji u odraslost. U tom smislu, istražujući iskustva šezdesetoro mladih druge i treće generacije (16-30 godina starosti) iz Velike Britanije porijeklom s Kariba Reynolds (2007) dolazi do zanimljivih nalaza. Bliski prijatelji ispitanika su većinom istog etničkog porijekla te se unutar takvih mreža prijateljstava generira unutar-etnički socijalni kapital važan za uspješnu tranziciju iz osnovne u srednju školu te na fakultet. Takvom socijalnom kapitalu pripada značajna uloga za razvoj etničkog identiteta i uopće osjećaja pripadanja nekoj manjinskoj zajednici koja može biti marginalizirana od strane šireg društva. Naime, „problemi partikulariziranog povjerenja, emocionalne podrške, uzajamne brige, uzajamnog razumijevanja i da su tu jedni za druge koje osiguravaju istoetnička prijateljstva su

⁴³ Uz roditeljski utjecaj, Schuller (2007) navodi obrazovanje kao najvažniji faktor u stjecanju navika socijalne participacije i to kroz školska tijela i organizacije koji se nude pored formalnog obrazovnog procesa.

važna mladim ljudima zbog uopćenog nepovjerenja, sumnje, socijalne ekskluzije i diskriminacije koju osjećaju u širem društvu“ (Reynolds, 2007: 85). S druge strane, stvara se i premošćujući socijalni kapital tijekom tog perioda pri čemu je isti obilježen nestabilnošću. Naime, važna su sjecišta tog tipa socijalnog kapitala različita udruženja kao mjesta koja su u naravi instrumentalna, pa dostizanjem zadanog cilja destabiliziraju prijateljstva koja su stvorena mimo rasnih i etničkih linija (Reynolds, 2007).

Kada je o vezi socijalnog kapitala i identiteta riječ, priroda i snaga veza u tom odnosu zauzimaju središnje mjesto (Weller, 2010). Mada su distinkcije povezivanja i premošćivanja korisne u istraživanju prirode socijalnih mreža, važno je kritički razmotriti kategorije i granice koje služe demarkaciji njihove razlike (Weller, 2010: 874). Identiteti su fluidni budući da se pojedinci i grupe često istodobno identificiraju s njegovim različitim aspektima, stoga ono što čini povezujući i premošćujući postaje manje jasno. Baš kao što je Putnam naveo u *Kuglati sam*, Weller napominje da veza koja čini premošćujući u jednom kontekstu može predstavljati povezujući u drugom. S tim u vezi, istraživanje autorica Holland, Reynolds i Weller (2007) potvrđuje međuovisnost premošćujućeg i povezujućeg socijalnog kapitala u životima mladih. S jedne strane jake povezujuće veze su u službi osposobljavanja mladih da uspješno prebrode tranziciju u odraslost kroz omogućavanje resursa koji služe u kasnijem stvaranju premošćujućih veza izvan primarne grupe. Weller (2010) na tom tragu uvodi u analizu vrijeme i prostor čime nastoji naglasiti važnost konteksta odnosno raznolikost mreža. Prostori koji mladi okupiraju u različitim vremenima osiguravaju prilike za iniciranje i kreiranje različitih tipova socijalnog kapitala. Škole su, primjerice izuzetno utjecajne u njegovanju socijalnih veza i stoga važne u oblikovanju identiteta što najviše dolazi do izražaja u kvalitativnim istraživanjima. Prijelaz u srednju školu omogućio je mladima da razviju veze koje su osjećali da dopuštaju (re)afirmaciju specifičnih aspekata identiteta, dok su drugi tragali i vrednovali veze preko percipiranih dimenzija razlike (Weller, 2010). Mogli bismo dodati da su institucije obrazovanja poput fakulteta jednako tako mjesta koja imaju potencijal stvaranja neke vrste svrsishodnih odnosa koji se u konačnici mogu i ne moraju pretvoriti u trajne veze. U tom smislu, obrazovni uspjeh nerijetko je produkt povezujućeg socijalnog kapitala temeljenog na rodnom aspektu identiteta. Primjerice, jedan od razloga za značajno veću prisutnost žena na poslijediplomskim studijima u Finskoj neki pripisuju većem socijalnom kapitalu u vršnjačkim ženskim grupama koji se očituje u intenzivnijoj komunikaciji, razmjeni informacija i međusobne podrške (Schuller, 2007).

Pregledom literature ustanovljeno je da ne postoji dovoljno istraženo područje socijalnog kapitala koje primjenjuje strogo Putnamov pristup i koji se odnosi samo na studente, kako u teorijskom tako i empirijskom smislu. Naime, prevladavaju kvalitativna istraživanja usmjerena općenito na mlade. Stoga smo u prethodnom odjeljku dali pregled literature o potencijalu mladih uopće, neovisno o socioprofesionalnoj podgrupi ili pak dobnoj kohorti kojoj pripadaju, u generiranju socijalnog kapitala. Kako je ranije napomenuto, ne postoji dominantna definicija i pravila mjerenja u istraživanju socijalnog kapitala čime se otvara nepregledan prostor njegova mogućeg korištenja. Općoj složenosti pristupu obradi ove teme priključuje se i dodatni koncept u relaciji, primjerice uspjeh u školi, identitet, zdravlje, odnosi u obitelji, opća dobrobit itd., što dodatno otežava donošenje pouzdanih zaključaka o razini i dimenzijama socijalnog kapitala mladih.

2.6. SOCIJALNI KAPITAL U HRVATSKOJ

2.6.1. Civilna participacija

Budući da je socijalni kapital jednim dijelom određen povijesnim naslijeđem (Putnam, 2003; 2008), ovo poglavlje koje se bavi obradom istraživanja socijalnog kapitala u Hrvatskoj započinje kratkim pregledom razvoja civilne participacije.

U prikazu povijesnog razvoja civilnoga društva u Hrvatskoj, Bežovan i Zrinščak (2007) započinju s 19. stoljećem i značajnom ulogom Katoličke crkve, obrtnika, plemićkih zajednica i bogatijih građana u osnivanju bratovština, zaklada, socijalnih, obrazovnih i kulturnih ustanova sa ciljem unapređenja kvalitete života stanovnika Zagreba. Početkom dvadesetoga stoljeća osniva se, po sudu autora, „prva moderna intermedijalna, civilna organizacija“ Hrvatski Radiša koji je proistekao iz cehovske tradicije a cilj mu je bio obrazovati siromašne mladiće u području obrta i trgovine. U međuraću, osim kontinuiranog socijalnog djelovanja crkvenih organizacija, osnivaju se humanitarne organizacije i zaklade od strane bogatih industrijalaca, a među bogatijim građanima razvila se kultura dobročinstava (Bežovan i Zrinščak, 2007). Nakon 1945. sloboda građanskog udruživanja se ograničava, a socijalne usluge preuzima država, no crkvene

organizacije, posebice Crveni križ nastavljaju s radom i djelatnostima koji sadrže elemente civilne kulture – poput organizacije dobrovoljnog davanja krvi i materijalne pomoći siromašnima. Ipak, dominacije države u pružanju javnih usluga, uz ograničenost slobode udruživanja, proizvodi ne samo manjak solidarnosti i osjetljivosti građana prema onima izvan rodbinskog kruga nego i prebacivanje odgovornosti za vlastitu dobrobit na državu (Črpić, i Zrinščak, 2005; Bežovan i Zrinščak, 2007). Nakon decentralizacije 1974. godine formiraju se organizacije koje služe radnicima za ostvarenje stambenih, kulturnih, sportskih i drugih usluga (samoupravne interesne zajednice) i mjesne zajednice u okviru naselja i općina koje predstavljaju eksperiment „participativnog socijalizma“ (Stubbs, 2006). Usporedo s tim procesima, iniciranim od strane paternalističke države, omogućava se autonomnija uloga ženskim i omladinskim organizacijama na lokalnoj razini (Stubbs, 2006). Tijekom 1980ih se, zbog zakona koji je dopuštao osnivanje organizacija građana, javljaju civilne inicijative u području ljudskih prava, slobode udruživanja, javnog djelovanja, ekološke inicijative i sl., međutim u znatno manjem obimu i utjecajem u odnosu na srednjoeuropske zemlje (Bežovan i Zrinščak, 2007). Društvenu pozadinu rasprava o civilnom društvu u to vrijeme Vrcan (2006) prepoznaje u alternativni civilnoga društva tadašnjem političkom sistemu i strategijom izlaska iz totalitarizma. Ipak, dominantna autoritarna politička kultura i sve izraženiji nacionalizam potiskuju tada slabo razvijeno civilno društvo (Gazivoda, 2012).

Tijekom 1990ih s osamostaljenjem, dolazi do povećanja broja domaćih i međunarodnih udruga uglavnom karitativnoga tipa uslijed humanitarne krize izazvane ratom (Bežovan, 2004; Črpić i Zrinščak, 2005). Pretpostavlja se da su novonastale društvene okolnosti uzrokovale jačanje društvene solidarnosti (Bežovan, 2004; Črpić i Zrinščak, 2005) što se može okarakterizirati pojavom snažnog povezujućeg socijalnog kapitala na osnovi etniciteta. No, sredinom 1990ih, uslijed gospodarskih previranja, privatizacije i pretvorbe te posljedično, osiromašenja i rastakanja srednjih slojeva, solidarnost se pojačano preusmjerila na primarne grupe (Bežovan, 2004), odnosno na neposrednu obitelj⁴⁴. Nakon rata, udruge su se posvetile

⁴⁴ Naime, može se govoriti o desolidarizaciji društva koja je vidljiva u razdoblju od 1999. do 2008. godine (Baloban, Črpić i Štengl, 2010). Solidarnost, u spomenutom istraživanju, operacionalizirana kao zabrinutost za životne uvjete pojedinih socijalnih skupina održala se jedino prema užoj obitelji te nemoćnima i bolesnima a značajno se smanjila (prosječno desetak posto) prema ljudima iz susjedstva, iz regije, zemljaka, Europljana, svih ljudi na svijetu, starijima u Hrvatskoj, nezaposlenima u Hrvatskoj i imigrantima u Hrvatskoj. Pritom, mlađi se ispitanici (kategorija rođenih 1976. godine i nakon) izdvajaju kao manje solidarni od starijih, a uz njih i obrazovaniji i oni s višim prihodima (Baloban i dr., 2010).

procesima daljnje demokratizacije društva što je uključivalo izgradnju mira i suočavanje s prošlošću. Također, postupno se povlače inozemni donatori što uzrokuje gašenje djelovanja dijela organizacija (Bežovan, 2004). Potonjem također doprinosi činjenica da tijekom tog razdoblja nisu stvoreni, prije svega, zadovoljavajući institucionalni uvjeti za razvoj civilnog društva što je, između ostalog, vidljivo donošenjem Zakona o udrugama tek 2000. g., kada dotad vladajuća stranka odlazi u opoziciju (Bežovan, 2004). Naime, tijekom 1990ih odnos vladajuće politike, posebice prema onim dijelovima civilnoga društva čija su područja djelatnosti bila ljudska prava i uopće, demokratizacija društva, bio je vrlo nepovoljan (Bežovan, Zrinščak i Vugec, 2005; Bežovan i Zrinščak, 2007; Kunac, 2010; Gazivoda, 2012). U tom periodu, civilno društvo preuzima ulogu demokratske alternative nacionalističkoj politici države (Vrcan, 2006). Na tom tragu Kunac (2010:11) smatra da su neke od udruga tijekom rata odigrale „ključnu ulogu u promicanju vladavine prava, borbi protiv nacionalizma, širenju nezavisnih informacija o tome što se zbivalo, pomagale izbjeglima i prognanima i štitile ljudska prava“.

Nakon 2000. godine dolazi do usmjeravanja djelovanja udruga prema socijalnim i ekonomskim temama lokalnih zajednica te borbe protiv korupcije kao i svih oblika društvene isključenosti (Kunac, 2010), što svakako govori o pozicioniranju civilnoga društva prema posljedicama divljega kapitalizma u Hrvatskoj (Vrcan, 2006).

Nakon 2003.g., udruge ističu nepovjerenje državne uprave prema civilnom društvu o čemu svjedoči i ilegalna sigurnosna provjera aktivista koji su bili izabrani u Savjet za razvoj civilnog društva, kao i isključenost iz javnih rasprava o politikama koje su od društvene važnosti, ali i kroz način distribucije javnih sredstava (Kunac, 2010). Iz navedenoga je razvidno da je odnos države i civilnog društva vrlo složena tema koja je ovdje prikazana u kraćim crtama kako bi se dobila slika o dinamici tog odnosa koji svakako dijelom utječe na stvaranje socijalnog kapitala u Hrvatskoj. Ukratko, političke i društvene okolnosti zadnjih dvadesetak godina u Hrvatskoj bile su takve da se nije ohrabrivala civilna participacija (Bežovan, 2004; Bežovan i dr., 2005), odnosno izgradnja civilnoga društva „odozdo prema gore“.

Naslijede komunističkog režima se nerijetko navodi kao jedan od glavnih razloga niskog socijalnog kapitala (poglavito civilne participacije i uopćenog povjerenja) postsocijalističkih društava, kojima pripada i Hrvatska. Naime, manjak navike ili prakse udruživanja izvan primarnih grupa objašnjava se osjećajem nesigurnosti i nepovjerenja prema formalnim organizacijama povezujući ih s članstvom u Komunističkoj partiji (Morje Howard, 2004). Iz tog

razloga, ulogu supstituta sekundarnim udruženjima nerijetko su preuzimali članovi obitelj i prijatelji (Rose, 2004; Iglič, 2003; Morje Howard, 2004). Dominacija korištenja neformalnih veza za ispunjavanje ciljeva u odnosu na formalne i institucionalne nastavila se i u postsocijalističkom vremenu. Svojevrсна suprotstavljenost formalnih i neformalnih mreža stvara „dualno društvo“ u okviru kojega nastaje socijalni kapital (Rose, 2004). S jedne strane, prisutna je izrazita birokratiziranost i ideološka prinuda države, a s druge neorganiziranost i nedostatak vladavine prava. Takve okolnosti navode ljude na uspostavljanje i korištenje neformalnih mreža kako bi se ne samo zaštitili od države već i priskrbili neku uslugu koja bi im u moderniziranoj državi bila osigurana i pružena bez prepreka. Uz nepovjerenje prema udruživanju i naglašenu ulogu primarnih grupa Morje Howard (2004) navodi razočaranje kapitalizmom i demokracijom kao treći razlog nižeg socijalnog kapitala u postsocijalističkim zemljama.

Kada je riječ o strukturalnom okviru unutar kojega se civilno društvo razvija, unazad deset godina prema CIVICUS-ovom istraživanju, primijećen je pomak u institucionalnom smislu, a socio-politički kontekst u odnosu na socio-ekonomsku i kulturnu okolinu najpovoljnije je ocijenjen aspekt društveno-strukturalnih uvjeta. S tim u vezi detektiran je napredak i poboljšanje zakonskog i *policy* okvira za civilno društvo, pri čemu ističu donošenje *Nacionalne strategije stvaranja poticajnog okruženja za razvoj civilnog društva* (Bežovan i Matančević, 2011b)⁴⁵.

Danas je registrirana 47521⁴⁶ udruga, što je za oko 10% više nego u 2011.g. prema podacima navedenima u Indeksu održivosti OCD-a⁴⁷ kada je bilo registrirano više od 44 000 udruga. Spomenuti izvještaj navodi da je realno aktivno njih 9000, dakle petina. Kako je vidljivo u Tablici 1, najviše je sportskih i kulturnih udruga prema tipu djelatnosti pri čemu prve čine nešto više od trećine a potomje 15% od svih registriranih udruga. Nešto manje od desetine otpada na gospodarske i tehničke udruge te one ostalih djelatnosti. Sve ostale grupe djelatnosti zastupljene su u manje od 5% slučajeva. Studentima je na sveučilištima omogućeno osnivanje i priključenje različitim studentskim udrugama, što vjerojatno doprinosi većem stupnju civilne participacije

⁴⁵ Nova strategija od 2012. do 2016.g. smjera unaprijediti institucionalno-normativni okvir; osigurati kontinuitet, djelotvornost i usklađenost u financiranju projekata od društvenog interesa; zajednički planirati financiranja prioriternih projekata i programa udruga te praćenje provedbe; osigurati ujednačen razvoj i regionalnu zastupljenost organizacija civilnoga društva; osnažiti kapacitete civilnih inicijativa na razini lokalnih zajednica; povećati opseg znanstveno-evaluacijskih istraživanja civilnoga društva i društvenog razvoja <http://www.uzuvrh.hr/userfiles/file/Nacionalna%20strategija%20FINAL.pdf>.

⁴⁶ www.uprava.hr registar udruga posjećen 10.2.2013.

⁴⁷ Indeks održivosti OCD-a za 2011.

http://transition.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/reports/2011/Croatia6-5_FORMATTED.pdf

među tom populacijom. Prema Upisniku studentskih udruga Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta⁴⁸, registrirane su 232 udruge pri čemu registar sadrži one koje okupljaju studente kako sveučilišnih tako i stručnih studija, ali i privatnih i javnih visokih učilišta. U Zagrebu se, očekivano, nalazi većina odnosno 179 (77%) studentskih organizacija, zatim u Splitu 15 (6,5%), Rijeci 14 (6%) te u Osijeku 12 (5,2%). Od ostalih sveučilišnih gradova, prema Upisniku, u Puli djeluje 5 udruga, u Zadru dvije i isto toliko u Dubrovniku. Slavonski Brod, Samobor i Gornja Bistra imaju po jednu studentsku udruhu.

Tablica 2: Udio udruga prema djelatnostima

Glavna grupa djelatnosti ⁴⁹	Broj udruga	%
Sportska	16422	34,5
Kulturna	7264	15,3
Gospodarska	4472	9,4
Ostale djelatnosti	4388	9,2
Tehnička	3699	7,8
Socijalna	1714	3,6
Zdravstvena	1449	3,0
Okupljanje i zaštita djece, mladeži i obitelji	1222	2,6
Udruge domovinskog rata	1151	2,4
Ekološka	846	1,8
Humanitarna	882	1,8
Hobistička	798	1,7
Prosvjetna	698	1,5
Nacionalna	602	1,3
Okupljanje i zaštita žena	483	1,0
Znanstvena	479	1,0
Etnička	425	0,9
Duhovna	354	0,7
Informacijska	173	0,4
Ukupno	47521	100

⁴⁸ <http://www.mzos.hr/dbApp/pregled.aspx?appName=StUdruge>, posjećeno 3.2.2013.

⁴⁹ <http://www.appluprava.hr/RegistarUdruga/faces/WEB-INF/pages/searchForm.jsp>, posjećeno 11.2.2013.

Većina udruga, (osim humanitarnih organizacija i onih čiji je opstanak neodvojiv od volonterskog rada), nema kontinuirane aktivnosti koje bi vodile povećanju članstva. Kada je riječ o volonterstvu u udrugama, sve više njih koriste prednosti angažmana volontera, no tek ih 15% kontinuirano surađuje s volonterima dok 68% angažiraju volontere ad hoc i prema potrebi (Indeks održivosti OCD, 2011).

Prema Indeksu civilnog društva u Hrvatskoj, koji mjeri dimenzije građanske participacije, razine organizacija, vrednote, percipirani utjecaj i vanjsku okolinu pokazuje kako su upravo članstvo u organizacijama i volonterstvo najslabiji aspekti civilnog društva (Bežovan i Matančević, 2011a). Prema recentnim istraživanjima članstvo u organizacijama civilnog društva broji manje od petine građana (Bežovan i Matančević, 2011a; Franc, Sučić, Međugorac i Rihtar, 2012). Prema podacima *European Value Survey*-a iz 2008. provedenog na općoj populaciji u Hrvatskoj pokazuju kako su ispitanici najvećim dijelom članovi sportskih udruga (11.8%) zatim religijskih organizacija (9.5%) te obrazovnih, umjetničkih i kulturnih tijela (7.6%) (Bežovan i Matančević, 2011a). Prema istom izvoru, podaci EVS-a (2008) pokazuju kako je 13.2% građana aktivno u najmanje jednoj organizaciji političkoga karaktera, pri čemu je 6.6% članova sindikata, 6.3% političkih grupa ili stranaka, 2.5% organizacija za očuvanje okoliša i 1.9% profesionalnih organizacija. Civilna participacija uključuje političku i socijalnu pri čemu prva obuhvaća aktivnosti u udrugama političkog tipa (uz političke stranke, sindikate, organizacije za okoliš ili profesionalne udruge, potpisivanje peticija, bojkote i sl.), a druga religijske, rekreacijske i kulturne organizacije (Bežovan i Matančević, 2011b). Ukupno gledano, ako se spoje politička i socijalna članstva tada je 17.7% ljudi u Hrvatskoj članom neke organizacije čime je došlo do izrazitog pada u odnosu na istraživanje civilnog društva 2003-2005 kada je oko 35% građana bilo članom neke organizacije ili pak 1999.g prema EVS-ovim podacima, 40% je pripadalo nekoj organizaciji (Bežovan i Matančević, 2011b).

Kao poseban problem ističe se iskazano nepovjerenje ispitanika prema samom civilnom društvu – svaki sedmi iskazuje povjerenje u civilno društvo (Bežovan i Matančević, 2011b). Razlog takvom odnosu može se nalaziti u nedovoljnoj prisutnosti udruga u medijima odnosno nedovoljno jasnoj prezentaciji zastupanih vrijednosti. Nedostatak proizvodnje povjerenja od strane ovog sektora kao i (manjak) povjerenja koje mu je ukazano predstavljaju velike razvojne izazove (Bežovan i Matančević, 2011b), pogotovo uslijed ekonomske krize i povećanja nezaposlenosti. Posljednje istraživanje o vidljivosti i percepciji udruga provedeno 2012. godine

(N=1004) na općoj populaciji (Franc, Sučić, Međugorac i Rihtar, 2012) pokazuje kako tri četvrtine ispitanika procjenjuje rad udruga korisnim za društvo, pri čemu u ukupnom iskazivanju pozitivnih stavova između ostalih ističu mlađi ispitanici (do 30 godina). Više od trećine (od 34 do 40%) smatra da udruge imaju slab utjecaj na donošenje odluka na lokalnoj i nacionalnoj razini. Zanimljivo je da srednji ili velik utjecaj udruga na nacionalnoj razini češće procjenjuju ispitanici mlađe i srednje dobi. S druge strane, zabrinjavajući je podatak iz istog istraživanja o percepciji vlastitog utjecaja na odluke koje se donose na razini lokalne zajednice, regije, Hrvatske, Europe i globalnih međunarodnih procesa. Naime od 51 do 80% ispitanika smatra da ne mogu utjecati na odluke na navedenim razinama. Možda osjećaj i percepcija ukupne nemoći (što vlastite, što udruga) može objasniti jednu od slabijih strana hrvatskog civilnog društva a to je nizak postotak pristupanju udrugama (Bežovan i Matančević, 2011b).

2.6.2. Volonterstvo

Temeljne karakteristike volonterstva su dobrovoljnost, neplaćenost i opća korisnost koje se ispoljavaju kao uzajamna podrška, davanje usluga i aktivno uključivanje u društvo (Barić, 2008). Prema Zakonu o volonterstvu, ono se definira kao „dobrovoljno ulaganje osobnog vremena, truda, znanja i vještina kojima se obavljaju usluge ili aktivnosti za dobrobit druge osobe ili za opću dobrobit“, pri čemu ih osobe obavljaju „bez postojanja uvjeta isplate novčane nagrade ili potraživanja druge imovinske koristi za obavljeno volontiranje“⁵⁰.

Povijesno gledano, u Hrvatskoj su oduvijek postojali neki oblici volonterskih aktivnosti – početkom 20. st. humanitarna djelovanja bila su vezana uz Crkvu, tijekom socijalizma uz sport i kulturu (Forčić, 2007), a postoji i tradicija organiziranja građana u dobrovoljna vatrogasna društva (Begović, 2006; Forčić, 2007). Niz je različitih oblika volonterskog rada a u Hrvatskoj su u zadnje vrijeme dominantni: volontiranje u organizacijama civilnog društva ili institucijama, povremeno volontiranje na društvenim i kulturnim događajima, kratkoročno volontiranje u kampovima i dugoročno volontiranje međunarodnoga karaktera (Begović, 2006). Iz ovoga je vidljivo da volonterstvo može imati odlike formaliziranosti i neformaliziranosti koje volonteri različito percipiraju – formalno volonterstvo ima obilježja ugovornog odnosa unutar organizacijske strukture i u sebi nosi autoritet organizacije, a dijelom i profesionalna znanja.

⁵⁰ <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/298299.html>

Drugi je manje strukturiran i sadrži osjećaj obaveze koju nosi pojedina socijalna uloga prijatelja, susjeda ili građanina (Onyx i Leonard, 2002). Kada je riječ o neformalnom obliku, u Hrvatskoj ne postoje pouzdani sveobuhvatni podaci, no postoje neka recentna istraživanja koja daju sliku o tome (Rimac, 2010; Bežovan i Matančević, 2011; Zrinščak, Lakoš i dr., 2012; Ilišin i dr., 2013).

Prva istraživanja volonterstva u Hrvatskoj bila su ograničena na Primorsko-goransku županiju (Ledić, 2001), a pet godina kasnije isto istraživanje je ponovljeno (Forčić, 2007) pri čemu su uključene još tri županije i Grad Zagreb (Ledić, 2007) (N=2000, uz Primorsko-goransku⁵¹, uključena je Splitsko-dalmatinska, Osječko-baranjska, i Grad Zagreb). Skoro polovica uzorka imala je iskustvo dobrovoljnog rada tijekom 2005., što je razmjerno visok postotak (Ledić, 2007). Ukoliko ga se poveže s učestalošću volontiranja - koja je u tri četvrtine slučajeva jednom mjesečno i rjeđe - zaključuje se kako volontiranje nije uobičajena aktivnost u životima ljudi (Ledić, 2007). Zanimljiv je i odnos ispitanika prema volonterstvu: žene, stariji, obrazovaniji i članovi udruga imaju pozitivnije stavove prema volonterstvu općenito (Ledić, 2001) kao i ispitanici iz 2006.g. što ukazuje na povoljan razvoj percepcije ovog oblika rada (Ledić, 2007).

Prema podacima istraživanja *European Value Survey*-a iz 2008.g. volontera u Hrvatskoj je tek 8.8%, od čega najviše djeluju u religijskim organizacijama (5.3%), u obrazovnim i kulturnim aktivnostima (3.5%), u sportskim i rekreacijskim organizacijama (2.3%) (Bežovan i Matančević, 2011b). Može se govoriti o značajnom padu broja onih koji volontiraju u odnosu na 1999.g. kada je prema istom istraživanju bilo 21,3% volontera. Uzroke ovome padu autori nalaze u tradiciji neformalnog dobrovoljnog rada, raširenosti ekonomskih (ne)prilika, nedostatku odgovarajućih informacija te, u još uvijek, nedovoljno adekvatnom odnosu društva prema dobrovoljnom radu (Bežovan i Matančević, 2011b). Odgovornost za nizak postotak volonterstva na individualnoj razini je ograničena. Naime, prakticiranje građanske vrline u vidu dobrovoljnog rada ne bi smjela biti usmjeravana samo na udruge koje ionako imaju slabo razvijene programe za uključivanje volontera. Drugim riječima, detektirana je zatvorenost državnih i javnih institucija vezano za uključivanje ovakvog tipa rada u područje svog djelovanja. Pored toga, ekonomska kriza dodatno usmjerava ljude na angažman u okviru obitelji i prijatelja (Bežovan, 2004; Bežovan i Matančević,

⁵¹ Autorica uspoređuje rezultate istraživanja iz 2001. i 2006. samo na uzorku Primorsko-goranske županije budući je prvo istraživanje volonterstva bilo usmjereno na taj dio Hrvatske – više u Ledić (2001).

2011a). Tome za pretpostaviti pridonosi i izostanak zadovoljavajućeg funkcioniranja pojedinih institucija koje bi trebale preuzeti skrb i pomoć za potrebite građane.

Takvo stanje povezano je sa ukupnim stanjem u civilnom društvu koje je obilježeno slabom civilnom participacijom, nepovjerenjem građana ali i dijelom neadekvatnog odnosa državnih institucija prema organizacijama civilnog društva (Zrinščak, Lakoš i dr., 2012). Ipak Zrinščak, Lakoš i dr. (2012) drže da je razvoj volonterstva tijekom posljednjeg desetljeća vidljiv i po tome što je Hrvatska po tom pitanju sličnija Sloveniji i Češkoj, odnosno srednjoeuropskom krugu zemalja s razvijenijim civilnim društvom nego onima s podrazvijenim poput Srbije, Gruzije i Ukrajine.

Za ovaj rad važno je izdvojiti istraživanje volonterstva studenata u Hrvatskoj u okviru prvog sustavnog komparativnog istraživanja studenata u svijetu, provedeno je 2006/2007.godine (Zrinščak, Lakoš i dr., 2012). Uzorak je obuhvatio studente Sveučilišta u Zagrebu a podaci su se usporedili s rezultatima istraživanja u 13 zemalja svijeta ($N=10\,698$, u Hrvatskoj $N=600^{52}$). Komparativno gledano, Hrvatska je, uz Japan, jedina zemlja čiji ispitanici studenti većinom nemaju iskustvo volontiranja, dok je u ostalim zemljama obrnut slučaj (Kanada, Finska, SAD, Izrael, Indija, Engleska, J. Koreja, Belgija, Nizozemska, Kina i Novi Zeland). Glavni nalazi spomenutog istraživanja govore da je tijekom 2005.g. 42,3% studenata volontiralo, pri čemu desetina redovito tj. mjesečno i tjedno što je ujedno skoro dvostruko manje od prosjeka cijelog uzorka. Također je zabilježen veoma nizak prosječni broj sati mjesečno proveden u volontiranju (3,45), dok je primjerice u Belgiji 15,74 ili Kanadi 15,58. Ukoliko se uzme u obzir podatak da volonteri u Hrvatskoj prema podacima iz 2011.g. rade prosječno 5,46 sati mjesečno (vidi dolje) tada možemo zaključiti, doduše s oprezom, da studenti kaskaju za općom populacijom. Naime, valja imati na umu da je istraživanje (Zrinščak, Lakoš i dr, 2012) provedeno prije šest godina kada nisu postojale službene statistike o vremenu posvećenom volontiranju, a kako je primijećen pozitivan trend po tom pitanju u zadnje dvije godine, možemo pretpostaviti da se broj sati provedenih u volontiranju kontinuirano povećavao. Najviše ispitanika, odnosno, trećina volontirala je neformalno, u neprofitnim organizacijama nešto više od petine, desetina za crkvene organizacije, skoro 6% za javne ustanove, manje od po 5% za poslovne organizacije i međunarodne organizacije. Polovica je donirala novac za neku svrhu ili organizaciju. Razlozi za

⁵² Najviše je ispitanika društvenih znanosti (29%), tehničkih znanosti (22,8%), potom prirodnih (19,7%), humanističkih (14,5%) te ekonomije (14%).

volontiranje su uglavnom intrinzične ili altruistične prirode, a prisutne su i one instrumentalne pri čemu autori napominju da se različiti motivi prije dopunjuju nego li isključuju. Navedeni podaci ponešto se razlikuju od onih u nacionalnom istraživanju mladih iz 2012. (N=1500) Instituta za društvena istraživanja i Friedrich Ebert Stiftung (Ilišin i dr., 2013) u kojemu je dionica o volonterstvu bila samo jedna od više istraživanih područja života ove populacije. Iskustvo volonterskog rada tijekom 2011.g. imalo je 13,4% ispitanika, pri čemu također dominira neformalni tip volonterskog rada. Iz ovoga je vidljivo da su Zagrebački studenti iz istraživanja 2006. g. bili barem tri puta aktivniji nego li svi mladi ispitanici tijekom 2012. g. Nadalje, trećina mladih ispitanika (Ilišin i dr., 2013) pomagala je osobama s posebnim potrebama ili starijim osobama, nešto više od četvrtine pomagalo je kolegi u svladavanju gradiva, isto toliko u organizaciji kulturnih događaja, petina u organizaciji sportskih događanja, 17,4% sudjelovalo je u javnim radovima u lokalnoj zajednici, 15,6% u vjerskim aktivnostima, manje od desetine u radu poslovnog sektora, 6,9% u nekoj udruzi. Također treba napomenuti da nisu pronađene statistički značajne razlike prema socioprofesionalnom statusu, drugim riječima, nema potvrde da studenti u značajnoj mjeri više ili manje volontiraju od učenika, zaposlenih i nezaposlenih mladih (Ilišin i dr., 2013). S obzirom na raširenost volonterstva među mladima, a onda i studentima, može se reći da ono nema status općeprihvaćene društvene vrijednosti (Zrinščak, Lakoš i dr., 2012). To potvrđuje i činjenica da se o volonterstvu na institucionalnoj razini počelo voditi računa relativno nedavno. S tim u vezi, statističko praćenje raširenosti formalnog volonterstva potaknuto je uvođenjem zakonodavnog okvira 2007. godine kao i uspostavljanjem Nacionalnog odbora za razvoj volonterstva rada, savjetodavnog tijela Vlade RH koji provodi mjere i aktivnosti vezane uz promicanje i razvoj volonterstva. Prema Izvješću o radu Nacionalnog odbora za razvoj volonterstva (2012), u 2010. godini⁵³ bilo je prijavljeno 273 organizatora volontiranja (od čega 201 udruga, 27 ustanova, 6 jedinica lokalne i područne samouprave, 3 državna tijela, 2 zaklade, 1 vjerska zajednica te 33 druge neprofitne organizacije). Broj volontera iznosio je 13 922 (od čega 432 stranca u Republici Hrvatskoj). Postotak volonterki iznosio je 63% svih dobni skupina od 19 – 65 godina starosti. Tijekom 2010. godine prijavljeno je 725 680 sati volontiranja (što je prosječno 4,34 sata mjesečno po volonteru), a evidencija ukazuje na prevagu volontiranja u socijalnim uslugama. Podaci za 2011.g. nešto su oskudniji – na mrežnim stranicama Ministarstva

⁵³ Izvješće o radu Nacionalnog odbora za razvoj volonterstva od 2010. do 2011. godine. (2012). Zagreb.

mladih (14. veljače 2013.) u Hrvatskoj je u 2011. godini⁵⁴ bilo 344 organizatora volontiranja, 15 999 volontera/ki. Ukupan broj volonterskih sati iznosi 1 048 659 – što prosječno iznosi 5,46 sati mjesečno po volonteru. Sažeto, tijekom godine dana, broj organizatora volontiranja povećao se za četvrtinu, a broj volontera za 15%. Najveći rast odnosi se na broj sati dobrovoljnog rada – čak 44,5%. Iako ovi uvidi ne dopuštaju izvođenje konkretnijih zaključaka o budućoj dinamici zastupljenosti ovog oblika rada, može se reći da je uspostavom institucionalnog okvira i uvođenja niza aktivnosti (Barić, 2008) volontiranje dobilo novu dimenziju i poticaj za razvoj u Hrvatskoj.

Osim što u regionalnim centrima Zagrebu, Splitu, Rijeci i Osijeku djeluju Volonterski centri sa svrhom razvoja volonterstva od lokalne do međunarodne razine, edukacijom i promocijom ovog oblika rada, značajan broj udruga, projekata i inicijativa pokreću se, provode i djeluju isključivo na volonterskoj osnovi što pridonosi vidljivosti i promociji ovoga rada u lokalnim zajednicama (Forčić, 2007).

2.6.3. Istraživanja socijalnoga kapitala

Prva sociološka bavljenja socijalnim kapitalom u Hrvatskoj vezana su uz radove A. Štulhofera pri čemu se izdvajaju istraživanja sociokulturne dimenzije tegobnog procesa ekonomske i političke tranzicije (Štulhofer, 1998; 1999; 2000). Tranzicija podrazumijeva i izgradnju demokratskih institucija pa otuda i dominantno Putnamov pristup u analizi uloge sociokulturne dimenzije. Upravo sociokulturni kapital⁵⁵, kako ga Štulhofer (1995; 2000⁵⁶) u početku naziva, nameće se kao prepreka uspješnom provođenju potrebnih političkih i ekonomskih reformi. Sociokulturni kapital sastavljen je od različitog omjera i kombinacija neformalnih institucija odnosno vrijednosti i normi u obliku povjerenja, reciprociteta i ograničene solidarnosti. Potonja dimenzija podrazumijeva sposobnost i spremnost na odricanja od vlastite koristi u korist drugoga pri čemu je ovaj odnos ujedno obilježen i reciprocitetom⁵⁷ (Štulhofer, 2000).

⁵⁴http://www.mspm.hr/djelokrug_aktivnosti/udruga_humanitarna_pomoc_i_volonterstvo/volonterstvo/izvjesca_organizatora_volontiranja/statistika_organiziranog_volontiranja_u_2011_godini

⁵⁵ Sociokulturni kapital Štulhofer u ranijim radovima smatra prikladnijim nazivom zbog toga što ekonomisti pod društvenim kapitalom podrazumijevaju društveno vlasništvo, no u kasnijim radovima nakon 2000.g. koristi društveni ili socijalni kapital.

⁵⁶ U knjizi *Nevidljiva ruka tranzicije: ogledi iz ekonomske sociologije* (2000), Aleksandar Štulhofer objedinio je i dijelom modificirao već prethodno objavljene tekstove na temu sociokulturnog kapitala i gospodarske tranzicije.

⁵⁷ Ograničenu solidarnost kao i norme reciprociteta Štulhofer (2000) dalje u analizi operacionalizira kroz oportunitizam (opravdavanje sklonosti korupciji i mitu) kao antipodu elementarnoj kooperativnosti.

Tijekom 1990ih godina provedena je privatizacija koja i danas u javnosti nosi negativan prizvuk obilježen asocijacijama o netransparentnosti, klijentelizmu i nepoštenju. Stoga su istraživanja i analize toga doba bila posvećena detektiranju ključnih obilježja sociokulturnog okvira koji (ne) pogoduje uspješnoj modernizaciji i demokratizaciji društva. Koristeći podatke iz nacionalnog istraživanja 1998. godine (N=1001) Štulhofer (1999) analizira percepciju procesa privatizacije odnosno njenu sociokulturnu pozadinu koju analitički dijeli na naslijeđene obrasce, navike i predodžbe ili „kulturnu inerciju“ te nove, „situacijski inducirane reakcije“ odnosno kontekstualne reakcije (Štulhofer, 1999). Ustanovljeno je da ispitanici vrlo negativno percipiraju proces provedene privatizacije i to ponajprije uslijed utjecaja situacijskih faktora smanjenog životnog standarda u odnosu na razdoblje prije rata i slabog povjerenja u institucije. Pored toga, negativna percepcija privatizacije ujedno ukazuje na postojanje korupcije kao strukturalne pojave vezane uz vlast i klijentelizma kao glavnog problema procesa privatizacije pa se može govoriti o percepciji raširene klijentelističke korupcije što se negativno odražava na socioekonomski razvoj društva. U jednom od svojih članaka, Štulhofer (1998b) konstatira kako samo nepovjerenje i nezadovoljstvo nisu pravi sociokulturni problem gospodarske tranzicije već „status i dinamika sociokulturnog kapitala“ koji će, ukoliko se oportunitizam dovoljno raširi i usvoji kao uspješna strategija ponašanja, još i više erodirati a posljedično i gospodarska uspješnost.

Tragom Putnama, Štulhofer (2003) socijalni kapital definira kao skup kulturnih osobina koje stvaraju i održavaju međusobno povjerenje i suradnju u zajednici i stoga ga smatra obilježjem društvene skupine koje pozitivno utječe na njenu djelotvornost. Strukturu socijalnog kapitala stoga čini povjerenje, civilnost (poštovanje normi) i udruživanje. U tom smislu istražuje dinamiku socijalnog u razdoblju od 1995-1999 (istraživanja Svjetskog istraživanja vrijednosti iz 1995 (N=1196), Europskog istraživanja vrednota iz 1999 (N=1003)) i zaključuje kako je ona negativna s obzirom na socijalno i institucionalno povjerenje⁵⁸ te udruživanje⁵⁹. S druge strane, poraslo je povjerenje u poštovanje socijalnih normi - drugim riječima, značajno je smanjen stupanj opravdavanja kršenja normi poput varanja na porezu, primanja mita i sl. pa se stoga,

⁵⁸ Šalaj (2007) primjećuje odstupanje Štulhoferove operacionalizacije od Putnamove u kojoj potonji ne uključuje institucionalno povjerenje.

⁵⁹ Četvrtina ispitanika iskazivala je uopćeno povjerenje 1995. godine kao i četiri godine kasnije; povjerenje u institucije značajno se smanjilo (pravni sustav, Sabor, javne službe, dnevni tisak, Crkva, policija, sindikati), osim u slučaju sindikata; došlo je do pada članstva u nevladinim organizacijama i udrugama pri čemu se ističu crkvene i vjerske organizacije, a slabi rast doživjele su ekološke udruge.

zaključuje, ne može govoriti o porastu kako Štulhofer naziva - kulture oportunizma (Štulhofer, 2003). Zanimljivo je izdvojiti kako se u obje točke mjerenja mladi (od 18 do 29 godina) pokazuju kao najveći oportunisti⁶⁰ što je korištenjem istih baza pokazano na drugom mjestu (Štulhofer i Rimac, 2002). Štulhofer (2004) analizira dinamiku socijalnog kapitala u razdoblju od 1995. do 2003. godine⁶¹ koje i dalje biva obilježeno promjenama na socijalnom, političkom i ekonomskom području života u Hrvatskoj. Uopćeno povjerenje u promatranom razdoblju iskazuje stabilna četvrtina ispitanika, no dolazi do smanjenja civilne umreženosti i povjerenja u institucije pri čemu je to znatno vidljivo kod članstva u crkvenim udrugama (38%) i sindikatima (10%) kao i povjerenja u vladu, Sabor i pravni sustav. Primjetni pad socijalnog kapitala pripisuje se povećanoj percepciji korupcije zato što je smanjenje povjerenja ustvari odraz ili adaptivna reakcija, prema riječima autora, na sve ono što raširenost korupcije podrazumijeva: ilegalnost, nepredvidljivost i rizik koji otežavaju djelovanje (Štulhofer, 2004). Utoliko je uloga države u održanju povjerenja suradnje i udruživanja izuzetno važna. Štulhofer i Landripet (2004) problematizirajući gore prikazanu negativnu dinamiku socijalnog kapitala za isto razdoblje postavljaju zanimljivo pitanje - kako to da je došlo do pada socijalnog kapitala s istovremenim povećanjem BDP-a i sociopolitičke stabilnosti? Autori nude tri moguća odgovora – prvo, promjene socijalnog kapitala su manje prediktabilne i koherentne na nižim razinama ispitivanja, i drugo, priroda korjenitih i relativno brzih socijalnih promjena koje su zadesile hrvatsko društvo omogućava veće oscilacije socijalnog kapitala u društvu te treće, postoji mogućnost da erozija socijalnog kapitala postaje problem u naprednijim fazama procesa tranzicije kada potreba za impulsom „odozdo prema gore“ jača, a ona početna faza „odozgo prema dolje“ slabi.

Socijalni kapital se istraživao u komparativnoj perspektivi u odnosu na zemlje izvan EU (tada – 2004 su to bile Rumunjska, Bjelorusija, Ukrajina, Bugarska, Rusija, Turska), zatim zemlje pristupnice (Češka, Estonija, Latvija, Litva, Mađarska, Poljska, Slovačka i Slovenija) i članice EU koristeći podatke EVS-a iz 1999. (Rimac i Štulhofer, 2004). Potonje u prosjeku imaju najveći socijalni kapital s obzirom na uopćeno povjerenje, umreženost i civilnost. S druge strane, u Hrvatskoj uopćeno je dvostruko slabije od prosjeka EU dok se institucionalno povjerenje nalazi

⁶⁰ Na općoj populaciji, dob se u međunarodnim istraživanjima civilnosti pokazuje kao najsnažniji prediktor na individualnoj razini pri čemu stariji pokazuju veći stupanj civilnosti. Osim dobi, obrazovanje, spol (žene), religioznost i primanja pozitivno su povezana s ovom pojavom (Letki, 2006).

⁶¹ Oba nacionalno reprezentativna uzorka opća populacija; Svjetsko istraživanje vrijednosti 1995., N1=1196; *South East European Social Survey* 2003., N2=1250.

na razini prosjeka tadašnjih zemalja pristupnica, a percepcija poštovanja normi nalazi se između prosjeka zemalja EU i zemalja pristupnica. Gustoća društvene umreženosti kod Hrvatske pokazala se većom od prosjeka pridruženih članica EU što autori objašnjavaju na dva načina - za razliku od drugih postsocijalističkih zemalja osim Slovenije, u Hrvatskoj su postojali nekakvi temelji civilnoga društva, i drugo, kao posljedica rata i humanitarnih inicijativa moguće je da je došlo do ubrzanog razvoja civilnog sektora.

Tomić – Koludrović (2007) ispitala je različite oblike društvenog angažmana kao indikatore socijalnog kapitala koristeći istraživanje iz 2005.g. na općoj populaciji u Hrvatskoj (N=1235). Njeni rezultati upućuju na generalno nizak strukturalni socijalni kapital - 3,1% ukupnog uzorka sudjeluje u radu neke udruge, pri čemu je distribucija po dobnim kohortama nepovoljna za mlade (18-30 godina) budući ih tek 1,4% ima takvo iskustvo. Ispitanici srednje dobi (31-45 godina) pokazuju se kao relativno najaktivniji, kao i prosječno obrazovaniji, religiozni i muškoga spola. Uopće, detektiran je opći nedostatak interesa za djelovanje kroz udruge i za politiku uopće što autorica tumači međudjelovanjem negativnog utjecaja države tijekom devedesetih na sliku civilnog društva, naslijeđena socijalistička shvaćanja građanstva, izgradnjom civilnoga društva odozgo prema dolje i kolonizacijom javnog prostora privatnim interesima (Tomić-Koludrović, 2007).

Najobimnija i recentna znanstvena studija o socijalnom kapitalu u Hrvatskoj svakako je ona politologa B. Šalaja (2007) koji je na ovoj temi doktorirao i objavio knjigu. Koncept socijalnog kapitala operacionalizira preko njegove kulturalne dimenzije odnosno uopćenog povjerenja. U davanju odgovora na postavljena istraživačka pitanja: kolika je razina povjerenja, kakva je njegova distribucija u hrvatskoj populaciji i koje su glavne odrednice socijalnog kapitala, autor smješta socijalno povjerenje u Hrvatskoj u dominantno prostorni komparativni okvir pri čemu se dijelom služi i usporedbom u tri vremenske točke. Komparira dinamiku uopćenog povjerenja u Hrvatskoj tijekom osmogodišnjeg razdoblja (1995., 1999. i 2003.) te u odnosu na razinu povjerenja u postkomunističkim i zapadnoeuropskim zemljama. Podatke crpi iz četiri baze podataka (Svjetsko istraživanje vrijednosti, Europsko istraživanje vrednota⁶², *European social*

⁶² Štulhofer (2004), Štulhofer i Landripet (1998a, 2004), Rimac i Štulhofer (2004) i Šalaj (2007) dijelom su se u svojim istraživanjima socijalnog kapitala oslanjali na podatke međunarodnog istraživanja EVS-a čijem se trećem valu priključila i Hrvatska 1999. godine. Istraživanje je smjeralo ispitati temeljne osobne i društvene vrednote u 32 europske zemlje. Projekt je vodio J. Baloban s Katoličkog bogoslovnog fakulteta a cjelovita i komparativna znanstvena studija *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa* objavljena je

survey i znanstveni projekt Fakulteta političkih znanosti *Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj 2000 – 2010*), pri čemu se, u komparativnoj analizi, najviše oslanja na onu iz 1999. (Europsko istraživanje vrednota). Pokazuje se da hrvatsko društvo nesumnjivo pripada postkomunističkom bloku kada je riječ o razini povjerenja – ona je dvostruko niža nego u zapadnoeuropskim zemljama a i tijekom promatranog vremenskog razdoblja se smanjila. Naime, u Hrvatskoj je zabilježen drastičan pad povjerenja s 20% na 9% u promatranom razdoblju te je u 2003. ta razina, napominje autor, gotovo dvostruko niža od prosjeka postkomunističkih zemalja⁶³. Razloge ovoj negativnoj dinamici pripisuje visokom socijalnom povjerenju koje je vjerojatno bilo posljedica jake nacionalne solidarnosti zbog osamostaljenja i završetka rata 1995. g. te koje je uslijed negativnih utjecaja privatizacije, osiromašenja, porasti socijalne nejednakosti i nezaposlenosti erodiralo.

Socijalno povjerenje je u značajnom porastu sa stupnjem obrazovanja u većini zemalja pa tako i Hrvatskoj pri čemu u pet od dvanaest postkomunističkih zemalja ta razlika nije značajna. Otuda Šalaj primjećuje znatan potencijal domaćeg obrazovnog sustava za poticanje stvaranja socijalnog povjerenja. Mlađi ispitanici imaju niže razine povjerenja kao i nezaposleni te oni s nižim prihodima. Podaci iz 2003. pokazuju da u Hrvatskoj s urbaniziranošću značajno raste i povjerenje, no taj trend nije potvrđen u većini zemalja. Između regija također nađene su značajne razlike – ispitanici iz Rijeke i Istre te Zagreba imaju dvostruko više povjerenja od onih iz središnje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

U analizi odrednica socijalnog povjerenja, uz kontrolu sociodemografskih, Šalaj ispituje i sljedeće: članstvo u organizacijama, povjerenje u sudstvo, patriotizam i percepciju kontrole nad vlastitim životom. U svih 29 analiziranih europskih država ispitanici koji su članovi bar jedne udruge iskazuju više povjerenja s tim da ta povezanost jedino nije značajna u slučaju Islanda i Rumunjske. Treba napomenuti da su podaci iz 1999.g. kada je u Hrvatskoj 43% ispitanika bila članom neke udruge. Tipovi udruga kojih su ispitanici članovi ne pokazuju se važnima za raspravu o ulozi civilnog društva za stvaranje socijalnog povjerenja, zaključuje Šalaj. Kada je riječ o intenzitetu članstva ukupni rezultati za gotovo sve države pokazuju kako članstvo bilo ono

2005.godine. Tijekom 2008. godine provedeno je novo istraživanje EVS-a u Hrvatskoj i komparativni pregled odgovora na pitanja 1999. i 2008.g. prikazao je Rimac (2010) u Bogoslovskoj smotri.

⁶³ Izrazito negativan pad socijalnog povjerenja u razdoblju 1995. do 2003., kako smo već naznačili, nije potvrđen u drugim istraživanjima (Štulhofer, 2004). Naime, prema podacima South East European Survey iz 2003.godine 24% ispitanika smatralo da se većini može vjerovati što ne upućuje na značajnu promjenu u odnosu na 1995.g. kada je istog stava bilo 23,6% ispitanika (Svjetsko istraživanje vrijednosti).

pasivno ili aktivno značajno više pridonosi razvoju socijalnog povjerenja nego ne-članstvo. Iz toga zaključuje kako Putnamova teza o važnosti kontakata licem-u-lice nije potvrđena. Ipak, u Hrvatskoj je stanje ponešto drugačije – naime, aktivnost članstva pridonosi socijalnom povjerenju dok su pasivni članovi sličniji ne-članovima. S opsegom članstva ili višestrukim članstvom u gotovo svim zemljama pa tako i Hrvatskoj socijalno povjerenje raste pa Šalaju ovu odrednicu smatra važnom za socijalno povjerenje. To, drugim riječima znači da se civilno društvo ne može posve odbaciti kao potencijalna odrednica socijalnog kapitala (Šalaj, 2007). Autor je testirao povezanost povjerenja u sudstvo i uopćenog povjerenja koristeći Rothsteinove nalaze pozitivne povezanosti te dvije varijable u Švedskoj. Rezultati iz baze iz 1999. su pokazali da je Hrvatska jedna od rijetkih zemalja u kojoj takve povezanosti nema, dok nalazi iz 2003. ukazuju na povezanost, pri čemu se oni s uopćenim povjerenjem najviše grupiraju među one s umjerenim povjerenjem u instituciju sudstva. Šalaj je zatim testirao Whiteleyeve pretpostavke o pozitivnoj povezanosti patriotizma i uopćenog povjerenja te ustanovio da suprotno toj pretpostavci u Hrvatskoj oni s uopćenim povjerenjem ne iskazuju patriotizam odnosno nacionalni ponos pripadništvu konkretnoj političkoj zajednici. Zatim je testirao Uslanerovu tezu o procjeni stupnja kontrole nad vlastitim životom i povjerenja – oni s niskim i visokim osjećajem kontrole nad vlastitim životom iskazuju značajno veće povjerenje nego oni u osrednjoj kategoriji što je pomalo zbunjujući rezultat s obzirom na to da su tendencije u drugim zemljama da oni s manjim osjećajem kontrole ujedno iskazuju i manjak povjerenja. Na uopćeno povjerenje kao kriterijsku varijablu, stoga, značajno pozitivno utječu sljedeći prediktori: višestruko članstvo, osjećaj kontrole nad tijekom života, dob i obrazovanje čime je Hrvatska slična postkomunističkim zemljama. Šalaj, temeljem dobivenih rezultata zaključuje kako je višestruko članstvo u Hrvatskoj najvažnija odrednica socijalnoga povjerenja te slijedom toga naglašava potencijal civilnoga društva u generiranju socijalnog kapitala, pri čemu je važno voditi računa o aktivnom uključivanju stanovništva u različite udruge. Također, važan potencijal nalazi u obrazovnom sustavu koje može imati pozitivan utjecaj na razvoj demokratske političke kulture i to na dva načina – produljenjem obaveznog školovanja i fokusom na unapređivanje političkih obrazovnih sadržaja.

Recentni podaci govore da civilno društvo ne proizvodi veću razinu povjerenja, tolerancije i poštovanja nekih socijalnih normi (Bežovan i Matančević, 2011b). Takav zaključak autori izvode usporedbom vrijednosti ispitanika članova i ne-članova udruga na podacima EVS-a

(2008). Naime, pokazalo se da ukupno 20% ispitanika ima povjerenja u većinu ljudi, 70% njih smatra se tolerantnima te da poštovanje normi poput neodobravanja varanja na porezu podupire najveći broj ispitanika (85%). Pretpostavka je da članovi organizacija iskazuju veće uopćeno povjerenje, toleranciju i poštovanje nekih normi, no značajne razlike nisu utvrđene. Šalajevi (2011) zaključci istraživanja na općoj populaciji iz 2007. godine na tragu su prethodnima a ukazuju na nepostojanje povezanosti članstva i demokratske političke kulture u Hrvatskoj. Razloge tomu, Šalaj nalazi u mogućim metodološkim nedostacima istraživanja ali i u mogućem podbacivanju u socijalizacijsko-edukacijskoj funkciji udruga. Usto smatra da je moguće i to da su udruge obilježene snažnim vanjskim i slabim unutrašnjim učincima.

Relevantnost socioekonomskog statusa u posjedovanju socijalnog kapitala analizira Šućur (2008) pri čemu analizira razinu ljudskog i socijalnog kapitala te razlike između siromašnih i nesiromašnih. Uspoređuje Hrvatsku i Sloveniju te dvije skupine EU zemalja – stare članice EU15 i nove članice EU10 koristeći Europsko istraživanje o kvaliteti života iz 2006. godine (uzorak u Hrvatskoj iznosi 8 411 ispitanika). Također autor koristi podatke istraživanja Hrvatskog Caritasa i Centra za promicanje socijalnog nauka Crkve (2004; N=1216). Ovdje ćemo se orijentirati na analizu socijalnog kapitala koja se operacionalizira uopćenim povjerenjem, povjerenjem u institucije, formalnom umreženošću i civilnošću. Šućur (2008) utvrđuje nisku razinu uopćenog povjerenja u Hrvatskoj u odnosu na Sloveniju i stare članice EU međutim s razinom dohotka ta se razlika gubi. Naime, siromašni u Hrvatskoj iskazuju niže povjerenje od bogatijih sugrađana ali i od siromašnih u drugim zemljama EU. Povjerenje u javni socijalni sustav u Hrvatskoj također je nizak – siromašni izražavaju nepovjerenje prema socijalnim sustavima – mirovinskom, zdravstvenom, sustavu zaštite od nezaposlenosti te socijalnoj skrbi. Kada je riječ o povjerenju u ostale javne i političke institucije, i siromašni i nesiromašni imaju podjednako nisko povjerenje. Iznad dvije trećine ispitanika izražava nepovjerenje prema političkim institucijama (Sabor i Vlada) i pravosuđu. Umjereno nepovjerenje iskazuju prema zdravstvenom sustavu, sustavu socijalnog osiguranja, medijima, EU i policiji, a s najviše povjerenja ocjenjuju Crkvu, udruge, vojsku i odgojno-obrazovni sustav. Crkva se izdvaja kao jedina institucija kojoj siromašni najviše vjeruju, a razlike između siromašnih i nesiromašnih vidljive su u odnosu prema udrugama i EU pri čemu siromašni iskazuju više povjerenja. Iako su građani Hrvatske prosječno slabije uključeni u rad udruga u odnosu na Sloveniju i zemlje EU15, to je posebno izraženo kod siromašnih koji nemaju vremena za takve aktivnosti. Nesiromašni građani Hrvatske dvostruko rjeđe prisustvuju

sastancima dobrotvornih organizacija ili rade na volonterskoj osnovi u odnosu na EU15 i Sloveniju a siromašni trostruko rjeđe nego siromašni u Sloveniji i EU15. Mjera u kojoj su građani prisiljeni kršiti norme i ocjena vrijednosti rada za društveni uspjeh varijable su koje indiciraju civilnost. Dvije trećine siromašnih ali i više od polovice nesiromašnih u Hrvatskoj zastupaju stav da je danas čovjek prisiljen raditi stvari koje nisu ispravne i da je za uspjeh važnija sreća nego naporan rad. Kršenje normi ili manjak civilnosti u društvu siromašne najviše pogađa iz tri razloga. Prvi je taj da siromašni veoma teško mogu ostvariti svoja prava neformalnim putevima s obzirom na oskudnost resursa. Drugo, raširenost korupcije utječe na smanjenje povjerenja u institucije o čijoj učinkovitosti ovisi ublažavanje siromaštva formalnim putem. Treće, opće slabljenje civilnih vrijednosti negativno utječe na opću spremnost na udruživanje i zajedničko djelovanje na legalan način što dodatno osnažuje korupciju i oportunistička ponašanja.

Uopćeno, siromašni u Hrvatskoj i EU raspolažu s nižom razinom ljudskog i socijalnog kapitala od nesiromašnih. No, u Hrvatskoj siromašni imaju nižu razinu oba kapitala nego oni u EU15. Šućur (2008) nalazi moguće rješenje u cjeloživotnom obrazovanju i otvaranju civilnog društva pri čemu napominje, treba imati na umu, da socijalni kapital ne može zamijeniti odnosno nadomjestiti klasične mjere redistribucije, investiranja u ljudski kapital (zdravlje, obrazovanje) i dosljedne provedbe ljudskih prava.

Recentna istraživanja socijalnog kapitala smještena su u okvire različitih istraživačkih tema: društvenog razvoja i integracijskih procesa u ratom pogođenim područjima, multietničnosti i inovacijske politike i kulture. Stav prema inovacijama, tehnologiji i razmjeni znanja odnosno inovacijska kultura oblikovana je socijalnim kapitalom kojega čine potencijalni i aktualni resursi određene skupine. Tako definiran, manjak socijalnog kapitala priječi razvoj inovacijskih tendencija (Lažnjak, 2009). Na tom je tragu istraživanje inovacijske politike u Hrvatskoj koja je povezana sa socijalnim kapitalom akademske zajednice (Švarc, Lažnjak i Šporer, 2009). Pritom, socijalni kapital operacionaliziran putem stavova o komercijalizaciji znanosti te tradicionalnom i poduzetničkom sveučilištu, zatim općih vrijednosnih orijentacija i institucionalnog povjerenja pokazao se kao kritična varijabla u analizi implementacije inovacijske politike koja se odnosi na integraciju znanstvenog znanja, tehnološke primjene i komercijalne iskoristivosti (Švarc, Lažnjak i Šporer, 2009). Kočnica gospodarskom razvoju nalazi se i u izraženom socijalnom nepovjerenju etničkog predznaka u nekim dijelovima Hrvatske. Naime, izrazito nisko povjerenje između Hrvata i Srba u Vukovarsko-srijemskoj županiji predstavlja sociokulturnu prepreku

gospodarskom razvoju koja se može nadići jedino pozitivnim utjecajem državne politike na izgradnju povjerenja (Šundalić i Barković, 2008). Na tom tragu, povezujući socijalni kapital dominantan je i izvan granica spomenute županije, štoviše, vidljiv je na primjeru etničke distance na nacionalnom uzorku (N=1100) (Šalaj, 2012). Možda i jedino kvalitativno istraživanje u okviru tematizacije socijalnog kapitala u ratom pogođenoj zajednici u Hrvatskoj, provele su Ljubotina Družić, Delale, Kletečki Radović (2010). Autorice analiziraju doprinos jedne udruge rekonstrukciji lokalne zajednice i utvrđuju manjak socijalnog kapitala u zajednici prema svim ispitivanim dimenzijama – narušen vrijednosni sustav, slabo udruživanje i manjak povjerenja prema udruzi koja je jedna od rijetkih koja djeluje u kontekstu izražene opće ekonomske deprivacije i izostanka podrške zajednice. Rezultati, između ostalog, ukazuju i na posvemašnju pasiviziranost stanovništva u odnosu na poboljšanje vlastitoga položaja pa se govori o „naučenoj bespomoćnosti ljudi“ (Ljubotina Družić i dr., 2010: 63), ovisnima o državnim subvencijama i potporama. Ovaj rad je paradigmatički prikaz višestruko nepovoljnih okolnosti s kojima se susreće udruga koja nastoji unijeti pozitivne promjene i doprinijeti izgradnji zajednice. Utoliko, analiza zorno prikazuje važnost socijalnoga konteksta i političke volje za postavljanje temelja izgradnji socijalnog kapitala.

Autori koji se bave istraživanjem socijalnog kapitala u Hrvatskoj prihvaćaju dimenzionalan pristup socijalnom kapitalu pri čemu ga operacionaliziraju, iako ne u pravilu, kroz udruživanje, socijalno povjerenje i civilnost, dominantno koristeći Putnamov pristup. Institucionalno povjerenje se uglavnom analizira na dva načina: kao dio socijalnog kapitala ili kao njegova odrednica.

2.6.4. Institucionalno povjerenje

Nisko povjerenje u institucije dijelom je posljedica socijalističkog sustava u kojemu su institucije dizajnirane odozgo prema dolje bile u stalnom procesu „dorade“ i reformi „koje, međutim, nisu produkt normalnih evolutivnih procesa razvoja i postupne adaptacije nego su proizlazile iz ideološkog dizajna koji je vrlo često bio u suprotnosti s društvenim realitetom“ (Sekulić i Šporer, 2010: 76). Otuda, nastavljaju, institucije se ne percipiraju kao „prirodni“ dio društva koji nastaje „odozdo prema gore“, već kao izdvojeni entiteti koje valja izbjeći, a pripadajuće norme ignorirati – iz čega slijedi nestabilnost sustava a onda i nisko institucionalno povjerenje. Nestabilnost

sustava odražava se na usmjeravanje ljudi prema neformalnim vezama koje, smatraju autori, kakve god u svojim posljedicama bile za razvoj društva, „omogućavale su stvarno funkcioniranje disfunkcionalnog ideološkog dizajna“ (Sekulić i Šporer, 2010: 77). Pored toga, prijelaz u demokratski sustav ne prati razvoj demokratske političke kulture. Potonje je potvrđeno u nalazu s kraja 1990ih godina (1997 – 1999) kada je negativna dinamika procjene pouzdanosti političkih institucija (četiri faktora s visokim međusobnim korelacijama) bila izravno vezana uz pad povjerenja u stranku na vlasti (HDZ) što indicira dominaciju parohijalne političke kulture (Rimac, 2000). Treba napomenuti da je krajem 1990ih najveće povjerenje uživala Crkva, vojska, škola i policija a najmanje mediji i novi pokreti (Baloban i Rimac, 1998). U razdoblju od 2004.g. i 2010. g. pokazuje se da je najviše poraslo povjerenje u tisak, televiziju ali i političke stranke (premda su i dalje nisko pozicionirane), a u slučaju Crkve povjerenje je imalo negativan trend (Sekulić i Šporer, 2010).

Sekulić i Šporer (2010) smatraju povjerenje u institucije dijelom socijalnog kapitala kojega definiraju kao kulturalnu karakteristiku društva koja ukazuje na način na koji ljudi djeluju i organiziraju život. Za samo funkcioniranje društva, kažu, ovaj tip povjerenja je važan jer ukazuje na zadovoljstvo ljudi koje se odražava na korištenje ili zaobilaženje djelovanja kroz ponuđene institucionalne oblike. Iako neka ranija istraživanja pokazuju da sociodemografske varijable⁶⁴ imaju značajnog upliva na institucionalno povjerenje (Štulhofer, 2004), ono je smatraju Sekulić i Šporer (2010) prvenstveno određeno vrijednosnim orijentacijama a ne strukturalnim varijablama (Sekulić i Šporer, 2010). Uopćeno gledano, tradicionalističke i konzervativne vrijednosne orijentacije povećavaju povjerenje u institucije dok ga modernističke smanjuju. Iako različite vrijednosne orijentacije određuju razinu povjerenja prema različitim skupovima institucija, percepcija korumpiranosti se pokazuje kao stalno prisutna determinanta za institucionalno povjerenje. Naime, percepcija veće raširenosti korupcije u Hrvatskoj smanjuje povjerenje u sve ponuđene institucije, uključujući i one u EU (Sekulić i Šporer, 2010).

Određenost institucionalnog povjerenja vrijednosnim orijentacijama iznosi i Mrakovčić (2010). Odnos prema institucijama u pojedinim naseljima razlikuje se s obzirom na iskustvo ratnih sukoba. Naime, osim što ispitanici iz područja mira iskazuju niže povjerenje u institucije nego oni iz područja sukoba, u područjima mira institucionalno povjerenje determinirano je

⁶⁴ Značajni prediktori institucionalnog povjerenja su dob, veličina mjesta stanovanja i prihodi kućanstva pri čemu su posljednja dva negativno povezana.

europaističkim vrijednostima, slabim izražavanjem društvenog pesimizma, a u području sukoba nacionalističkim vrijednosnim sklopom.

Kada je riječ o mladima, prema recentnom istraživanju, nijedna od trinaest ispitivanih institucija društva ne uživa većinsko povjerenje, no blizu polovice ispitanika najviše povjerenja iskazuje prema policiji, oko trećine sudstvu, nevladinim udrugama i medijima, a na samom dnu ljestvice povjerenja nalaze se političke institucije poput političkih stranaka, Vlade i Sabora (od 17 do 20,6%) (Ilišin i dr., 2013). Mladi tradicionalno smještaju političke organizacije na dno ljestvice kao i javne službe te velike tvrtke (Ilišin, 2005). Nešto kritičniji odnos ili distanca prema institucijama politike i nešto više povjerenje u medije kod mladih specifičnosti su u odnosu na starije koji su nepovjerljiviji prema medijima i povjerljiviji prema političkim institucijama. Medijska uloga „javnog korektiva vlasti“ (Ilišin, 2005: 85) svakako je urodila plodom u percepciji njihove pouzdanosti, barem kod mladih. Tim više što svježiji podaci pokazuju latentnu povezanost, između ostalog medija, sudstva i policije (Ilišin i dr., 2013). S tim u vezi, može se reći da mladi povjerenje u neke od institucija temelje na posredan način, putem medija (Offe, 1999; Newton, 2001).

2.6.5. Mladi i socijalni kapital

Današnji mladi ljudi, posebice generacije današnjih studenata, prošli su kroz, uvjetno rečeno, dvostruku tranziciju. Jedna je obuhvaćala osobnu razinu odrastanja a druga sociopovijesno razdoblje tranzicije (Ilišin, 2008a). Naime, „njihova socijalizacija se odvija u uvjetima kada su institucije, procesi i društvene norme koje su usmjeravale prelazak u svijet odraslih nestali, ili se i sami temeljito preobražavaju“ (Ilišin, 2008a: 224). Drugim riječima, studenti su tijekom svog odrastanja bili izloženi urušavanju socijalističkog sustava koji je sa sobom odnosio pripadajuće norme, vrijednosti i obrasce ponašanja pri čemu su svjedočili procesu uspostave novoga sustava koji je trebao biti temeljen na demokratskim vrijednostima i tržišnim odnosima. Dapače, upravo adolescenti kao „mladi u procesu obvezivanja budućnosti“, skupina su koja je najviše pogođena društvenom promjenom (Milson, 1972: 32). Tranzicija je, uz rat, bila obilježena i općom pauperizacijom stanovništva, tajkunizacijom privrede i, između ostalog, vrijednosnom

anomijom⁶⁵ koja je oslonac našla u retradicionalizaciji. Potonja je obuhvaćala izraženije rodne podjele, nacionalističku orijentaciju i duhovnu obnovu odnosno pojačanu religioznost (Sekulić, 2011). Rečeno može predstavljati dio uzroka što istraživanja u Hrvatskoj nalaze pozitivnu povezanost dobi sa socijalnim povjerenjem (Štulhofer, 2004; Šalaj, 2007), civilnošću (Štulhofer, 2003) i participacijom (Štulhofer, 2004; Tomić-Koludrović, 2007) što znači da su mladi uglavnom na donjoj ljestvici „količine“ socijalnog kapitala kojeg posjeduju.

Socijalni kapital mladih u Hrvatskoj zanemareno je istraživačko područje. Jedino istraživanje te tematike dosad objavljeno magistarski je rad M. Katića (2012). Autor nastoji utvrditi utjecaj socijalnoga kapitala na političku participaciju 240 mladih Karlovačke županije (16 do 20 godina starosti). Socijalni je kapital operacionaliziran preko uopćenog povjerenja i članstva u različitim tipovima udruga. Rezultati pokazuju da socijalni kapital mladih Karlovačke županije obilježava niska razina socijalnog povjerenja (budući da 7% ispitanika izražava povjerenje u nepoznate ljude) i relativno visoka razina strukturalne dimenzije. Treba imati na umu da su mladi heterogena skupina prema mnogim socijalnim obilježjima. O razlikovnim obilježjima studenata u odnosu na ostale mlade u Hrvatskoj već je bilo riječi. Na tom tragu, u većini Zapadnih društava socioprofesionalni status studenta pozitivno je povezan s uopćenim povjerenjem (Šalaj, 2007). No, u Hrvatskoj studenti nisu među nositeljima višeg socijalnog povjerenja⁶⁶.

Istraživanjima usmjerenima na socijalni kapital specifično studenata kako u inozemstvu tako i u Hrvatskoj također nije se posvećivalo dovoljno pažnje. Slika o toj temi dobiva se uvidom u fragmente različitih rezultata istraživanja. Tako neka inozemna istraživanja pokazuju da su studenti češće članovi organizacija (Badescu, Sum i Uslaner, 2004), a hrvatska istraživanja ukazuju na izraženiji politički angažman u vidu interesa za politiku i potpore demokratskim vrijednostima u odnosu na druge segmente mladih (Ilišin, 2005; Gvozdanović, 2010). Osim toga, u zahtjevnijim povijesno-socijalnim okolnostima, kako kod nas tako i u svijetu, često se pokazuju predvodnicima u iskazivanju nekih vrijednosnih orijentacija putem prosvjeda i drugih oblika samoorganiziranja. Recentna reakcija na posljedice složenih i sveobuhvatnih transformacija

⁶⁵ „Anomija“ je riječ koja je korištena na različite načine od različitih sociologa. Ne može značiti kolaps bilo kakvog vrijednosnog konsenzusa; teško je zamisliti u tom slučaju kako bi se ljudska zajednica nastavila. „Anomija“ općenitije i realističnije se referira na eroziju prihvaćenih vrijednosti, ali, nikad potpuna, ova erozija može uznapredovati i otkriti markirane kontraste između iskustva življenja u jednoj ili drugoj generaciji“ (Milson, 1972: 30/31).

⁶⁶ Naime, socijalno povjerenje najviše iskazuju zaposleni s 11%, umirovljenici s 9%, nezaposleni 8% a studenti i učenici te kućanice po 5% (Šalaj, 2007).

hrvatskih ali i europskih institucija visokoga obrazovanja kao i na odnos dominantne politike prema ulozi i vrijednosti obrazovanja iskazana je u travnju 2009.g. u sklopu Međunarodnog tjedna akcije protiv komercijalizacije obrazovanja. Blokadom regularne nastave na fakultetima dio studenata tražio je ukidanje školarina⁶⁷ na svim razinama visokog obrazovanja i ostvarenje prava na obrazovanje bez obzira na imovinsko stanje pojedinca. Izravni povod ovom zahtjevu nalazi se u „jasnoj namjeri vladajućih struktura za postupnom komercijalizacijom školstva“ (Skripta 1) što ima dalekosežne posljedice za društvo u cjelini. Prvu blokadu nastave započeli su studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu koja je, u prvom valu, trajala 35 dana, a u međuvremenu, za njima su se povelili studenti 20 fakulteta širom zemlje. Umjesto redovite nastave provodili su se alternativni obrazovni sadržaji, a o važnijim odlukama vezanim uz blokadu odlučivao je plenum kao „jedini mehanizam autolegitimacije koji stoji na raspolaganju“ (Skripta 1) odnosno svojevrsni „izravno-demokratski parlament“ (Petrović, 2011) u čijem su radu mogli sudjelovati svi zainteresirani građani. Premda blokada ima elemente koji bi označavali socijalni kapital (javni interes, samoorganizacija, horizontalnost odnosa i sl.) ona je tip neformaliziranog i nekonvencionalnog sekundarnog udruživanja (Offe i Fuchs, 2002) koji pretpostavlja kratkoročnu suradnju u cilju ispunjenja konkretnih zahtjeva. Utoliko, ne odgovara uskoj definiciji socijalnog kapitala koja podrazumijeva participaciju u formaliziranim grupama koje omogućavaju trajniju suradnju.

Također, potrebno je osvrnuti se na ulogu sveučilišta odnosno fakulteta koji, premda su hijerarhizirane institucije, mogu stvoriti povoljno okruženje za razvoj socijalnoga kapitala. Valja reći da je jedno od važnijih društvenih obilježja sveučilišta to što predstavljaju „objektivnu vrijednost ili vrijednosti koje nadilaze interese ili želje bilo koje skupine unutar društva“ (Shils, 1997: 315) neovisnim istraživanjima znanstvenim metodama i nastavom. Ipak, samo sveučilište zahvaćeno je, između ostalog, zahtjevima tržišta ali i procesom (hiper)specijalizacije odnosno pretjerane usmjerenosti samo na jednu temu, nastavni predmet i odsjek što proizvodi indiferentnost prema ostalim dijelovima sveučilišta, a onda i prema društvu u cjelini (Shils, 1997). Indiferentnost vodi ka površnosti što predstavlja pogodno tlo za razvoj necivilnosti odnosno brige isključivo za vlastite kratkoročne interese (ili interese vlastitog odsjeka, katedre itd.) ne uzimajući u obzir posljedice dostizanja takvih ciljeva za cjelinu (Shils, 1997). Unutrašnja

⁶⁷ Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta određuje upisne kvote, a sveučilišni senati broj ukupno upisanih koji može prelaziti MZOS-ove kvote pri čemu oni upisani izvan kvota moraju plaćati školarine koje se određuju na Rektorskom zboru u dogovoru s MZOS-om (Dolenec, 2010.).

necivilnost sveučilišta, prema Shilsu (1997), izazvana necivilnošću izvan ili unutar same institucije, proizvodi necivilnost u djelovanju prema javnoj sferi. Utoliko, Shils (1997) nije sklon u sveučilištima vidjeti nositelje civilnosti. Takav zaključak potvrđuje i recentna analiza civilne misije sveučilišta u Hrvatskoj koja je pokazala da izostaje element poticanja obrazovanja studenata za aktivno građanstvo i ohrabrivanja članova akademske zajednice na civilni angažman (Ledić i Ćulum, 2010). Istraživanja civilnosti sveučilišta u Hrvatskoj su zanemarena, no prema dosad objavljenim studijama na ovu temu (Ledić i Ćulum, 2010; Ćulum, Ledić i Rončević, 2012; Ćulum, Turk i Ledić, 2012; Ćulum i Ledić, 2011) sama sveučilišta nisu aktivna u stvaranju povoljnog okruženja za razvoj socijalnoga kapitala studenata. Iako, treba podsjetiti da vezano konkretno uz studente, sveučilišta ili njegove sastavnice nude osnovu za stvaranje strukturalnog socijalnog kapitala budući da je omogućeno studentsko udruživanje.

3. SOCIJALNI KAPITAL STUDENATA U HRVATSKOJ – REZULTATI ISTRAŽIVANJA

3.1. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

3.1.1. Osnovni pojmovi

Istraživački pristup socijalnom kapitalu određen je dvjema perspektivama: društvenom razinom i glavnim nositeljem socijalnog kapitala. Prva perspektiva obuhvaća analizu mikro, mezo i makro razinu. Pri proučavanju mikro razine razmatraju se horizontalne veze među pojedincima u smislu utvrđivanja prirode i oblika kooperativnog ponašanja koji se dalje mogu raščlaniti na norme i vrijednosti (Bhandari i Yasuobu, 2009); mezo razina socijalnog kapitala se odnosi na strukturne odnose među organizacijama ili grupama koje predstavljaju mreže vertikalnih i horizontalnih veza s tim da je naglasak na onim strukturnim činiteljima koji olakšavaju suradnju; makro ispitivanja podrazumijevaju bavljenje formaliziranim institucionalnim strukturama koje nalazimo na nacionalnim ili regionalnim razinama (Kovalainen, 2004; Bhandari i Yasuobu, 2009). Ukratko, mikro generiranje socijalnog kapitala je ono koje se odvija u prostoru ljudske interakcije a makro generiranje podrazumijeva način funkcioniranja političkih institucija (Stolle i Hooghe, 2003). Druga perspektiva odražava pitanje je li socijalni kapital obilježje pojedinca ili zajednice. Odgovor je, prema nekima, konsenzualan – socijalni kapital je istovremeno obilježje i pojedinca i društva (Nieminen i dr., 2008; Bhandari i Yasuobu, 2009).

Razine izvora i posljedica socijalnog kapitala nisu istovjetni, za što je primjer Putnamov pristup koji izvor socijalnog kapitala nalazi na mikro, dok se posljedice ogledaju na makro razini. Kada je riječ o individualnoj razini socijalnog kapitala, izvori i posljedice ovog društvenog fenomena jasno su razgraničene. Izvori socijalnog kapitala povezani su s pojedinčevom mrežom uključujući one koje je on/a eksplicitno konstruirala za tu svrhu, dok su njegove posljedice povezane s lepezom materijalnih i informacijskih dobrobiti (Portes, 2000: 4). S druge strane, socijalni kapital na kolektivnoj razini nema jasno razgraničenje između uzroka i posljedica što se očituje i kod često cirkularnih definicija. Naime, socijalni kapital kao obilježje kolektiva

nedjeljivo je od struktura koje ga proizvode. Primjerice, kao vlasništvo gradova i nacija, mjereno u „zalihama“ - što ih je više grad ima bolje upravljanje a njegovo postojanje je simultano izvedeno iz istih rezultata (Portes, 2000). Ova se cirkularnost pokušala ukloniti empirijskim istraživanjima u kojima je bilo veoma teško izmjeriti kolektivno posjedovan socijalni kapital pa je Putnam, smatra Portes, zaslužan za iznošenje plauzibilnih indikatora poput: čitanja novina, povjerenja u anketna istraživanja i participacije u nepolitičkim asocijacijama. „Posljedica je da je početne očigledne istine transformirao u necirkularne propozicije te da socijalni kapital kao kolektivna crta iznosi sljedeća testabilna predviđanja: za svaki politički sistem, što je viša stopa izloženosti opće populacije tiskanim medijima i što je viša participacija u udruženjima; tada je viša razina „civilnosti“ i bolji su policy rezultati.“ (Portes, 2000: 5).

U ovom radu koristit će se Putnamovo shvaćanje socijalnog kapitala studenata kroz prizmu njegovih glavnih sastavnica: povjerenja, normi i udruživanja koje se ispituju na mikro razini (Putnam, 2003) s pretpostavkom da socijalni kapital kao obilježje jedne skupine (u ovom slučaju studenata) može imati efekte na makro razini. Socijalni je kapital, stoga, obilježje neke skupine ili društvene organizacije kojega čine mreže, povjerenje i civilnost.

Gotovo svi istraživači socijalnog kapitala složiti će se s tvrdnjom da općeprihvaćen način mjerenja socijalnog kapitala (zasad) ne postoji. Razlozi tomu leže u raznolikosti poimanja socijalnog kapitala i nedostatka konsenzusa oko njegova značenja. Neki smatraju da rasprava o validnosti i pouzdanosti različitih operacionalizacija nije plodna ukoliko se ne sagledaju empirijska obilježja ovoga koncepta prihvaćena od strane većeg broja istraživača (van Deth, 2003). Zato spomenuti autor detektira međusobne sličnosti i razlike niza operacionalizacija i zaključuje da većina pristupa polazi od distinkcije strukturalnih i kulturalnih aspekata socijalnog kapitala⁶⁸ (van Deth, 2003: 81; 2007). Strukturalni aspekt čine socijalne mreže a kulturni povjerenje s jedne te civilne norme i vrijednosti s druge strane. Strukturalni aspekt, na tragu Putnamovog pristupa, omogućava razvoj povjerenja i normi a potonje smanjuju rizik oportunističkog ponašanja čime se stvara temelj za nastavak postojeće suradnje i odnosa (van Deth, 2003; 2007).

Dimenzionalni pristup operacionalizaciji socijalnog kapitala kakav je i u ovom radu korišten, prilično je raširen (Narayan i Cassidy, 2001; Niemien i dr., 2008; Bjornskov, 2006;

⁶⁸ Tako Bourdieu, primjerice navodi van Deth (2003), govori o resursima unutar stabilnih mreža (strukturalni socijalni kapital) koje čine socijalne obaveze (kulturalni socijalni kapital) koje se sastoje od običaja, normi i načina ophođenja. Kod Colemana i Putnama su ove dvije dimenzije vidljivije a njihov odnos je visoko međusobno povezan.

Beugelsdijk i Schaik, 2005; Kaasa i Parts, 2008; Paxton, 2002). Dimenzionalni pristup, osim toga, omogućava postizanje jednog od ciljeva ovog rada, a to je ispitivanje međuodnosa dimenzija socijalnog kapitala što predstavlja važno empirijsko saznanje za proučavanje teme (Stone, 2001).

3.1.2. Indikatori dimenzija socijalnog kapitala

Strukturalna i kulturalna dimenzija operacionalizirane su na način koji je prisutan kod relevantnog broja istraživača (van Deth, 2003) pri čemu je glavna okosnica ispitivanih varijabli dijelom preuzeta od instrumenata korištenih u Europskoj studiji vrijednosti (Schaik, 2002). U nastavku se izlažu korišteni indikatori u ovom istraživanju.

Strukturalni socijalni kapital

- Članstvo u odabranim tipovima udruga
- Volonterstvo u odabranim tipovima udruga
- Učestalost bavljenja volonterskim ili humanitarnim radom
- Učestalost druženja u okviru primarnih i sekundarnih grupa

Socijalno povjerenje

- Stupanj povjerenja prema nekim socijalnim skupinama

Civilnost

- Stupanj osobnog (ne)prihvatanja nekih oblika oportunističkog ponašanja

U svrhu mjerenja strukturalnog socijalnog kapitala ispitanici su označili kojih su sve vrsta organizacija članovi i/ili volonteri. Koristio se instrument s devet binarnih varijabli odnosno kategorija: politička stranka, organizacija za zaštitu ljudskih prava, organizacija za zaštitu ženskih prava, mirotvorna organizacija, organizacija za zaštitu okoline, sportska udruga ili skupina, kulturna ili umjetnička skupina, udruga mladeži, studentska udruga. Također, ispitivala se učestalost bavljenja volonterskim ili humanitarnim radom na trostupanjskoj ljestvici (nikad, ponekad i često) te učestalost druženja s članovima različitih socijalnih skupina kako bi se utvrdio tip i učestalost kontakata licem u lice. Potonje je mjereno instrumentom od četiri čestice,

odnosno, ispitanici su upitani koliko često provode vrijeme u druženju s obitelji, prijateljima, kolegama studentima i ljudima iz udruge ili kluba kojih su članovi. Peterostupanjska ljestvica sadržavala je sljedeće odgovore: 1=ne odnosi se na mene (nisam član nijedne udruge), 2=uopće ne, 3=nekoliko puta godišnje, 4=jednom do dvaput mjesečno, 5=svaki tjedan.

Civilnost je mjerena sa šest varijabli koje su odražavale odgovore na pitanje o prihvatljivosti nekih pojava u društvu: mito i korupcija, kupovanje ispita, varanje na ispitima, prepisivanje tuđih seminara ili zadaća, laganje zbog svoje koristi i neutemeljeno traženje socijalnih povlastica. Pritom, varijable su se sastojale od četverostupanjske ljestvice ordinalnog tipa pri čemu je 1=potpuno neprihvatljivo, 2=uglavnom neprihvatljivo, 3=uglavnom prihvatljivo, 4=potpuno prihvatljivo. Iz ovakvog stupnjevanja proizlazi da viši rezultat indicira manju civilnost pa se zbog jednostavnije interpretacije u statističkim obradama koriste rekodirane varijable sa sljedećim stupnjevanjem: 1=potpuno prihvatljivo, 2=uglavnom prihvatljivo, 3=uglavnom neprihvatljivo, 4=potpuno neprihvatljivo. Neprihvatanje navedenih tvrdnji, stoga, indicira viši stupanj civilnosti što je u skladu s rekodiranim stupnjevanjem.

U empirijskim istraživanjima ustalilo se pitanje za koje se smatra da tipično mjeri uopćeno povjerenje – općenito govoreći, smatrate li da se većini drugih ljudi može vjerovati ili smatrate da u odnosima s drugima treba biti oprezan?⁶⁹, pri čemu je odgovor binaran. U ovom istraživanju, pitanje je modificirano u cilju dobivanja stupnjeva razine povjerenja koja se poklanja nekim skupinama ljudi. Ispitanici su stoga trebali procijeniti u kojoj mjeri mogu općenito vjerovati obitelji, prijateljima, kolegama studentima, profesorima, poznanicima i ljudima koje osobno ne poznaju na peterostupanjskoj ljestvici ordinalnog tipa: 1=gotovo uvijek trebam biti oprezan u odnosu s njima, 2=uglavnom trebam biti oprezan u odnosu s njima, 3=ne znam, 4=uglavnom mogu vjerovati, 5=gotovo uvijek mogu vjerovati.

Ovdje treba napomenuti da su odnosi s članovima primarnih grupa, bilo kroz učestalost socijalnih interakcija ili stupnja povjerenja s namjerom zajedno ispitivani s povjerenjem prema nepoznatima i interakcijama s članovima sekundarnih grupa kako bi se utvrdio odnos između uvjetno rečeno povezujućeg i premošćujućeg oblika socijalnog kapitala. Stoga su varijable koje se potencijalno odnose na povezujući oblik socijalnog kapitala (odnos povjerenja i učestalost

⁶⁹ Prema Almondu i Verbi (2000) te Šalaju (2007), ovo pitanje je nastalo Putnamovom modifikacijom pitanja američkog socijalnog psihologa Morrisa Rosenberga koji je 1950ih godina ispitivao raširenost mizantropije (odnosno nepovjerenja prema drugim ljudima) u odnosu na funkcioniranje demokracije. Westholm, Montero i van Deth (2007) izvornost ovog pitanja pripisuju njemačkoj politologinji Elisabeth Noelle-Neumann u svrhu opisivanja stanja postratnog njemačkog društva.

druženja s članovima primarnih grupa) priključene indikatorima ostalih stavovskih i socijalnih obilježja ispitanika o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu.

3.1.3. Indikatori ostalih stavovskih i socijalnih obilježja ispitanika

Osim pretpostavke da su glavne dimenzije socijalnog kapitala određene jedna drugom, ispituje se u kojoj su mjeri one određene povjerenjem u institucije, procjenom necivilnosti drugih ljudi, spremnosti na građanski aktivizam te sociodemografskim i drugim obilježjima.

Povjerenje u institucije

Ranije je prikazana važnost percepcije pouzdanosti institucija u stvaranju socijalnoga kapitala (Levi, 1998; Rothstein, 2005; Offe, 1999; Rothstein i Eek, 2009) stoga će se ovdje ispitati ta hipoteza. Instrument se sastoji od 17 čestica s ordinalnom peterostupanjskom ljestvicom pri čemu 1 označava najmanji a 5 najveći stupanj povjerenja. Obuhvaćene su sljedeće institucije: radio, televizija, Sveučilište, Studentski zbor, vojska, predsjednik RH, tisak, nevladine organizacije, sindikati, Crkva, policija, javne službe, velike tvrtke, pravosuđe, Sabor, Vlada RH i političke stranke.

Procjena važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje

U kojoj je mjeri povezana procjena tuđe i vlastite civilnosti te uopćenog povjerenja? Stupanj uvjerenosti ili percepcije da se drugi ponašaju civilno odnosno poštuju norme civilnosti utječe na razinu osobne civilnosti (Štulhofer, 2004). Drugim riječima, očekivanje tuđeg konformiteta prema normama utječe na naš odnos prema njima (Bicchieri, 2006), što posljedično može biti povezano i s razinom uopćenog povjerenja. Ispitanici su označili stupanj važnosti (od 1 do 5 pri čemu 1 označava najmanji a 5 najveći stupanj) dviju pojava za napredovanje u našem društvu: osobne ili obiteljske veze i poznanstva te podmićivanje onih na visokim položajima (korupcija). Drugim riječima, namjera je ispitati u kojoj je mjeri socijalni kapital oblikovan percepcijom važnosti oportunizma za društveno napredovanje.

Spremnost na građanski aktivizam

Budući da su mladi skloniji oblicima građanskog aktivizma neformalnog tipa (Fahmy, 2006; Hustinx i sur., 2012; Sloam, 2012; Teney i Hanquinet, 2012), ovim setom pitanja nastoji se utvrditi mjera u kojoj spremnost na građanski aktivizam doprinosi stvaranju socijalnog kapitala odnosno njegovih dimenzija. S obzirom da se ovdje radi o mladima, također je zanimljivo ustanoviti zamjenjuje li neformalizirana civilna participacija konvencionalno shvaćenu civilnu participaciju u okviru socijalnog kapitala ili je nadopunjuje. Studente se upitalo koliko su spremni osobno sudjelovati u navedenim aktivnostima sa ciljem rješavanja problema u društvu: uključenje u rad civilnih udruga, prikupljanje novčanih sredstava za rješenje određenog problema, izrada letaka, kontaktiranje međunarodnih institucija i ukazivanje na određeni problem u društvu, organiziranje građanskih akcija, pokretanje novih građanskih inicijativa ili nevladinih udruga, organiziranje štrajka. Ispitanici su mogli odgovoriti na ovo pitanje na četverostupanjskoj ljestvici ordinalnog tipa (1=uopće nisam spreman, 2=uglavnom nisam spreman, 3=uglavnom sam spreman, 4= vrlo sam spreman).

Sociodemografska i druga obilježja

U statističke obrade analize varijance, t-testa i hi-kvadrat testa uključena su sljedeća obilježja ispitanika: godina studija, sveučilište, područje znanosti, tip završene srednje škole, obrazovanje oca, odnos prema religiji, politička orijentacija te spol i stalno mjesto boravka. Pritom su za potrebe ovih obrada, sve varijable, osim potonje dvije, rekodirane na način prikazan u Prilogu 1.

U multiploj regresijskoj analizi, uz gore navedene indikatore, kao prediktori uključeni su: spol, stalno mjesto boravka, tip srednje škole, obrazovanje oca i odnos prema religiji (Stone i Hughes, 2002; Li, Pickles i Savage, 2005; Kaasa i Parts, 2008) te godina studija pri čemu su se, osim u slučaju tipa srednje škole, koristile nerekodirane varijable.

Sve korištene varijable zatvorenog su tipa, osim pitanja o političkoj orijentaciji koje je zahtijevalo da ispitanici sami upišu političku stranku za koju bi glasovali da su u trenutku ispunjavanja ankete izbori.

3.1.4. Ciljevi i hipoteze

Ciljevi rada nastoje utvrditi:

1. razine dimenzija socijalnog kapitala;
2. distribuciju dimenzija socijalnog kapitala;
3. dinamiku socijalnog kapitala prema dimenzijama od 1999. do 2010.;
4. povezanost i mjeru u kojoj dimenzije socijalnog kapitala tumače međusobne varijacije;
5. utjecaj nekih stavovskih i socijalnih obilježja ispitanika na varijacije dimenzija socijalnog kapitala.

Hipoteze:

1. Dimenzije socijalnog kapitala statistički su značajno pozitivno povezane.
2. Strukturalna dimenzija i civilnost značajno doprinose tumačenju varijacija uopćenog povjerenja.
3. Strukturalna dimenzija i uopćeno povjerenje značajno doprinose tumačenju varijacija civilnosti.
4. Uopćeno povjerenje i civilnost značajno doprinose tumačenju varijacija strukturalne dimenzije.
5. Razine dimenzija socijalnog kapitala značajno se razlikuju s obzirom na obilježja ispitanika.
6. Institucionalno povjerenje značajno je i pozitivno povezano s dimenzijama socijalnog kapitala.
7. Razina procjene važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje značajno je i negativno povezana s dimenzijama socijalnog kapitala.
8. Spremnost na građanski aktivizam značajno je i pozitivno povezana sa dimenzijama socijalnog kapitala.
9. Sociodemografska i druga obilježja ispitanika značajno su povezana s dimenzijama socijalnog kapitala.

3.1.5. Obrada podataka

Da bi se ostvarili zadani ciljevi i ispitati navedene hipoteze, provedene su sljedeće statističke analize i postupci:

1. deskriptivna analiza: utvrđivanje distribucije odgovora;
2. bivarijatna analiza: utvrđivanje Pearsonovih korelacija, utvrđivanje značajnosti razlika upotrebom hi-kvadrat testa te izračunavanje značajnosti razlika primjenom jednosmjerne analize varijance⁷⁰ i t-testa nezavisnih uzoraka;
3. multivarijatna analiza: metoda glavnih komponenti i multipla regresijska analiza.

Za utvrđivanje dimenzionalnosti instrumenata koristila se metoda glavnih komponenti, pri čemu se vodilo računa o Kaiser-Meyer-Olkinovom testu adekvatnosti uzorka koji bi trebao biti viši od 0,5 te značajnosti Bartlettovog testa sfericiteta ($p=0.000$) koji testira je li korelacijska matrica zapravo matrica identiteta. Također, vodilo se računa o zadovoljavajućim komunalitetima varijabli (više od 0,5). Ekstrahirani su faktori oni sa svojstvenim vrijednostima višima od 1, pri čemu su se analizirale ortogonalne i kosokutne transformacije (varimax i oblmin). Iz analize su isključeni svi ispitanici koji nemaju valjanu vrijednost na svakoj od varijabli koje su u analizu uključene (*listwise*). U prikazanim faktorskim matricama izostavljeni su koeficijenti apsolutne vrijednosti manje od 0.1.

Varijable pojedinih faktora su, prije kreiranja aditivnih skala, podvrgnute procjeni pouzdanosti temeljem standardiziranog Cronbachovog alpha koeficijenta. Povezanost između konstruiranih skala utvrdila se stupnjem značajnosti kod dvosmjernog testiranja Pearsonovim koeficijentom korelacije $p<0.05$. Konstruirane skale su, potom, uključene u multiplu regresijsku analizu pomoću koje se ispituje u kojoj se mjeri varijacija zavisne varijable ili kriterija može objasniti njenom povezanošću s nezavisnim varijablama ili prediktorima pri čemu je vidljiv doprinos odnosno važnost pojedinog prediktora u tumačenju varijacije kriterija. U izgradnji regresijskog modela korištena je metoda *Enter* koja omogućuje testiranje nekog teorijskog modela pri čemu sve odabrane varijable ulaze u regresijski model neovisno o tome zadovoljavaju

⁷⁰ Homogenost varijance u analizi varijance testirala se Leveneovim testom na vjerojatnosti manjoj od 0.01 kao i u slučaju F-omjera. Kao post-hoc testovi, ovisno o prethodno utvrđenoj (ne)homogenosti varijanci uzoraka, korišteni su Scheffeov i Tamhaneov T2 test.

li statističke kriterije za ulazak. Kriterij za ulazak varijable u jednadžbu bila je vjerojatnost F-omjera jednaka ili manja od 0.05, a izlazni kriterij odnosio se na varijable s vjerojatnošću F-omjera većom od 0.1. Iz analize su isključeni svi ispitanici koji nemaju valjanu vrijednost na svakoj od varijabli koje su u analizu uključene (*listwise*). U svakoj obradi pratila se mogućnost eventualne multikolinearnosti odnosno postojanja visoke interkorelacije među prediktorima no ta pojava nije ustanovljena budući da se VIF svih varijabli kretao oko vrijednosti 1 (granica multikolinearnosti iznosi 10 (Field, 2006)).

Usporedit će se distribucije odgovora nekih varijabli na poduzorcima studenata iz nacionalnog istraživanja mladih Instituta za društvena istraživanja iz 1999.g., 2004.g. i nacionalnog istraživanja studenata 2010.g. Istraživanja iz 1999. i 2004. godine provedena su na reprezentativnom uzroku mladih (N=1700 i N=2000) pri čemu je u prvom bilo 367 a u drugom 418 ispitanika sa socioprofesionalnim statusom studenta. Treba napomenuti da provjera reprezentativnosti uzoraka nije provedena. Usporedbe obuhvaćaju sljedeće varijable: članstvo u nekim vrstama organizacija (1999., 2004., 2010.); učestalost bavljenja volonterskim i humanitarnim aktivnostima (1999., 2004., 2010.); jedna varijabla civilnosti (mito i korupcija) (2004. i 2010.); povjerenje u institucije (2004., 2010.); spremnost na građanski aktivizam (2004.g. i 2010); percepcija važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje (1999., 2004 i 2010).

3.1.6. Uzorak

Ovaj rad temelji se na podacima kvantitativnog istraživanja hrvatskih studenata u sklopu projekta financiranog od strane Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta naziva *Hrvatski studenti u europskom kontekstu: društvena elita u nastajanju* pri Institutu za društvena istraživanja, pod voditeljstvom dr.sc. Vlaste Ilišin.

Koriste se rezultati anketnog ispitivanja što predstavlja uobičajenu metodu istraživanja kada je posrijedi socijalni kapital (van Deth, 2003; 2007). Istraživanje redovitih studenata u Hrvatskoj provedeno je u travnju i svibnju 2010. godine na reprezentativnom uzorku od 2000 redovitih studenata svih sedam javnih sveučilišta (Zagrebačko, Splitsko, Osječko, Riječko, Zadarsko, Pulska, Dubrovačko sveučilište) u Hrvatskoj odnosno njihovih sveučilišnih studija. Prikupljanje podataka proveli su anketari a ispitanici su mogli sami ispuniti upitnik. Stratificirani uzorak je

konstruiran na osnovu četiri stratifikacijske dimenzije: sveučilište, područje znanosti, godine studija i spol s obzirom na dobivene podatke o broju studenata upisanih na sveučilišne studije u akad.g.2007./2008. od strane Državnog zavoda za statistiku. Na osnovu sveučilišta ispitanici su podijeljeni u sedam gore navedenih javnih sveučilišta, na osnovu područja znanosti studija podijeljeni su u sedam grupa: društvene, humanističke, prirodne, biotehničke, biomedicinske, tehničke i umjetničke. Na osnovu godine studija ispitanici su bili podijeljeni u pet grupacija - od prve do pete godine studija. Pored spomenute, korištene su još dvije baze istraživanja mladih IDIZ-a iz 1999.g. i 2004.g. u cilju usporedbe niza varijabli s onima iz 2010.g. Baze istraživanja 1999.g. i 2004.g. sadrže podatke reprezentativnih uzoraka mladih ($N_1=1700$; $N_2=2000$) iz kojih su ekstrahirani ispitanici studentskog socioprofesionalnog statusa ($N_1=367$; $N_2=418$). Treba napomenuti da reprezentativnost potonjih uzoraka za studentsku populaciju nije moguće ustanoviti.

Anketni upitnik sastojao se od više različitih istraživačkih tematskih cjelina kojima se namjeravalo ustanoviti, opisati i interpretirati društveni profil studenata na početku implementacije Bolonjske deklaracije u hrvatski visokoškolski sustav.

Kako je vidljivo u tablici 3 prevladavaju, u skladu s omjerima u populaciji, studentice. Također, većina ispitanika studira u Zagrebu, po desetina njih u Osijeku, Rijeci i Splitu a nešto više od 5% u Dubrovniku, Puli i Zadru. Ispitanici u skoro 40% slučajeva studiraju u području društvenih znanosti, potom više od četvrtine u području tehničkih, 7% u biomedicinskom, po oko 6% u prirodnom i biotehničkom a oko 2% umjetničkom području. Skoro trećina je bruća, četvrtina studira na drugoj godini a po petina na trećoj i četvrtoj, dok je na najvišoj petoj najmanje ispitanika - 4,3%. Ukoliko se uzme u obzir da je 2009./2010.g. ukupno bilo 34,6% učenika gimnazija a 71,1% ostalih srednjih škola tada se, uz manja odstupanja, može reći da je na sveučilištima omjer obratan. Naime, u nešto više od dvije trećine slučajeva, ispitanici su završili gimnaziju, 30,4% završilo je neki drugi tip četverogodišnje srednje škole a skoro 1% je onih s trogodišnjom srednjom školom (Statistički ljetopis, 2011). Manje od trećine ispitanika dolazi iz malih gradova, potom nešto više od četvrtine iz Zagreba te četvrtina iz velikih gradova odnosno makroregionalnih središta. Ispitanika sa sela je u 16,3% slučajeva.

Tablica 3: Struktura uzorka studenata (%)

Spol	%
Ženski	54,9
Muški	45,1
Sveučilište u	%
Dubrovniku	1,4
Osijeku	11,2
Puli	1,9
Rijeci	11,9
Splitu	11,4
Zadru	3,1
Zagrebu	59,1
Područje znanosti	%
Biomedicina i zdravstvo	7,0
Biotehničke znanosti	6,3
Društvene znanosti	38,7
Humanističke znanosti	12,4
Prirodne znanosti	6,3
Tehničke znanosti	27,4
Umjetnost	2,1
Godina studija	%
1.	31,5
2.	25,8
3.	18,1
4.	20,4
5.	4,3
Tip završene srednje škole	%
Gimnazija	68,7
Četverogodišnja stručna škola	30,4
Trogorodišnja stručna škola	0,9
Stalno mjesto boravka	%
Selo	16,3
Mali grad	30,5
Veliki grad (Osijek, Rijeka, Split)	25
Zagreb	28,3

Stupanj obrazovanja oca	%
Bez školske spremre, nezavršena OŠ	0,6
Završena osnovna škola	2,7
Trogodišnja stručna škola (ŠUP, zanatske i industrijske škole)	16,7
Ostale srednje škole	29,1
Viša škola	19,1
Fakultet	26,7
Magisterij, specijalizacija, doktorat znanosti	5,2
Odnos prema religiji	%
Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	20,0
Religiozan sam premda ne prihvaćam sve što moja vjera uči	37,3
Dosta razmišljam o tome, ali nisam na čistu da li vjerujem ili ne vjerujem	15,4
Prema religiji sam ravnodušan	8,9
Nisam religiozan iako nemam ništa protiv religije	14,5
Nisam religiozan i protivnik sam religije	3,9
Da su sada izbori glasovali bi za:	%
HDZ	15,6
SDP	28,8
HNS	5,9
IDS	1,1
HSLs	2,0
HDSSB	0,7
HČSP	0,6
Zeleni	1,3
Ne zna	2,1
Nijednu	4,8
Ne glasuje	1,1
Ostale (manje stranke)	1,9
HSP	3,8
HSS	1,7
HSU	0,9
Bez odgovora	28,0

Može se reći da ispitanici natprosječno dolaze iz većih urbanih sredina (53,3%) u usporedbi s općom populacijom (od ukupnog broja stanovnika 9,7% živi u Osijeku, Rijeci i Splitu, a 18,5% u Zagrebu⁷¹) što je sukladno dosadašnjim empirijskim nalazima (Ilišin i Radin, 2002; Ilišin i Radin, 2005; Ilišin, 2008). Kada je riječ o stupnju obrazovanja očeva, 29,1% ih ima završenu srednju školu, nešto više od četvrtine fakultet, a petina višu školu. Slijede trogodišnja srednja škola (16,7%), a potom magisterij i viši stupnjevi (5,2%). Najmanje je bez školske spremne i sa završenom osnovnom školom zajedno (3,3%). Može se reći da su očevi studenata natprosječnog stupnja obrazovanosti u usporedbi sa onom opće populacije. Naime, prema posljednjem popisu stanovništva⁷² bez i nezavršene osnovne škole ukupno je 9,5% stanovništva, sa završenom osnovnom 21,3%, i srednjom školom 52,6%. Višu školu završilo je 5,84% stanovništva, a visoku 10,2%, dok je onih s doktoratom 0,32%. Kao i u slučaju rezidencijalnog statusa, očekivano je da studenti uglavnom dolaze iz obitelji višeg obrazovnog statusa. Većina ispitanika je religiozna (57,3%), oko četvrtine su neodlučni, a nereligioznih je 18,4%. Na pitanje otvorenog tipa o političkoj preferenciji, većina je navela SDP (28,8%) a gotovo isto toliko (28%) je onih koji nisu odgovorili na postavljeno pitanje. Od viših rezultata, slijedi HDZ (15,6%) i HNS (5,9%).

U deskriptivnoj, kao i u dijelu bivarijatnih analiza koristile su se rekodirane varijable stranačke preferencije, religioznosti, stupnja obrazovanja oca, tipa završene srednje škole, godine studija, područja znanosti i sveučilišta na način koji je naznačen u prilogu 1. U multivarijatne analize nisu uključene prikazane rekodirane varijable, već samo neke koje su pritom korištene u originalnoj verziji (stupanj obrazovanja oca, odnos prema religiji i godina studija), dok je varijabla završene srednje škole korištena u binarnom obliku.

⁷¹ Statistička izvyješća 1441/2011. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Prvi rezultati po naseljima, Državni zavod za statistiku.

⁷² http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/h01_01_32/h01_01_32_RH.html, pristupljeno 1.9.2013. Važno je napomenuti da se u navedenom popisu, u okviru završene visoke škole ubraja i znanstveni magisterij koji je u našem istraživanju u posebnoj kategoriji s doktoratima i specijalizacijom stoga ovi postoci nisu posve usporedivi.

3.2. REZULTATI I INTERPRETACIJA

3.2.1. Analiza strukturalnog aspekta socijalnog kapitala

Polazi se od Putnamove tvrdnje da se strukturalni socijalni kapital sastoji od civilne participacije u okviru organizacija civilnoga društva odnosno nekog oblika društvenoga djelovanja kroz članstvo i/ili volonterstvo te uspostavljanjem odnosa licem u lice odnosno socijabilnosti operacionalizirane kroz učestalost druženja sa članovima različitih socijalnim skupinama.

Ispitivano je članstvo u devet različitih udruga, uključujući političke stranke. Potonje će se iz bivarijantnih i multivarijantnih statističkih obrada ispustiti jer su po svojoj prirodi primarno hijerarhijski organizirane a svrha im je osvajanje vlasti, što implicira prevladavanje vertikalnih odnosa i delegiranje odluka „s vrha“ što nije u skladu s poimanjem socijalnog kapitala (Offe i Fuchs, 2002). No, u deskriptivnom dijelu koji slijedi dat će se prikaz distribucije članstva u spomenutom tipu organizacije kao i s njima značajno povezanih obilježja studenata.

3.2.1.1. Članstvo u organizacijama

Skoro svaki drugi ispitanik član je neke od organizacija⁷³. Studenti, kako je vidljivo u tablici 4, većinom su članovi sportskih zatim studentskih i kulturnih ili umjetničkih skupina. Distribucija na čijem su vrhu upravo te organizacije očekivana je iz barem tri razloga. Prvi možemo nazvati generacijskim budući da su mladi češće članovi sportskih udruga od odraslih (Ilišin, 2005). Drugi je vezan za specifičnost proučavane populacije iz čega proizlazi visoka pozicioniranost studentskih udruga. Treći je strukturno uvjetovan jer opća distribucija organizacija prema tipu područja djelovanja pokazuje dominaciju broja sportskih i kulturno-umjetničkih udruženja u odnosu na ostale.

Pritom, organizacije kojima su imanentne vrijednosti inkluzije i širenja tolerancije, poput onih za zaštitu ljudskih i ženskih prava, okoline i za izgradnju mira, relativno su slabo zastupljene u našem civilnom društvu pa onda i među ispitanicima. Drugim riječima, vodeći se definicijama

⁷³ Nalazi o članstvu u udrugama na općoj populaciji u Hrvatskoj različiti su i kreću se od oko petine (Bežovan i Matančević, 2011a; Franc i dr., 2012), do 48% ispitanika (Šalaj, 2011c). U tom smislu, nije moguće pouzdano govoriti o (nat)prosječnom stupnju udruživanja studenata.

participacije u užem smislu, može se reći da je socijalna participacija znatnije zastupljena u odnosu na političku i civilnu pri čemu je potonja najslabije zastupljena.

Tablica 4: Distribucija članova i volontera prema vrsti organizacije (%).

	Članovi (studenti 2010) %	Članovi (f)
Sportska udruga ili skupina	20,8	406
Studentska udruga	18,9	369
Kulturna ili umjetnička skupina	12,7	247
Udruga mladeži	10,2	198
Politička stranka	9,9	193
Organizacija za zaštitu ljudskih prava	3,5	69
Organizacija za zaštitu okoline	3,5	69
Mirotvorna organizacija	3,3	65
Organizacija za zaštitu ženskih prava	2,0	39
Nije član nijedne organizacije	53,1	1035

Za ilustraciju, u državama EU, prema istraživanju *Flash Eurobarometer*⁷⁴ iz 2011. godine⁷⁵ tijekom 2010. godine mladi su najčešće bili aktivni u nekoj sportskoj organizaciji, udruzi mladih i kulturnoj organizaciji pri čemu su to u skoro 60% slučajeva mladi iz najmlađe dobne kohorte (15-19 godina). S obzirom da ta dobna kohorta nije ograničena samo na učenike, već vrlo vjerojatno obuhvaća i studente, zaposlene i nezaposlene, zanimljivo je napomenuti da se, u kontekstu socioprofesionalnog statusa, najaktivnijima pokazuju studenti koji uz studij rade na pola radnog vremena. Najmanje su aktivni oni koji ne nastavljaju tercijarno školovanje a ujedno su nezaposleni. Takvi nalazi potvrđuju važnost sveučilišne sredine kao poticajne za različite oblike društvene participacije (Offe, 1999) i uspostavljanja slabih veza koje na individualnom nivou mogu dovesti do ostvarenja nekih prilika koje se relativno dugotrajnim povlačenjem u privatnost (uz nezaposlenost) najvjerojatnije ne bi pojavile.

U tablici 5 prikazano je u kojim su organizacijama i u kojoj mjeri mladi građani EU aktivni - poredak se podudara s onim kod hrvatskih studenata (ukoliko se izuzme udruga studenata koja u Flash Eurobarometru nije ispitivana).

⁷⁴ Istraživanje je provedeno telefonskim intervjuima. N=27 029, oko 1000 mladih ispitanika od 15 do 30 godina starosti po državi članici.

⁷⁵ Flash Eurobarometer survey "Youth on the Move" (No 319a).

Tablica 5: Komparacija članstva studenata prema vrsti organizacije (%).

Vrsta organizacije	Članovi studenti 2010.	Mladi iz EU-27 2011.
Sportska udruga ili skupina	20,8	34
Studentska udruga	18,9	-
Kulturna ili umjetnička skupina	12,7	14
Udruga mladeži	10,2	18
Politička stranka	9,9	5,0
Organizacija za zaštitu ljudskih prava	3,5	5,0
Organizacija za zaštitu okoline	3,5	11
Mirotvorna organizacija	3,3	-
Organizacija za zaštitu ženskih prava	2,0	-
Nije član nijedne organizacije	53,1	-

Dodatno, važno je dati metodološku napomenu vezano uz postavljeno pitanje iz europskog istraživanja koje glasi: jeste li u prethodnoj godini (2010) participirali u aktivnostima neke od navedenih organizacija? Ono je stoga postavilo dva jasna okvira za ispitanike – isključivo aktivnu participaciju i vremenski period. U IDIZ-ovom istraživanju cilj je bio saznati jesu li trenutno članovi neke od organizacija, bilo aktivni ili pasivni te volonteri pri čemu su se mogli učlaniti ili dobrovoljno raditi dan ili dvije godine prije trenutka ispunjavanja ankete. Iz tih razloga, ova usporedba služi isključivo za ilustraciju.

Višestruka članstva u organizacijama kod ispitanika

U idućem koraku analizira se distribucija ispitanika prema broju vrsta organizacija kojih su članovi. Kako je vidljivo u Tablici 6, studenti su kao članovi uglavnom orijentirani na jednu organizaciju (oko 25%), tek oko desetine članovi su dvije a nešto manje 10% članovi su tri i više vrsta organizacija. Ukoliko se ovaj indeks rekodira u binarnu varijablu tada se pokazuje da je 43,7% ispitanika članova neke od udruga (bez političkih stranaka). Prosječno, ispitanici su članovi 0,76 udruga.

Tablica 6: Distribucije ispitanika s obzirom na broj vrste organizacija kojih su članovi (%).

Broj udruga	Višestruko članstvo u organizacijama		
	F	%	Valid %
0	1098	54,9	56,3
1	483	24,2	24,8
2	228	11,4	11,7
3	76	3,8	3,9
4	40	2,0	2,1
5	13	0,7	0,7
6	8	0,4	0,4
7	2	0,1	0,1
8	1	0,1	0,1
9	-	-	-
Ukupno	1949	97,5	100,0
<i>Missing system</i>	51	2,6	-
Ukupno	2000	100,0	

Članstvo u organizacijama s obzirom na obilježja studenata

U ovom dijelu ispitala su se razlike u obilježjima ispitanika s obzirom na članstvo u udrugama. Gore prikazani indeks višestrukog članstva, rekodiranjem u varijablu s trostupanjskom ljestvicom (nije član, član jedne organizacije i član dviju i više organizacija) i binarnu varijablu koriste se zasebno kao zavisne, a obilježja kao nezavisne varijable u hi-kvadrat testu. Nije utvrđeno diferenciranje ispitanika na rekodiranim varijablama što implicira da je članstvo među studentima u uzorku podjednako zastupljeno s obzirom na socijalna i druga obilježja.

Tek u slučaju kada binarna zavisna varijabla sadrži ispitanike članove političkih stranaka, pojavljuje se jedina značajna povezanost s političkom preferencijom (pri čemu je razina značajnosti 0.001; tablica 7). Ukupno gledano, radi se o zanimljivom nalazu jer pokazuje kako članstvo u organizacijama, izuzmu li se političke stranke, nije određeno socijalnim i drugim obilježjima.

Tablica 7: Članstvo studenata u organizacijama s obzirom na političku orijentaciju (%).

Obilježje studenata	Članstvo u organizacijama (uključujući političke stranke)
Politička orijentacija	$\chi^2=14,583$; $df=2$; $p=0.001$
Desni centar	47,4
Lijevi centar	50,9
Bez odgovora	40,9
Ukupno	46,9

Pokazuje se da oni koji nisu odgovorili na pitanje o preferiranoj stranci ujedno i značajno manje članovi općenito. Kada binarna varijabla članstva u organizacijama ne sadrži ispitanike članove političkih stranaka (ukupno članstvo je tada umanjeno i iznosi 43,7%) onda i ova razlika u političkoj orijentaciji između članova i nečlanova prestaje biti statistički značajna. To, drugim riječima znači da postojanje političke orijentacije određuje članstvo, prije svega, u nekoj od političkih stranaka, pri čemu se ostala socijalna i druga obilježja (spol, sveučilište, područje znanosti, tip srednje škole, godina studija, religioznost, rezidencijalni status, obrazovanje oca) kako smo već naznačili, ne pokazuju značajno povezana s članstvom općenito, bilo da se u varijablu članstva uključe ili isključe ispitanici članovi političkih stranaka. To je zanimljiv nalaz budući da neka istraživanja u Hrvatskoj, doduše, na općoj populaciji pokazuju kako su obrazovaniji, religiozniji, muškarci srednje dobi (od 31 do 45) značajno aktivniji od ostalih skupina (Tomić-Koludrović, 2007).

Članstvo prema vrsti organizacije s obzirom na obilježja studenata

U idućem odjeljku namjera je doznati postoje li značajne razlike između ispitanika prema obilježjima s obzirom na članstvo u pojedinoj vrsti organizacije. Pritom, zbog nedovoljnog udjela članova ali i sličnog područja djelovanja koje je vezano za šire shvaćanje ljudskih prava, neke vrste organizacija (organizacija za zaštitu ljudskih prava, okoline, ženskih prava i mirotvornu organizaciju) pretvorena je u jedinstvenu varijablu koja obuhvaća 7,7% ispitanika. Ipak, ta varijabla ne pokazuje značajnu povezanost s ispitivanim obilježjima studenata.

Iako kulturno-umjetničke udruge imaju relativno visok udio članova, ne pokazuju povezanost s ispitivanim socijalnim obilježjima ispitanika, za razliku od sportskih, studentskih, udruge mladeži i političkih stranaka. Jedan od specifičnih načina udruživanja studenata vezan je

uz njihov socioprofesionalni status – studentske udruge. U ovim udrugama najveća je mogućnost da će biti vođene i upravljane od strane mladih odnosno studenata, pri čemu te udruge karakterizira određena protočnost i stalno pomlađivanje članstva (kao što je slučaj kod dijela udruga mladih). Kako je vidljivo u tablici 5, skoro petina studenata članom je neke studentske organizacije.

Dosadašnja istraživanja utvrdila su da se u sportske udruge značajno više učlanjuju mladići (Ilišin, 2005; Flash Eurobarometer 319a, 2011) a ovdje se ta tendencija potvrđuje. Istraživanje mladih IDIZ-a iz 2004.g. pokazuje da je članstvo mladih u sportskim ali i kulturno-umjetničkim skupinama značajno pozitivno povezano s obrazovanjem oca, no kod studenata takve razlike nisu vidljive. Brisanje socijalnih razlika u pridruživanju nekoj udruzi u ovom slučaju mogle bi se pripisati specifičnom uzorku studenata koji se većinom regrutiraju iz obitelji očeva s višim obrazovanjem.

Učlanjenje u studentske udruge raste s višom godinom studija pa su tako iskusniji studenti značajno zastupljeniji od onih s nižih godina. Također, tip završene srednje škole pokazuje se kao važan u odluci o daljnjem studentskom angažmanu, te se završeni gimnazijalci u značajnoj mjeri više pridružuju studentskim udrugama od onih koji su završili ostale srednje škole.

Za kraj ovog dijela, analizirana je povezanost obilježja ispitanika i članstva u političkoj stranci. Kako se može pretpostaviti, postojanje političke orijentacije određuje ispitanikovu odluku za učlanjenje u ovakve organizacije. Međutim, nalazi su zanimljivi zato jer su značajno zastupljeni ispitanici desne orijentacije i oni koji bi glasovali za neke manje stranke (koje u trenutku ispitivanja nisu bile parlamentarne). Time se potvrđuju prethodni nalazi iz 2004. g. (Ilišin, 2005) kada su birači HSP-a, zatim i HDZ-a natprosječno činili političko članstvo. Također, ovom tipu organizacije češće se pridružuju religiozni ispitanici. Na temelju ovih rezultata mogli bismo zaključiti da se među studentima na članstvo u političkim strankama značajno više odlučuju oni skloniji tradicionalnom vrijednosnom obrascu⁷⁶. Osim toga, sveučilišna sredina se pokazuje značajnom pri čemu su studenti Osječkog i Splitskog češće članovi političkih stranaka nego oni Riječkog sveučilišta.

⁷⁶ Prema Sekuliću (2011), religioznost uz nacionalizam čini sklop tradicionalističkih vrijednosti.

Tablica 8: Članstvo u udrugama s obzirom na obilježja studenata (%).

Obilježja studenata	Sportska udruga ili skupina	Studentska udruga	Udruga mladeži	Politička stranka
Spol	$\chi^2=43,478$; df=1			
Ženski	15,3			
Muški	27,5			
Godina studija		$\chi^2=31,079$; df=3		
1.		15,1		
2.		14,6		
3.		21,9		
4.		26,3		
Tip srednje škole		$\chi^2=14,131$; df=1		
Gimnazija		21,2		
Ostale srednje škole		14,0		
Sveučilište				$\chi^2=23,361$, df=4
Zagreb				9,3
Osijek				15,6
Rijeka				3,1
Split				12,4
Dubrovnik, Pula, Zadar				9,3
Politička orijentacija				$\chi^2=51,931$; df=2
Desni blok				17,7
Lijeva koalicija				7,8
Bez odgovora				5,3
Religioznost				$\chi^2=24,220$; df=2
Religiozni				12,8
Neodlučni				5,9
Nereligiozni				6,2
Ukupno	20,8	18,9	10,2	9,2

p<0.001

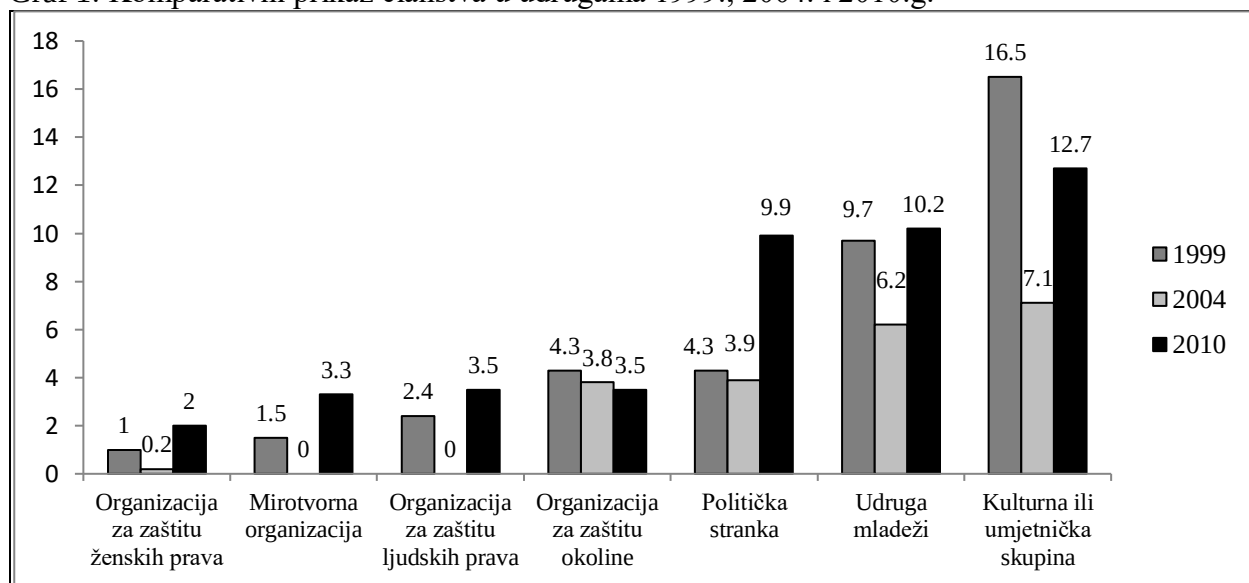
Obilježja ispitanika poput područja znanosti studija, obrazovanje oca i rezidencijalnog statusa ne pokazuju se značajnima s obzirom na članstvo u pojedinoj udruzi. Usto, višestruko članstvo ne pokazuje se značajno povezano s ijednim socijalnim obilježjem.

Dinamika članstva u različitim vrstama organizacija (1999., 2004., 2010.g.)

U istraživanju mladih 1999.g., ispitanici su za niz navedenih tipova udruga imali mogućnost odlučiti se za više opcija vezanih uz prirodu članstva („član sam i aktivan“, „član sam i neaktivan“, „nisam član ali sam aktivan“ i „nisam ni član niti sam aktivan“). S druge strane, u anketnim upitnicima 2004. i 2010.g. varijable su bile binarne.

Stoga, u grafu 1 prikazan je zbroj članova (i aktivnih i neaktivnih) iz 1999.g. Unatoč mogućim manjkavostima u prikazanoj usporedbi, vrijedno je dati prikaz dinamike društvene aktivnosti studenata tijekom 11-godišnjeg razdoblja. Ovdje valja dodati kako u prethodnim istraživanjima evidencija volonterstva prema tipu udruge nije ispitivana. Iz podataka u grafu 1 iščitava se kako u razdoblju od 2004. do 2010.g. dolazi do „oporavka“ strukturalne dimenzije socijalnog kapitala. Naime, u 2004. g. kod svih podskupina mladih primijećen je opći pad participacije u odnosu na 1999. g. (Ilišin, 2005).

Graf 1: Komparativni prikaz članstva u udrugama 1999., 2004. i 2010.g.

Negativnu dinamiku nije jednostavno protumačiti tim više što se očekivalo svojevrsno ohrabrenje mladih za participacijom sa stabilizacijom sociopolitičke situacije u Hrvatskoj 2004. u odnosu na onu 1999. godine (Ilišin, 2005). Ipak, ovo istraživanje pokazuje tendenciju blagog porasta participacije ne samo u odnosu na 2004. već i na 1999. godinu pri čemu se ističu članstva u političkim strankama, organizacijama za ljudska i ženska prava te mirotvornim organizacijama.

3.2.1.2. Volonterstvo u organizacijama

Volonterstvo u Hrvatskoj općenito, a pogotovo ono čiji su nositelji mladi odnosno studenti, još uvijek je relativno slabo istraženo. U ovom istraživanju, nešto više od dvije trećine ispitanika nema iskustvo volontiranja u ponuđenim vrstama organizacija. Valja napomenuti da volonterstvo ne mora nužno biti realizirano kroz organizacije ili institucije stoga ukupan postotak volontera može biti i veći, no ovdje je važno napomenuti da se u radu ispituje formalizirani tip volonterstva koji podrazumijeva suradnju s nekima od navedenih organizacija.

Distribucija volontera s obzirom na vrstu organizacije većinom se podudara s onom u slučaju članstva. Dakle, dominiraju volonteri u studentskim, sportskim i kulturnoumjetničkim organizacijama (tablica 9).

Tablica 9: Distribucija ispitanika s volonterskim iskustvom s obzirom na vrstu organizacije (%).

Vrsta organizacije	Volonteri %	Volonteri (f)
Studentska udruga	11,5	224
Sportska udruga ili skupina	10,3	201
Kulturna ili umjetnička skupina	9,2	180
Udruga mladeži	9,2	179
Organizacija za zaštitu okoline	7,0	137
Politička stranka	5,1	99
Organizacija za zaštitu ljudskih prava	5,3	103
Mirotvorna organizacija	4,7	91
Organizacija za zaštitu ženskih prava	2,0	39
Nije volontirao za nijednu organizaciju	67,9	1324

Ipak, zanimljivo je kako je volonterstvo upravo u nekima od tih organizacija (ljudska prava, mirotvorna i zaštita okoline) nešto više zastupljeno od samog članstva. Drugim riječima, aktivnosti u okviru neke organizacije realiziraju se bez obzira na formalno članstvo. Kada je riječ o broju vrsta organizacija u kojima su ispitanici volontirali, može se reći da se uglavnom odlučuju za jedan tip organizacije (skoro 15%), za dva nešto manje od 8% i isto toliko za tri i više (tablica 10). Kada bi se ovi nalazi usporedili s domaćim recentnim istraživanjima mladih (Ilišin i dr., 2013), valjalo bi istaknuti kako je radno iskustvo u sferi volonterstva tijekom 2011.g., imalo nešto više od desetine mladih (13,4%) pri čemu je ono bilo uglavnom neformalnog

karaktera (pomaganje osobama s posebnim potrebama ili starijim osobama – 30,2% i pomaganje kolegi u svladavanju gradiva – 26,9%).

Tablica 10: Distribucija ispitanika s obzirom na broj vrste udruga u kojima je volontirao/la (%).

	Višestruko volonterstvo		
Broj udruga	F	%	Valid %
0	1354	67,7	69,5
1	297	14,9	15,2
2	147	7,4	7,5
3	86	4,3	4,4
4	32	1,6	1,6
5	24	1,2	1,2
6	6	,3	,3
7	3	,2	,2
Ukupno	1949	97,5	100,0
<i>Missing system</i>	51	2,6	
Ukupno	2000	100,0	

U aktivnostima neke udruge sudjelovalo je niskih 6,9% od desetine volontera u uzorku (Ilišin i dr., 2013). Na tom tragu, može se reći da su studenti, u odnosu na mlade općenito, više volonterski angažirani kroz rad u organizacijama. S druge strane, u prosjeku četvrtina mladih iz EU-27 tijekom 2010.g. bavila se organiziranim volonterskim aktivnostima pri čemu su se istakli mladi Slovenci (36%), Danci (36%), Irci (38%) i Nizozemci (40%) (Flash Eurobarometer, 2011). Ovdje je potrebno napomenuti da podaci iz istraživanja studenata samo naizgled odgovaraju prosjeku EU. Naime, ispitanici iz EU odgovarali su na pitanje koje se odnosilo na dobrovoljne aktivnosti tijekom 2010. g. dok u istraživanju studenata, taj vremenski okvir nije zadan. Iz tog razloga, potreban je dodatan oprez u zaključivanju o raširenosti volonterskih aktivnosti hrvatskih studenata u odnosu na europske mlade. Osim toga, podaci iz EU ne preciziraju o kakvim se konkretno organiziranim volonterskim aktivnostima radi (tj. u okviru kakvog tipa organizacije) pa se ne može dati bar ilustrativna usporedna slika. Ipak, treba dodati da je prema istom istraživanju ustanovljeno da su više razine obrazovanja pozitivno povezane s uključivanjem u organizirani dobrovoljni rad. Primijenjeno na mlade u Hrvatskoj, studenti predstavljaju skupinu koja može dati značajan doprinos razvoju volonterstva a time i strukturalne dimenzije socijalnog kapitala.

Vezano specifično za studente, važno je prikazati neke od rezultata recentnog međunarodnog istraživanja 2006.-2007.g. usmjerenog na ispitivanje razvijenosti dobrovoljnog rada među studentima u 14 svjetskih zemalja (prikazano ih je 13), među kojima je i Hrvatska (Zrinščak, Lakoš i dr., 2012). Spomenuto istraživanje naročito je važno upravo zbog populacije prema kojoj je istraživački usmjerena pri čemu valja napomenuti da je uzorak prigodan (N=600) i sastavljen od studenata Zagrebačkog sveučilišta s nekih područja znanosti (društvene, tehničke, humanističke i prirodne). Prema tim podacima, većina studenata (57,7%) nikada ne volontira. Kada to čine, kao i u slučaju uzorka mladih općenito (Ilišin i dr., 2013), prevladava neformaliziran način volontiranja (29,5%). Najviše ih je volontiralo za organizaciju gradske četvrti ili lokalnu aktivističku grupu (28,8%) zatim u bolnicama, domovima za starije i nemoćne, organizacijama za zaštitu od nasilja, prenočištima, javnim kuhinjama (16,3%), dok je mladima na neformalan način pomagalo 16,3%. Zanimljivo je da je volontiranje u organizacijama relativno slabo zastupljeno s tim da su istraživači imali zajedničku varijablu za sportske i kulturne organizacije pa je tako utvrđeno da je 9,5% ispitanika posvetilo rad u tim udrugama, 5,7% studentskom klubu, a u muzeju, kazalištu, udruzi za zaštitu okoliša, životinja i sl. 4%.

Volonterstvo u organizacijama s obzirom na obilježja ispitanika

Iako članstvo u organizacijama u ovom radu nije tretirano kao posebno obilježje, u ovom slučaju zanimljivo je ustanoviti postoji li značajna povezanost članstva i volonterstva. Odnosno, jesu li članovi općenito skloniji volontiranju od nečlanova. Ustanovljena je značajna povezanost ispitanika s iskustvom volonterstva i članstva pri čemu su članovi neke udruge značajno više uključeni u dobrovoljni rad od onih koji nisu članovi pri čemu iskustvo volontiranja raste s brojem članstva u različitim vrstama organizacija (tablica 11). Iako nečlanovi značajno manje volontiraju, treba naznačiti da ih skoro petina volontira za jednu ili više udruga.

Nadalje, analizira se povezanost socijalnih i drugih obilježja studenata s volonterstvom općenito te onog u konkretnim vrstama organizacija (specifično studentskim, sportskim i kulturnoumjetničkim) (tablica 12). Općenito, studenti se u bavljenju volonterstvom ne raslojavaju prema ispitivanim obilježjima, no kada je riječ o višestrukom volontiranju u organizacijama tada se ispitanici razlikuju s obzirom na sveučilište.

Tablica 11: Članstvo ispitanika s obzirom na volonterstvo u organizacijama (%).

Član	Volonter		
	Nije	U jednoj vrsti organizacije	U dvije ili više vrsta organizacije
Nije	82,0	8,1	9,9
U jednoj vrsti organizacije	60,2	28,0	11,8
U dvije ili više vrsta organizacije	44,3	19,8	35,9
Total	69,5	15,2	15,3

$$\chi^2=283,588; df=4; p=0.000.$$

Naime, volonteri u dvije i više organizacija značajno više dolaze sa Splitskog sveučilišta (24,3%) i manjih sveučilišta uz Jadran (Dubrovnik, Pula, Zadar – 23,8%) dok je značajno manje takvih ispitanika sa Osječkog (12,8%), Riječkog (13,3%) i Zagrebačkog (13,5%) sveučilišta. Kada je riječ o volonterstvu u specifičnim vrstama organizacija, ispitanici se raslojavaju prema obilježjima u slučaju sportskih udruga (tablica 12). Studenti Splitskog sveučilišta značajno su aktivniji po pitanju volonterskog rada u ovoj vrsta organizacije posebno u odnosu na zagrebačke studente.

Tablica 12: Volonterstvo u organizacijama s obzirom na obilježja studenata (%).

Obilježja mladih	Volontiranje u sportskim udrugama
Sveučilište	$\chi^2=20,468; df=4; p=0.000$
Zagreb	8,1
Osijek	11,9
Rijeka	12,9
Split	17,4
Dubrovnik, Pula, Zadar	11,1
Ukupno	10,3

Stoga, obilježja poput područja znanosti, godine studija, spola, stupnja obrazovanja oca, političke orijentacije, rezidencijalnog statusa, tipa završene srednje škole, religioznosti ne pokazuju se povezanim s volontiranjem u pojedinim tipovima udruga.

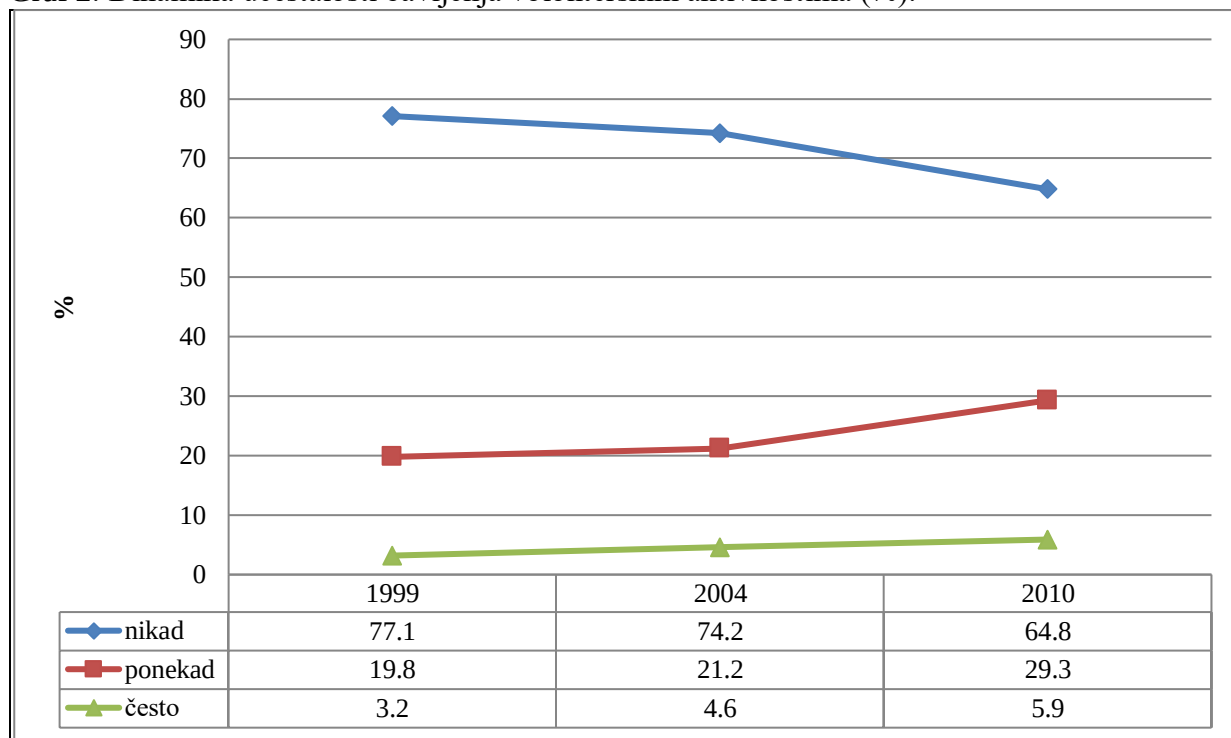
U našem uzorku većina, kako je rečeno nije imalo iskustvo volontiranja u odabranim vrstama organizacija, no 15% studenata volontiralo je za jednu, isto toliko za dvije i više udruga.

Da bismo dobili sliku o mjeri u kojoj se ispitanici bave tim aktivnostima, prikazat će se varijabla koja se u upitniku nalazila u sklopu dionice o slobodnom vremenu i glasi: Bavim se humanitarnim i volonterskim radom pri čemu su ispitanici mogli označiti „nikada“, „ponekad“ i „često“. Većina od 64,8% kako je očekivano nikada ne upražnjava te aktivnosti, nešto manje od trećine (29,3%) volontira ponekad a niskih 5,9% to čini često. Učestalost volontiranja ispitali su i Zrinščak, Lakoš i dr. (2012) kod zagrebačkih studenata, no na četverostupanjskoj ljestvici (nikad, povremeno, mjesečno i tjedno). Rezultati pokazuju da se studenti u Zagrebu nešto češće bave volonterskim radom, u odnosu na ovdje iznesene podatke, budući da povremeno u tome sudjeluje trećina (32,8%), a mjesečno i češće skoro desetina, dok nikada ne volontira 57,7%. U usporedbi s inozemnim studentima, zagrebački su studenti pri dnu ljestvice učestalosti volontiranja. Najviše se volontira (na tjednoj bazi) u Belgiji (22,1%), Kanadi (21,9%) i Novom Zelandu (17,0%) (Zrinščak, Lakoš i dr., 2012).

Dinamika učestalosti bavljenja humanitarnim i volonterskim aktivnostima 1999., 2004., 2010.g.

U promatranom razdoblju, ustanovljen je porast učestalosti bavljenja volonterskim i humanitarnim aktivnostima među studentima. Da bi se dobila slika o učestalosti prakticiranja volonterskih aktivnosti, prikazat će se varijabla koja se izvorno koristi u sklopu dionice slobodnog vremena studenata u okviru instrumenta od trideset čestica koje opisuju moguće načine provođenja slobodnog vremena. Iz te baterije koristi se varijabla koja glasi: „bavim se volonterskim i humanitarnim aktivnostima“ s trostupanjskom ljestvicom „nikad“, „ponekad“, „često“. U grafu 2 prikazana je dinamika frekvencije volontiranja tijekom jedanaestogodišnjeg razdoblja koja upućuje na zaključak da je u promatranom razdoblju došlo do smanjenja onih koji nikada ne volontiraju i povećanja udjela onih koji to čine ponekad. Za razliku od, uvjetno rečeno, nestabilne dinamike varijable članstva tijekom promatranog perioda (pri čemu je 2004. godina kritična), ovdje se radi o kontinuirano pozitivnom trendu koji, možemo zaključiti, nije nužno vezan uz dinamiku formaliziranog članstva.

Graf 2: Dinamika učestalosti bavljenja volonterskim aktivnostima (%).

3.2.1.3. Intenzitet kontakata u okviru primarnih i sekundarnih grupa

U ovom odjeljku prikazat će se učestalost kojom se ispitanici druže sa članovima primarnih i sekundarnih grupa. Frekvencija neformalnih kontakata licem u lice očekivano, najveća je s prijateljima i kolegama studentima, a potom i članovima obitelji (tablica 13). Više od 85% ispitanika viđa članove obitelji barem na tjednoj ili mjesečnoj bazi dok tek nešto više od desetina ispitanika to čini rjeđe. To je dijelom posredovano činjenicom da više od polovice ispitanika ne živi s roditeljima⁷⁷, pa se stoga i rjeđe komuniciraju licem u lice.

S druge strane, fakultetske obaveze pridonose uspostavljanju čestih kontakata s kolegama koji, ukoliko se nastave izvan tog institucionalnog okvira, mogu prerasti u trajnije i bliže odnose. U tom smislu, zanimljivo je spomenuti podatke kanadskog kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja (Buote i dr., 2007) koja govore o snažnoj povezanosti kvalitete odnosa bruceša s kolegama (uspostavljanjem novih prijateljstava) i uspješne socijalne prilagodbe novoj akademskoj sredini pa čak i osjećaja pripadnosti fakultetu (ili sveučilištu).

⁷⁷ S roditeljima u njihovom stanu ili kući stanuje 41,7%; kao podstanar 28,3%, u studentskom domu 20%; u vlastitom ili supružnikovom stanu 6,3% i ostalo 3,7%.

Tablica 13: Učestalost druženja sa članovima primarnih i sekundarnih grupa (%).

Učestalost druženja s:	Ne odnosi se na mene (npr. nisam član nijedne udruge)	Uopće ne	Nekoliko puta godišnje	Jednom do dvaput mjesečno	Svaki tjedan
Obitelji	0,9	1,8	11,8	26,2	59,3
Prijateljima	0,2	1	3,8	12,9	82,0
Kolegama studentima	0,5	2,4	10,9	21,3	64,9
Ljudima iz udruge ili kluba kojih sam član	41,5	13,8	17,8	13,8	13,1

Razlog postojanja ove povezanosti leži u činjenici da novouspostavljeni zadovoljavajući odnosi imaju više ključnih funkcija u procesu prilagodbe novoj sredini: osjećaj pripadanja, emocionalna potpora, oslonac u vidu pružanja pomoći, savjeta i zabave. Može se reći da su to očekivane funkcije, no Buotova i dr. (2007) ističu još dvije rijetko spominjane funkcije. Prva se odnosi na dodatna proširenja mreža poznanika i prijatelja uz pomoć kolega što doprinosi ugodnijem i sigurnijem osjećaju u relativno novoj okolini. Druga funkcija je, može se reći, amortizacijska u načinu doživljavanja novih obaveza. Naime, studenti koji su međusobno povezani češće komuniciraju i izmjenjuju različite informacije pa otuda uviđaju da nisu jedini u borbi s različitim teškoćama koje prate prilagodbu novoj institucionalnoj okolini. Uloge prijatelja i kolega međusobno se ne isključuju, a u ovom istraživanju pretpostavljamo da su ispitanici one kolege koji su ujedno i prijatelji „smjestili“ u kategoriju potonjih.

Odnosi licem u lice u okviru neformalnih i formalnih grupa važni su za stvaranje socijalnog kapitala, posebice u okviru sekundarnih grupa. Većina ispitanika ne druži se s ljudima iz udruge što je posve očekivano ukoliko se prisjetimo podatka o članstvu u udrugama. Za skoro petinu može se reći da održava kontakte na godišnjoj bazi a četvrtina se druži jednom mjesečno i više.

Učestalost druženja sa članovima nekih socijalnih skupina s obzirom na obilježja studenata

Za potrebe statističkih obrada u kojima se nastoji ustanoviti povezanost obilježja i učestalosti druženja, peterostupanjska ljestvica rekodira se u binarnu varijablu na način da se „ne odnosi se na mene“, „uopće ne“ i „nekoliko puta godišnje“ rekodiraju u jednu, a „jednom do dvaput mjesečno“ i „svaki tjedan“ u drugu kategoriju. Prva kategorija nosi naziv „nekoliko puta

godišnje i rjeđe“ a druga „mjesečno i češće“. U tablici 14 prikazani su rezultati hi-kvadrat testa za potonju kategoriju odgovora. S obitelji se češće druže ispitanici iz Zagreba i sa sela u odnosu na one iz malih gradova a također i religiozni ispitanici u odnosu na neodlučne i nereligiozne. Štoviše, religioznost se pokazuje kao socijalno obilježje koje ispitanike diferencira s obzirom na učestalost odnosa sa članovima primarnih grupa. Naime, religiozni su također češće u kontaktu s prijateljima u odnosu na one koji se identificiraju kao religiozno neodlučni. U slučaju druženja sa studentima, ispitanici se raslojavaju s obzirom na završenu srednju školu, pri čemu gimnazijalci imaju značajno više vrijednosti od ispitanika koji su završili ostale srednje škole.

Tablica 14: Druženja s članovima primarnih i sekundarnih grupa mjesečno i češće s obzirom na obilježja studenata (%).

Obilježja studenata	Obitelj	Prijatelji	Studenti	Članovi udruge
Tip srednje škole			$\chi^2=11,123$; df=1	$\chi^2=10,065$; df=2
Gimnazija			88,0	29,3
Ostale srednje šk.			82,4	22,4
Religioznost	$\chi^2=17,979$; df=2	$\chi^2=20,063$; df=2		
Religiozni	88,5	96,7		
Neodlučni	82,1	91,5		
Nereligiozni	81,3	94,5		
Spol				$\chi^2=11,056$; df=1
Ženski				23,9
Muški				30,6
Rezidenc. status	$\chi^2=13,413$; df=3			
Selo	88,0			
Mali grad	81,8			
Veliki grad	84,7			
Zagreb	88,8			
Ukupno	85,5	95,0	86,2	26,9

$p<0.001$

Za stvaranje dugotrajnijih i kvalitetnih odnosa u novoj sveučilišnoj sredini, vrlo je važna otvorenost prema stvaranju novih prijateljstava koja je značajno prisutnija kod onih koji žive u domu (u odnosu na one koji žive u roditeljskom domu i svakodnevno putuju na predavanja) (Buote i dr., 2007). Prema spomenutom istraživanju, tijekom dvomjesečnog razdoblja, studenti smješteni u domu stvorili su dvostruko više novih prijatelja u odnosu na one koji žive kod

roditelja (Buote i dr., 2007). Iz tog razloga, provjerili smo postoje li razlike među ispitanicima s obzirom na način stanovanja: kao podstanari, u studentskom domu, s roditeljima, u vlastitom ili supružnikovom stanu ili kući i ostalo. Razlike između ispitanika nisu utvrđene kada je riječ o druženju s prijateljima, studentima i članovima udruge što znači da su studenti podjednako skloni druženju neovisno o načinu stanovanja. Jedina razlika utvrđena je s obzirom na frekvenciju druženja s obitelji pri čemu je potvrđena logična pretpostavka da podstanari i studenti smješteni u domu značajno rjeđe viđaju obitelji nego li oni koji žive s roditeljima ($\chi^2=42,320$, $df=4$, $p=0.000$). Sa članovima udruge značajno rjeđe druže se žene od muškaraca, kao i oni koji su završili ostale srednje škole u odnosu na završene gimnazijalce. Utoliko, tip završene srednje škole značajan je kada se radi o učestalosti druženja sa članovima skupina koje ne pripadaju primarnim grupama (kolege i članovi udruga). Također, valja napomenuti da je potvrđena logična pretpostavka da se članovi i volonteri češće druže s drugim članovima udruge nego oni koji nisu članovi ili volonteri ($\chi^2=323,372$, $df=3$; $\chi^2=130,330$, $df=3$; $p=0.000$).

Obilježja poput sveučilišta, područja znanosti, godine studija, obrazovanja oca, političke orijentacije ne pokazuju se značajnima u pogledu učestalosti druženja s obitelji, prijateljima, studentima i članovima udruge.

3.2.1.4. *Struktura strukturalne dimenzije socijalnoga kapitala*

U cilju utvrđivanja strukture strukturalne dimenzije socijalnog kapitala, varijable višestrukog članstva i volonterstva⁷⁸, učestalost neformalnog druženja i volontiranja podvrgli smo analizi glavnih komponenata. U tablici 15 prikazuju se rezultati ortogonalne varimax transformacije pri čemu su izostavljene saturacije apsolutnih iznosa manjih od 0,1. Vrijednost Kaiser-Meyer-Olkin iznosi 0,652, a Bartlettov je test statistički značajan ($p=0,000$). Komunaliteti se kreću između 0,467 do 0,708. Za zaustavljanje ekstrakcije faktora koristio se GK kriterij i izlučena su dva faktora sa svojstvenim vrijednostima 1,974 i 1,827 pri čemu zajednički tumače 54,29% varijance. Dobivene komponente, s obzirom na matricu transformacije, vrlo su slabo povezane (-,002).

⁷⁸ Obje varijable višestrukosti članstva/volonterstva prikazane su u prethodnim cjelinama a za faktorsku analizu zasebno su rekodirane na sljedeći način 0=nije član/nije volonter; 1=član jednog tipa udruge/volonter jednog tipa udruge; 2=član dva ili više tipova udruge; volonter u dva ili više tipova udruge.

Tablica 15: Struktura strukturalne dimenzije socijalnog kapitala studenata.

Variable	Strukturalni socijalni kapital	Učestalost druženja s članovima primarnih grupa
Članstvo u udrugama	,706	
Učestalost bavljenja humanitarnim i volonterskim radom	,703	-,154
Volontiranje u udrugama	,702	
Učestalost druženja s članovima udruge	,697	,151
Učestalost druženja s prijateljima		,841
Učestalost druženja s kolegama studentima		,776
Učestalost druženja s obitelji		,683
% varijance	28,196	26,094

Varimaxom je, dakle, dobivena jednostavna struktura od dva faktora. Prvi faktor predstavlja socijalni kapital u okviru sekundarnih grupa i može se ustvrditi da je riječ o tipu strukturalnog socijalnog kapitala koji se najčešće istražuje iz perspektive Putnamovog pristupa. Drugi faktor odnosi se na intenzitet povezanosti s članovima primarnih grupa. Može li se ovdje govoriti o prvom faktoru kao premošćujućem socijalnom kapitalu? Samo uvjetno, ukoliko se pod njim razumijeva participacija u sekundarnim grupama s određenom stupnjem učestalosti, pri čemu se vodi računa o tome da je riječ o strukturalnoj dimenziji i da premošćivanje u tom smislu znači iskorak u civilnu sferu udruga i volontiranja. Također treba imati na umu da tako imenovan faktor ne uključuje i kulturalnu dimenziju socijalnog kapitala. Kako se naznačilo, varijable prvoga faktora konceptualno su bliže Putnamovom konceptu socijalnog kapitala, a drugi faktor ima ulogu potpunijeg sagledavanja strukturalnog socijalnog kapitala osobito u odnosu na poveznicu s kulturalnom dimenzijom u analizama koje će biti prikazane u daljnjem tekstu.

3.2.2. Analiza kulturalne dimenzije: norme civilnosti i socijalno povjerenje

3.2.2.1. Norme civilnosti

U cilju detektiranja stupnja civilnosti samih ispitanika, upitalo ih se u kojoj mjeri prihvaćaju neke od pojava koje se mogu označiti kao oportunističko ponašanje.

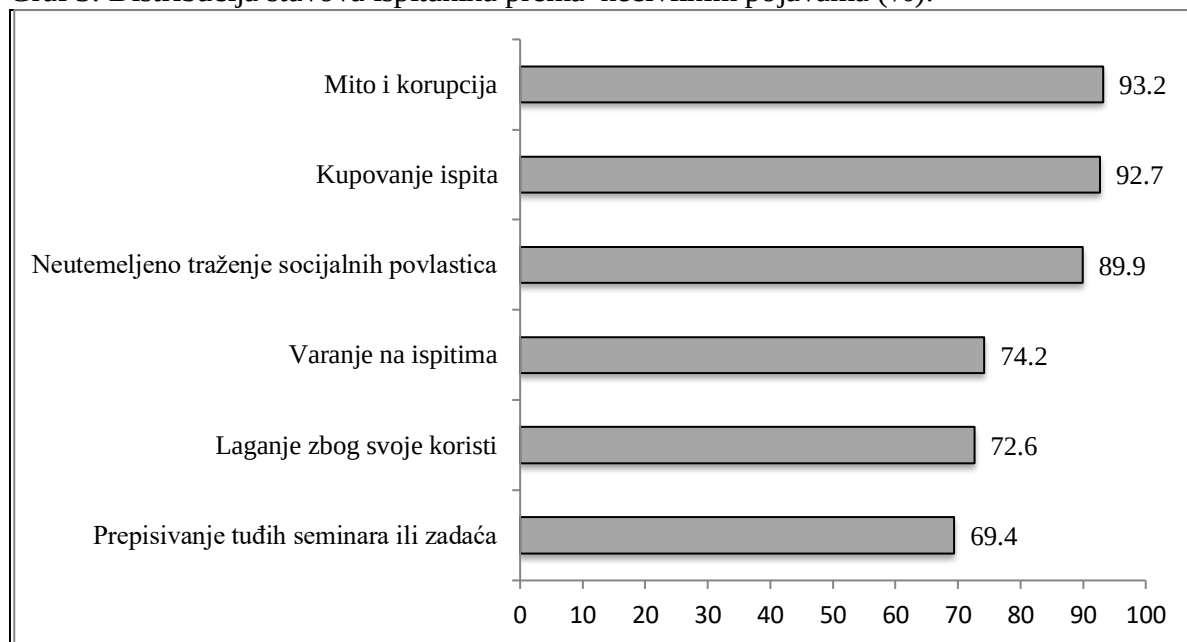
Tablica 16: Distribucija stavova ispitanika prema necivilnim pojavama (%).

	Potpuno neprihvatljivo	Uglavnom neprihvatljivo	Uglavnom prihvatljivo	Potpuno prihvatljivo	M	SD
Kupovanje ispita	81	11,7	4,3	3,1	1,29	0,691
Mito i korupcija	78,8	14,4	4	2,9	1,31	0,682
Neutemeljeno traženje socijalnih povlastica	61,7	28,2	6,6	3,6	1,52	0,772
Varanje na ispitima	40,4	33,8	17,5	8,3	1,94	0,952
Laganje zbog svoje koristi	30,3	42,3	21,1	6,2	2,03	0,873
Prepisivanje tuđih seminara ili zadaća	33,9	35,5	21,6	9	2,06	0,955

U tablici 16, prikazan je poredak varijabli unutar instrumenta prema prosječnom neprihvatanju pojedine tvrdnje. Vidljivo je da ispitanici u prosjeku nisu skloni prihvatiti navedene pojave pri čemu najviše odbacuju kupovinu ispita a najmanje prepisivanje tuđih seminara ili zadaća.

U grafu 3 prikazani su rezultati koji objedinjuju odgovore „potpuno neprihvatljivo“ i „neprihvatljivo“. Kao pojavu, studenti, najvećim dijelom ne prihvaćaju mito i korupciju, kupovinu ispita (koja je jedan oblik mita i korupcije) te neutemeljeno traženje socijalnih povlastica. Iako sve tvrdnje odbacuje natpolovična većina uzorka - varanje na ispitima, laganje zbog svoje koristi i prepisivanje tuđih radova ili zadaća odbacuju se u oko tri četvrtine slučajeva.

Graf 3: Distribucija stavova ispitanika prema necivilnim pojavama (%).

Varijable civilnosti s obzirom na obilježja studenata

U daljnjim statističkim obradama koriste se rekodirane varijable civilnosti. Više vrijednosti aritmetičkih sredina varijabli označavaju neprihvatanje navedenih pojava što ujedno znači i viši stupanj civilnosti. U tablici 17 prikazane su značajne povezanosti varijable civilnosti i obilježja studenata.

Odnos prema mitu i korupciji različit je s obzirom na spol i tip završene srednje škole. Stavovi prema kupovanju ispita i neutemeljenom traženju socijalnih povlastica razlikuju se s obzirom na tip završene srednje škole i područje znanosti. Potonja obilježja su, uz sveučilište, također značajna u slučaju varanju na ispitima i prepisivanju tuđih seminara ili zadaća. Vrijednosti na varijabli laganje zbog svoje koristi značajno se razlikuju samo prema tipu završene srednje škole i sveučilištu.

Žene značajno manje prihvaćaju pojavu mita i korupcije od muškaraca ali i završeni gimnazijalci u odnosu na ispitanike koji su završili ostale srednje škole. Kada je riječ o završenim gimnazijalcima, oni su na svim ispitivanim varijablama značajno civilniji od onih koji su završili ostale srednje škole.

Tablica 17: Varijable civilnosti s obzirom na obilježja studenata (%).

Obilježja studenata	Mito i korupcija	Kupovanje ispita	Varanje na ispitima	Prepisivanje tuđih seminara ili zadaća	Laganje zbog svoje koristi	Neutemeljeno traženje socijalnih povlastica
Spol	$t=4,491$; $df=1991$					
Ženski	3,75					
Muški	3,61					
Tip srednje škole	$t=5,778$; $df=1975$	$t=6,596$; $df=1975$	$t=4,708$; $df=1975$	$t=6,290$; $df=1974$	$t=3,974$; $df=1974$	$t=3,686$; $df=1974$
Gimnazija	3,76	3,78	3,14	3,04	3,02	3,52
Ostale srednje škole	3,54	3,53	2,91	2,74	2,85	3,37
Područje znanosti		$F\text{-omjer}=8,096$; $df=5$	$F\text{-omjer}=5,104$; $df=5$	$F\text{-omjer}=8,149$; $df=5$		$F\text{-omjer}=4,531$; $df=5$
Biomedicina		3,86	3,29	3,07		3,63
Biotehničke		3,79	3,05	2,91		3,56
Društvene		3,69	2,97	2,82		3,49
Humanističke		3,85	3,17	3,21		3,53
Prirodne		3,78	3,27	3,11		3,49
Tehničke		3,57	3,01	2,91		3,35
Sveučilište			$F\text{-omjer}=12,415$; $df=4$	$F\text{-omjer}=13,561$; $df=4$	$F\text{-omjer}=8,986$; $df=4$	
Zagreb			3,73	3,12	2,95	
Osijek			3,67	3,06	2,92	
Rijeka			3,58	2,68	2,60	
Split			3,73	3,21	3,24	
Dubrovnik, Pula, Zadar			3,72	3,00	2,99	

Na tom tragu, postavlja se pitanje socijalizacije učenika u pojedinim tipovima srednjih škola a vezano za specifično oportunističko ponašanje u okviru školskih a onda i fakultetskih obaveza s jedne strane te u svakodnevnom životu s druge strane. Zanimljive su razlike u civilnosti s obzirom na područje znanosti i sveučilište. Prema pojavi kupovanja ispita, posthoc Tamhaneov test ukazuje na značajno veći kritičnost studenata biomedicine u odnosu na one društvenih i tehničkih znanosti. S obzirom na potonje, značajno više rezultate imaju biotehnolozi i prirodnjaci, a u odnosu na studente društvenih znanosti značajno su civilniji humanisti.

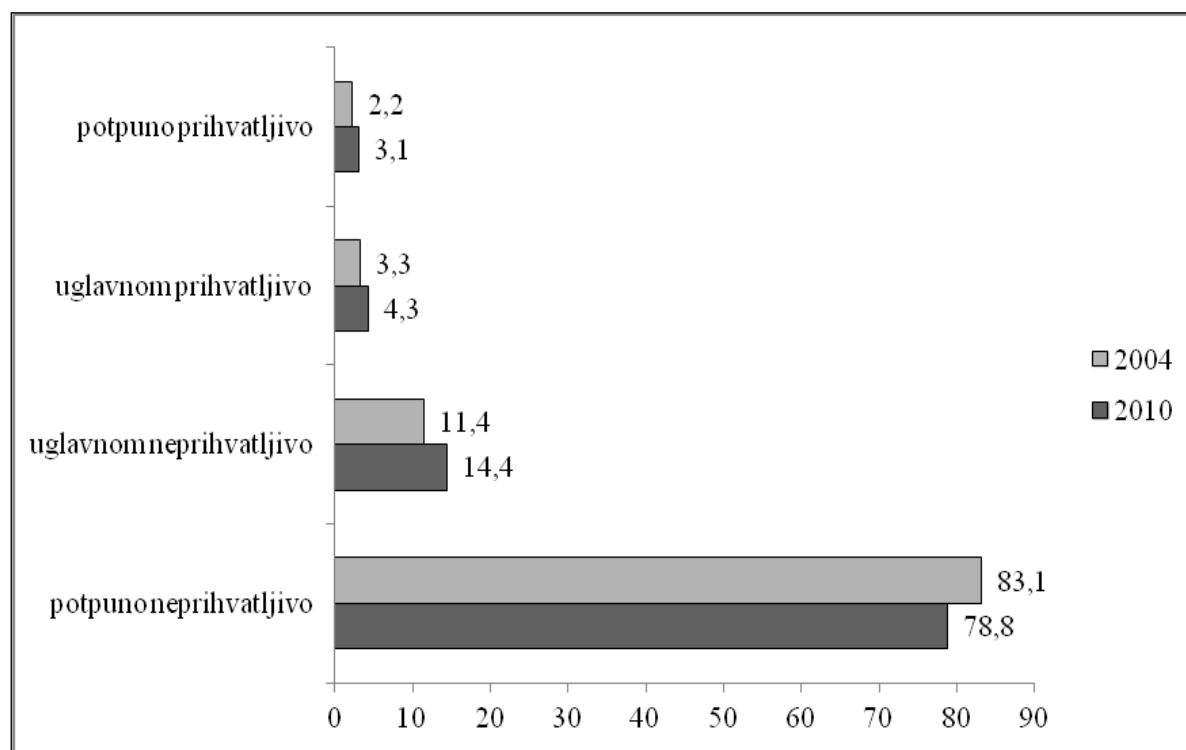
Neprihvatanje varanja na ispitima značajno je prisutnije, prema Scheffeovom testu, kod studenata biomedicine u odnosu na studente društvenih znanosti koji su ujedno tolerantniji na ovu pojavu. Po istom pitanju, prema Scheffeovom testu, značajno su manje civilni studenti Riječkog sveučilišta u odnosu na sve ostale. U slučaju prepisivanja zadaća, Scheffeov posthoc test ukazuje na značajne razlike između humanista u odnosu na ispitanike koji studiraju u području društvenih i tehničkih znanosti pri čemu potonji izražavaju veće prihvatanje ovakve pojave. Riječki studenti se ponovno pokazuju značajno manje civilnima u odnosu na sve ostale, a splitski značajno civilniji od zagrebačkih i osječkih studenata. Laganje zbog svoje koristi značajno više, prema Scheffeovom posthoc testu, prihvaćaju riječki studenti u odnosu na ispitanike koji studiraju na Osječkom, Splitskom i Zagrebačkom sveučilištu. Također, splitski studenti su po ovom pitanju značajno civilniji od zagrebačkih. U ocjeni neopravdanog traženja socijalnih povlastica prema Tamhaneovom testu, studenti tehničkih znanosti u odnosu na studente biomedicine, društvenih i humanističkih znanosti iskazuju niži stupanj civilnosti.

Iz izloženog može se zaključiti kako su općenito studenti biomedicine i Splitskog sveučilišta značajno manje skloni prihvatiti neki od izloženih oblika oportunističkog ponašanja, budući da na većini varijabli zauzimaju najviše vrijednosti. S druge strane, studenti tehničkih i društvenih znanosti te Riječkog sveučilišta u prosjeku su skloniji osobnom prihvatanju odabranih pojava odnosno necivilnosti.

Dinamika civilnosti (2004., 2010.g.)

U istraživanjima mladih varijable civilnosti ispitanika dosad nisu bile istraživane osim jedne – stupanj prihvatljivosti mita i korupcije u 2004. godini kada je ova pojava bila nešto slabije prihvaćena nego 2010. godine.

Graf 4: Usporedba stupnja prihvatljivosti mita i korupcije (2004 – 2010) (%).

Ukupno gledajući, mito i korupcija i dalje je, očekivano, izrazito negativno vrednovana i ne može se govoriti o većim promjenama u stavu prema ovoj pojavi.

3.2.2.2. Socijalno povjerenje

Ispitanici, kao što je vidljivo u tablici 18, najveće povjerenje poklanjaju članovima primarnih grupa pri čemu obitelj, očekivano, odnosi apsolutnu prevagu. Gotovo uvijek članovima obitelji vjeruje više od osam desetina ispitanika što je skoro dvostruko više od onih koji redovito poklanjaju povjerenje prijateljima, dok kolegama studentima to čini manje od desetine. Manji je udio onih koji u većini situacija imaju povjerenja u profesore (oko 6%), a zanemarivo je malo onih koji takav odnos imaju prema poznanicima i nepoznatima.

Tablica 18: Distribucija stupnjeva povjerenja prema članovima nekih socijalnih skupina (%).

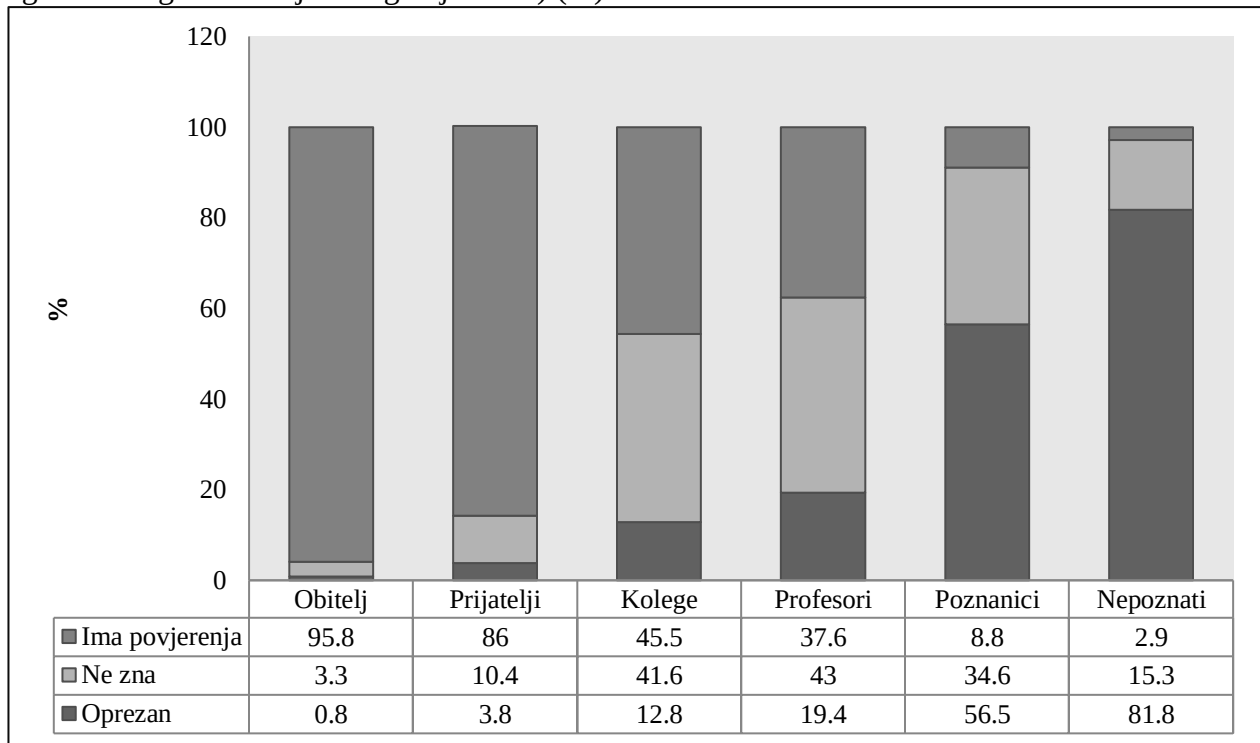
	Gotovo uvijek trebam biti oprezan u odnosu s njima	Uglavnom trebam biti oprezan u odnosu s njima	Ne znam	Uglavnom mogu vjerovati	Gotovo uvijek mogu vjerovati	M	SD
Obitelji	0,5	0,3	3,3	11,0	84,8	4,79	0,556
Prijateljima	0,9	2,7	10,4	40,8	45,2	4,27	0,818
Kolegama studentima	2,4	10,4	41,6	36,5	9,0	3,39	0,879
Profesorima	3,8	15,6	43,0	31,9	5,7	3,20	0,903
Poznanicima	15,0	41,5	34,6	7,5	1,3	2,39	0,876
Ljudima koje osobno ne poznajete	52,5	29,3	15,3	2,0	0,9	1,69	0,864

Kada je riječ o iskazivanju krajnjeg opreza ili nepovjerenja, oko polovice ispitanika uvijek je oprezna u odnosu sa strancima, 15% prema poznanicima dok prema ostalim skupinama manjina ispitanika (s manje od po 4%) ima takav stav. Ipak, valja napomenuti da je ukupna opreznost koja podrazumijeva stanovito nepovjerenje izražena prema profesorima kod skoro petine ispitanika i prema studentima u oko osmine ispitanika, dok je s druge strane, nepovjerenje u jačem ili slabijem intenzitetu prema primarnim grupama a poglavito prema obitelji, zanemariva.

Prema grafu 5, ispitanici se uglavnom s povjerenjem odnose prema kolegama, pri čemu ne treba zanemariti značajan udio onih (41,6%) koji ne znaju ili nisu sigurni u procjeni jesu li oni s

kojima svakodnevno dijele studentske klupe vrijedni povjerenja. Neodlučnost je najvidljivija u procjeni profesora (43,0%), a petina prema istoj skupini izražava stanovitu opreznost dok dvostruko više od potonjih ima povjerenja prema ovoj skupini.

Graf 5: Distribucija stupnjeva povjerenja prema nekim socijalnim skupinama (spojeni gotovo uvijek trebam biti oprezan u odnosu s njima i uglavnom trebam biti oprezan u odnosu s njima te uglavnom i gotovo uvijek mogu vjerovati) (%).

U slučaju profesora, treba uzeti u obzir da spomenuta skupina predstavlja autoritet, a odnos profesor-student nerijetko podrazumijeva vertikalnost, pa pretežita neodlučnost u procjeni može proizlaziti i iz te činjenice. Trećina je neodlučna u procjeni kada je riječ o poznanicima pri čemu ipak prevladava opreznost kod više od polovice ispitanika, dok je povjerenje zastupljeno u manjoj mjeri (oko 8%). U usporedbi s poznanicima, odnos prema nepoznatima je kod ispitanika u manjoj mjeri obilježen neodlučnošću a u većoj oprežnošću, pri čemu potonje odnosi značajnu prevagu. Za usporedbu, recentno istraživanje mladih (Ilišin i sur., 2013) ispitivalo je povjerenje prema nekim socijalnim skupinama (obitelj, prijatelji, rođaci, kolege s posla/škole/fakulteta, susjedi, osobe druge vjeroispovijesti, vjerski vođe i ljudi drugačijih političkih uvjerenja) na skali od 1 do 10 što otežava mogućnost usporedbe s rezultatima studenata, no valja ih navesti. Najviši stupanj povjerenja (navedena suma stupnjeva 9 i 10) najvećeg dijela ispitanika iskazan je prema

članovima obitelji (86,8%), zatim prijateljima (60,9%) i rođacima (53,9%). Četvrtina mladih visoko povjerenje ima prema kolegama, a petina prema susjedima. Najmanje povjerenja mladi iskazuju prema onima drugačijih političkih uvjerenja (15,7%), zatim vjerskim vođama (17%) i ljudima druge vjeroispovijesti (17,3%). U spomenutom istraživanju nije se ispitivao stav prema nepoznatima kao uobičajen indikator uopćenog povjerenja, no s obzirom na nepovjerenje prema onima koji ne dijele istovjetna vrijednosna i kulturna obilježja, može se pretpostaviti da je populacija mladih općenito na ustanovljenom tragu izrazito niskog stupnja uopćenog povjerenja utvrđenog kod studenata. To potvrđuje i istraživanje mladih u kontekstu socijalnog kapitala čiji podaci se ne mogu izravno usporediti zbog uzorka, formulacije pitanja i ljestvice. Naime, mladi Karlovačke županije tek u 7,7% slučajeva smatraju da se većini može vjerovati, 7,5% je neodlučno a 85% njih drži da treba biti oprezan (Katić, 2012). Prikazani rezultati na tragu su saznanja da je uopćeno povjerenje kod mladih uglavnom niže, posebice u odnosu na stariju populaciju (Štulhofer, 2004; Šalaj, 2007; Kaasa i Parts, 2008; Halman i Luijkx, 2006; van Oorschot i dr., 2006). Razloge tomu empirijski je zahtjevno odrediti jer je moguće da se s jedne strane naprosto radi o generacijskom trendu, a s druge o različitim uvjetima socijalizacije odnosno društvenim okolnostima u kojima se odrastalo nekada i danas (Kaasa i Parts, 2008). S druge strane, postoje i istraživanja koja pokazuju da je uopćeno povjerenje najslabije zastupljeno kod mlađe i najstarije kohorte dok ispitanici srednjih godina pokazuju više rezultate na toj dimenziji (Delhey i Newton, 2003).

Povjerenje prema članovima nekih socijalnih skupina s obzirom na obilježja studenata

Utvrđene su malobrojne značajne razlike između ispitanika prema sociodemografskim obilježjima u slučaju iskazivanja povjerenja prema navedenim socijalnim skupinama (tablica 19). Koristeći jednosmjernu analizu varijance, rezultati pokazuju značajnu razliku u povjerenju s obzirom na sveučilišta, područje znanosti i religioznost. Ostale razlike u obilježjima poput spola, godine studija, obrazovanja oca, rezidencijalnog statusa, tipa završene srednje škole i političke orijentacije ne pokazuju se značajnima na ispitivanim varijablama. Štoviše, može se reći da socijalna obilježja većinom nemaju značajnog upliva u stupnjeve povjerenja prema različitim socijalnim skupinama. Povjerenje prema prijateljima varira s obzirom na područje znanosti pri čemu se prema Tamhaneovom posthoc testu značajne razlike nalaze između studenata biomedicine i biotehnologije s jedne, i studenata društvenih, prirodnih i tehničkih područja s

druge strane. Potonji iskazuju značajno manje povjerenja u prijatelje u odnosu na biomedicinare i biotehnologe.

Tablica 19: Socijalno povjerenje s obzirom na obilježja studenata (%).

Obilježja studenata	Prijatelji	Kolege	Poznanici	Nepoznati
Sveučilište		$F\text{-omjer}=8,512;$ $df=4$		
Zagreb		3,47		
Osijek		3,37		
Rijeka		3,38		
Split		3,23		
Dubrovnik, Pula, Zadar		3,07		
Područje znanosti	$F\text{-omjer}=4,899;$ $df=5$		$F\text{-omjer}=5,308;$ $df=5$	
Biomedicina	4,45		2,46	
Biotehničke	4,49		2,41	
Društvene	4,21		2,26	
Humanističke	4,35		2,39	
Prirodne	4,19		2,42	
Tehničke	4,25		2,50	
Religioznost				$F\text{-omjer}=8,064;$ $df=2$
Religiozni				1,63
Neodlučni				1,82
Nereligiozni				1,70

Studenti Zagrebačkog sveučilišta iskazuju najviše povjerenja prema kolegama studentima od ostalih, a prema Tamhanovom posthoc testu utvrđene su značajne razlike između ispitanika Dubrovačkog, Pulskog i Zadarskog sveučilišta koji imaju značajno niže povjerenje prema kolegama u odnosu na studente Riječkog, Osječkog i Zagrebačkog sveučilišta. Pritom, potonji imaju značajno više vrijednosti i od studenata Splitskog sveučilišta. Kada je riječ o poznanicima, značajna razlika među ispitanicima prema Scheffeovom testu utvrđena je između ispitanika tehničkih i društvenih znanosti pri čemu su potonji značajno nepovjerljiviji. Religioznost se pokazuje obilježjem po kojemu se ispitanici razlikuju kada je u pitanju povjerenje prema nepoznatima – mada je stupanj ovog tipa povjerenja među ispitanicima generalno izrazito nizak, značajno su nepovjerljiviji religiozni ispitanici u odnosu na one neodlučne.

3.2.2.3. Struktura socijalnoga povjerenja

Koristeći faktorsku analizu glavnih komponenata namjera je ustanoviti strukturu socijalnog povjerenja. Je li socijalno povjerenje jedno ili višedimenzionalan fenomen? S obzirom na teorijsku razdjelnicu partikulariziranog i uopćenog povjerenja te nekih dosadašnjih istraživanja (Uslaner, 2002; Badescu, 2003; Freitag i Traunmuller, 2009; Ilišin i dr., 2013), za pretpostaviti je da će faktorska struktura ovih varijabli to i potvrditi. U prvoj faktorskoj analizi, varimax solucijom dobivena su dva faktora koja ukupno objašnjavaju 65,933% varijance; KMO = 0,663, Bartlettov test sfericiteta $p=0.000$. Faktori su potvrdili teorijsku distinkciju između partikulariziranog i uopćenog povjerenja pri čemu dvije varijable pokazuju visoke saturacije na oba faktora – povjerenje u kolege studente i povjerenje u profesore. Te dvije varijable (povjerenje u studente i profesore) u novoj su faktorskoj analizi ispuštene te je dobivena jednostavna struktura dva faktora – partikulariziranog i uopćenog povjerenja. No, mjera prikladnosti uzorkovanja, KMO čije vrijednosti se mogu nalaziti između 0 i 1, na granici je prihvatljivosti sa vrijednošću 0,496 (smatra se da bi prihvatljiva trebala biti iznad 0,5) što znači da je upitna podobnost podataka za ovaj tip analize.

Tablica 20: Anti-image matrica

Iskazani stupanj povjerenja u:		Stupanj povjerenja u obitelj	Stupanj povjerenja u prijatelje	Stupanj povjerenja u ljude koje osobno ne poznajete	Stupanj povjerenja u poznanike
Anti-image korelacija	Obitelj	,517 ^a	-,343	,174	-,014
	Prijatelji	-,343	,481 ^a	,072	-,223
	Nepoznati ljudi	,174	,072	,498 ^a	-,603
	Poznanici	-,014	-,223	-,603	,492 ^a

a. Mjere adekvatnosti uzorkovanja (MSA)

Anti-image korelacijska tablica (tablica 20) govori o vrijednostima mjera podobnosti uzorkovanja koje se nalaze u dijagonali te tablice i vidi se kako je većina varijabli na granici i blizu vrijednosti 0,5. Bartlettov test sfericiteta pokazuje se značajnim ($p=0.000$) što znači da su podaci prikladni za faktorizaciju jer korelacijska matrica značajno odstupa od identitetske matrice (u kojoj ne postoji korelacija među varijablama). U tablici 21, prikazani su dobiveni faktori u

okviru jednostavne strukture koji zajedno tumače 75,619% varijance, a matrica transformacija ukazuje na njihovu nisku međusobnu povezanost ($r=0.041$).

Treba dodati da je sadržaj pojedinog faktora jasan i da prvi nosi naziv *uopćeno povjerenje* a drugi *partikularizirano povjerenje*.

Tablica 21: Rotirana matrica komponenata socijalnog povjerenja studenata.

	<i>Uopćeno povjerenje</i>	<i>Partikularizirano povjerenje</i>
Povjerenje u poznanike	,890	,141
Povjerenje u nepoznate	,883	-,149
Povjerenje u prijatelje	,190	,823
Povjerenje u obitelj	-,199	,812
%varijance	41,188	34,451

3.2.2.4. Struktura socijalnog kapitala

Budući da su se iz prethodnih obrada iskristalizirale varijable koje opisuju uopćeno povjerenje i strukturalni socijalni kapital, valja ispitati kako se te varijable, zajedno s varijablama civilnosti strukturiraju s obzirom na međusobnu povezanost. Koristila se faktorska analiza glavnih komponenata s oblimin rotacijom u kojoj su faktori u međusobnoj korelaciji. To je u skladu s pretpostavkom da postoji mogućnost izraženije povezanosti aspekata kulturalne dimenzije (uopćenog povjerenja i civilnosti). Utoliko, prikazuju se dvije matrice – sklopa i strukture. Prvom faktorskom analizom dobivena su tri faktora koja ukupno objašnjavaju 57,289%, KMO=0,747 sa značajnim Bartlettovim testom sfericiteta $p=0.000$. No, zbog niskog komunaliteta (0,356) ispuštena je varijabla „mito i korupcija“ koja se izvorno nalazi u instrumentu koji mjeri civilnost. Nakon toga, provedena je nova faktorska analiza čija tri faktora objašnjavaju 60,048% varijance, KMO=0,732; Bartlettov test sfericiteta $p=0.000$. Komunaliteti varijabli kreću se između 0,439 i 0,785. Dobiveni faktori prikazani su u tablici 22. Izlučena su tri faktora. Prvi faktor, u matrici faktorskoga sklopa sastoji se od varijabli koje opisuju civilnost ispitanika odnosno odbacivanje oportunističkog ponašanja. Slijedom toga, taj faktor nazivamo *civilnost*. Drugi faktor opisuje civilnu participaciju i učestalost osobnih kontakata s članovima udruženja te odgovara nazivu *strukturalni socijalni kapital*. Treći faktor sadrži varijable povjerenja u poznanike i nepoznate što opisuje *uopćeno povjerenje*. Između matrice sklopa i matrice strukture može se reći da postoje

relativno slabe razlike što ukazuje na mogućnost da su dobivene dimenzije nepovezane. Uvid u tablicu 24 koja prikazuje korelacije ekstrahiranih faktora to i potvrđuje. Najslabija je povezanost između faktora civilnosti i uopćenog povjerenja. Također, vrlo niska povezanost ustanovljena je i u slučaju civilnosti i strukturalnog socijalnog kapitala te niska korelacija između uopćenog povjerenja i strukturalnog socijalnog kapitala koji dijele oko 14% zajedničke varijance.

Tablica 22: Matrica faktorskog sklopa dimenzija socijalnog kapitala.

	<i>Civilnost</i>	<i>Strukturalni socijalni kapital</i>	<i>Uopćeno povjerenje</i>
Stav o varanju na ispitima	,838		
Stav o prepisivanju tuđih seminara ili zadaća	,836		
Stav o laganju zbog svoje koristi	,794		
Stav o kupovanju ispita	,715		-,129
Stav o neutemeljenom traženju socijalnih povlastica	,653		
Višestruko članstvo		,725	
Višestruko volonterstvo		,712	
Učestalost bavljenja volonterskim i humanitarnim radom		,688	
Učestalost druženja s članovima organizacije		,685	,134
Stupanj povjerenja u ljude koje osobno ne poznaju			,885
Stupanj povjerenja u poznanike			,884
%varijance	27,163	18,898	13,987
Cronbachov α	0,827	0,635	0,749

Tablica 23: Matrica strukture dimenzija socijalnog kapitala.

	<i>Civilnost</i>	<i>Strukturalni socijalni kapital</i>	<i>Uopćeno povjerenje</i>
Stav o varanju na ispitima	,837		
Stav o prepisivanju tuđih seminara ili zadaća	,835		
Stav o laganju zbog svoje koristi	,792		
Stav o kupovanju ispita	,718		-,152
Stav o neutemeljenom traženju socijalnih povlastica	,655		-,117
Višestruko članstvo		,713	
Višestruko volonterstvo		,704	
Učestalost bavljenja volonterskim i humanitarnim radom		,700	,214
Učestalost druženja s članovima organizacije		,694	,135
Stupanj povjerenja u ljude koje osobno ne poznaju		,106	,886
Stupanj povjerenja u poznanike			,883

Tablica 24: Matrica korelacija komponenata socijalnog kapitala

Faktori	<i>Civilnost</i>	<i>Strukturalni socijalni kapital</i>	<i>Uopćeno povjerenje</i>
<i>Civilnost</i>	1,000	,037	-,027
<i>Strukturalni socijalni kapital</i>	,037	1,000	,116
<i>Uopćeno povjerenje</i>	-,027	,116	1,000

U idućem koraku, utvrdila se mjera pouzdanosti ili unutrašnje konzistencije instrumenta, Cronbachov alpha za svaki faktor. Sva tri faktora imaju Cronbachov alpha zadovoljavajuće vrijednosti odnosno solidnu internu konzistenciju za idući korak - konstrukciju skala (civilnost – 0,827; strukturalni socijalni kapital – 0,635⁷⁹; uopćeno povjerenje – 0,749). Skale su kreirane sumiranjem njihovih prosjeka pri čemu se vodilo računa o *missing* vrijednostima. Vrijednosti

⁷⁹ Iako se najčešće govori o graničnoj vrijednosti Cronbachove alphe od 0.7 koja predstavlja zadovoljavajuću unutarnju konzistenciju, ovdje bismo se priklonili Pallant (2002) koja napominje da je ova mjera osjetljiva na broj varijabli u instrumentu, pa tako manje od 10 varijabli može iskazivati manji Cronbachov alpha (oko 0.5). U takvim je slučajevima uputno navesti interkorelacije varijabli. Pallant (2002) u tom smislu navodi preporuku Briggsa i Cheeka (1986) o optimalnom rasponu interkorelacija od 0.2 do 0.4., što je u ovom slučaju zadovoljeno (od 0.259 do 0.389).

skale strukturalnog socijalnog kapitala nalaze se u rasponu od 0 do 3 ($M=1,09$; $sd=0,57$), zatim skala uopćenog povjerenja je u rasponu od 1 do 5 ($M=2,04$; $sd=0,778$), a skala civilnosti od 1 do 4 ($M=3,23$; $sd=0,66$). Može se, dakle, zaključiti da je civilnost visoko prihvaćena, strukturalna dimenzija je osrednje raširena, a uopćeno povjerenje slabo izraženo.

Zatim, provjerilo se razlikuju li se ispitanici na tim skalama s obzirom na obilježja uz primjenu jednosmjerne analize varijance (ANOVA) i t-testa za nezavisne uzorke.

Tablica 25: Skale dimenzija socijalnog kapitala s obzirom na obilježja ispitanika.

Obilježja studenata	Skala civilnosti	Skala strukturalnog socijalnog kapitala
Tip završene srednje škole	$t=6,907$; $df=1976$	$t=3,594$; $df=1916$
Gimnazija	3,30	1,12
Ostale srednje škole	3,08	1,02
Područje znanosti	$F\text{-omjer}=7,075$; $df=5$	
Biomedicina	3,39	
Biotehničke	3,25	
Društvene	3,17	
Humanističke	3,36	
Prirodne	3,35	
Tehničke	3,16	
Sveučilište	$F\text{-omjer}=10,134$; $df=4$	
Zagreb	3,25	
Osijek	3,22	
Rijeka	3,00	
Split	3,36	
Dubrovnik, Pula, Zadar	3,22	

$p<0,001$

Može se uočiti kako se ispitanici prema obilježjima značajno ne razlikuju s obzirom na skalu uopćenog povjerenja. Pored toga, može se reći kako obilježja ispitanika uglavnom nisu povezana niti s preostale dvije skale. Razlike u obilježjima poput godine studija, religioznosti, obrazovanja oca, političke preferencije, rezidencijalnog statusa i spola ne pokazuju se značajnima u slučaju ispitivanih skala. Značajne razlike se pokazuju tek u slučaju tipa završene srednje škole, područja znanosti i sveučilišta. Pritom, prema podacima završeni gimnazijalci pokazuju značajno

veću civilnost i više vrijednosti na skali strukturalnog socijalnog kapitala u odnosu na one koji su završili ostale srednje škole. Biomedicinari imaju najviše vrijednosti na skali civilnosti i uz humaniste, prema Tamhanovom post hoc testu, značajno se razlikuju od ispitanika tehničkih i društvenih znanosti. U slučaju sveučilišta, ispitanici s Riječkog sveučilišta pokazuju se kao značajno necivilniji od ostalih studenata.

3.2.2.5. Analiza ostalih stavovskih i socijalnih obilježja ispitanika

Već je napomenuto kako će se varijable koje čine dva faktora – s jedne strane, učestalosti druženja s članovima primarnih grupa i s druge partikularizirano povjerenje koristiti u daljnjim obradama kao moguće determinantne socijalnog kapitala. Naime, prema nekim istraživanjima, česti kontakti u okviru primarnih grupa mogu doprinijeti stvaranju socijalnog kapitala (Delhey i Newton, 2003) pa se vodimo pretpostavkom da bi i partikularizirano povjerenje koje se logično veže na česte i bliske kontakte tome moglo pridonijeti. Osim toga, pobliže će se analizirati, institucionalno povjerenje, spremnost na građanski aktivizam i procjena važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje. Potonje varijable će se opisati, prikazat će se njihova dinamika od 1999. do 2010. (u slučajevima gdje je to primjenjivo), a potom će ih se pretvoriti u skale.

3.2.2.6. Partikularizirano povjerenje i intenzitet interakcije s članovima primarnih grupa

U prethodnim odjeljcima ustanovljeno je da je socijalno povjerenje dvodimenzionalan koncept pri čemu uopćeno povjerenje pripada socijalnom kapitalu, a faktor partikulariziranog povjerenje koje sadrži povjerenje prema prijateljima i obitelji može služiti kao kontrolna varijabla. Nakon provjere Cronbachovog alphe koji iznosi 0,515, kreirana je skala partikulariziranog povjerenje (u rasponu od 1 do 5) pri čemu prosjek iznosi 4,53 a standardna devijacija 0,569. Budući da varijable koje čine ranije ustanovljenu dimenziju intenziteta interakcije s članovima primarnih grupa (obitelj i prijatelji) imaju zadovoljavajući Cronbachov alpha (0,562) kreirala se pripadajuća skala čiji prosjek iznosio 3,59 (u rasponu od 1 do 4), a standardna devijacija 0,577. Potom, provjerilo se u kojoj mjeri se ispitanici razlikuju prema obilježjima na obje novonastale skale. Podaci pokazuju na skali partikulariziranog povjerenja nema razlika između ispitanika, dok se na skali intenziteta interakcije pokazala jedna razlika i to s obzirom na religioznost (tablica 26).

Tamhanov T2 test pokazuje da statistički značajno više rezultate iskazuju religiozni u odnosu na ostale ispitanike. Razlike u okviru ostalih obilježja poput spola, sveučilišta, područja znanosti, godine studija, obrazovanja oca, političke preferencije, tipa završene srednje škole i rezidencijalnog statusa nisu se pokazala značajna.

Tablica 26: Skala intenzitet interakcije s članovima primarnih grupa s obzirom na religioznost.

Obilježja studenata	Skala učestalosti druženja s članovima primarnih grupa
Religioznost	<i>F-omjer=18,532; df=2</i>
Religiozni	3,66
Neodlučni	3,49
Nereligiozni	3,52

3.2.2.7. Institucionalno povjerenje

Institucije, svaka u svom području djelatnosti može doprinijeti ohrabrivanju i stvaranju socijalnoga kapitala u društvu. Izraženo povjerenje u institucije indicira mjeru u kojoj ispitanici institucije smatraju pouzdanima, a pouzdanost institucija implicira osnaživanje međuljudskog povjerenja. Također, pouzdanost institucija može imati utjecaja i na civilnost budući da podrazumijeva neki stupanj očekivanja sankcija za kršenje socijalnih i drugih normi. U cilju ispitivanja institucionalnog povjerenja, ispitanicima je ponuđen instrument od 17 varijabli. Ispitanici su na ljestvici od pet stupnjeva (pri čemu 1 označava najmanji a 5 najveći stupanj povjerenja) iskazali u kojoj mjeri vjeruju svakoj od ponuđenih institucija. Distribucija varijabli prikazana je u tablici 27 pri čemu je poredak čestica određen visinom pripadajućeg prosjeka.

Može se reći da ukupno prevladava rezerviranost i nepovjerenje prema navedenim institucijama budući da se vrijednosti uglavnom kreću od niskih do srednjih. Tek u slučaju tri čestice aritmetičke sredine prelaze srednju ocjenu – povjerenje u Sveučilište te u radio i televiziju.

Između niskih i srednjih vrijednosti (2 i 3) nalazi se glavnina čestica dok se na samom dnu koji indicira većinsko nepovjerenje nalaze neke od glavnih političkih institucija (Sabor, Vlada i stranke).

Tablica 27: Distribucija iskaza stupnja povjerenja prema institucijama (%).

Institucije	1	2	3	4	5	M	SD
Sveučilište	5,7	13,9	42,4	31,5	6,5	3,19	0,952
Radio	5,1	14,1	44,5	31,9	4,4	3,16	0,901
Televizija	6,0	17,6	40,3	29,4	6,6	3,13	0,98
Studentski zbor	13,5	15,1	36,7	27,2	7,5	3,00	1,125
Vojska	10,7	22,9	39,4	21,3	5,7	2,88	1,041
Predsjednik Republike	16,7	17,1	35,6	24,1	6,5	2,87	1,151
Tisak	8,6	23,1	45,3	20,2	2,9	2,86	0,933
Nevladine organizacije	10,7	19,3	45,3	22,2	2,5	2,86	0,962
Sindikati	13,2	26,1	44,2	14,6	2,0	2,66	0,948
Crkva	25,5	21,9	25,4	17,1	10,2	2,65	1,300
Policija	16,1	30,4	37,4	13,2	3,0	2,56	1,005
Javne službe	14,0	30	45,3	10,1	0,6	2,53	0,874
Velike tvrtke	15,5	30,9	44,1	8,3	1,3	2,49	0,895
Pravosuđe/hrvatski pravni sustav	21,8	32,6	21,1	12,7	1,8	2,4	1,019
Hrvatski sabor	39,9	32,3	22,4	4,8	0,6	1,94	0,929
Hrvatska vlada	40,2	32,7	22,0	4,3	0,8	1,93	0,928
Političke stranke	43,1	35	18,4	3,0	0,6	1,83	0,871

Kao politička institucija – predsjednik, ostvaruje znatno bolje rezultate pa zauzima šesto mjesto na ljestvici povjerenja. Takav rezultat ne čudi jer se predsjednik (u trenutku ispunjavanja ankete Ivo Josipović) u različitim istraživanjima javnog mnijenja uglavnom nalazi u vrhu popularnih političara. Osim toga, predsjednik kao institucija je ujedno i personalizirana pa se povjerenje ujedno povezuje s konkretnom osobom dok se percepcija u slučaju Vlade odnosi na pouzdanost ili vjerodostojnost tog tijela u cjelini. Zanimljivo je izdvojiti procjenu pouzdanosti nevladinih organizacija koje se također nalaze između nepovjerenja i osrednjeg povjerenja, pri čemu im, ukoliko promatramo postotke, skoro polovica ispitanika daje osrednje povjerenje (45,3%). Isto toliko studenata istu ocjenu daje tisku i javnim službama, zatim radiju (44,5%),

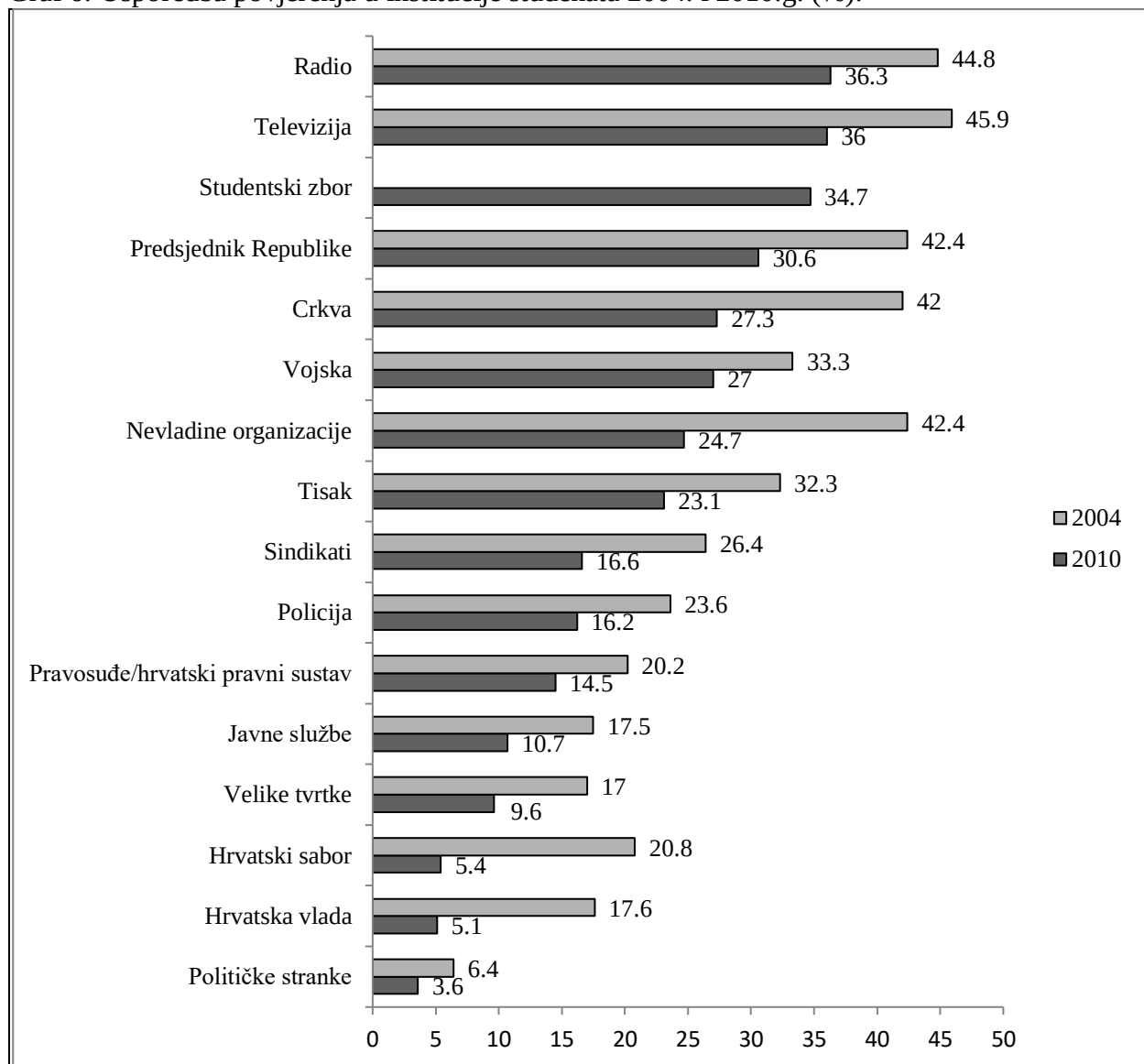
sindikativima (44,2%) i velikim tvrtkama (44,1%). Ako se izuzmu ti postoci, treba naglasiti kako veći dio preostalih ispitanika u slučaju sindikata, nevladinih organizacija, javnih službi i velikih tvrtki izražava nepovjerenje. Nadalje, tri četvrtine ispitanika izražava nepovjerenje prema Saboru, Vladi i političkim strankama, a svaki drugi student ima nepovjerljiv stav prema pravosuđu. Oko polovice ispitanika nema povjerenja u Crkvu, policiju, javne službe i velike tvrtke. Nešto iznad trećine ispitanika ima povjerenja u Sveučilište kojemu pripada, zatim radio, televiziju te Studentski zbor. Iz ovog kratkog prikaza slijedi zaključak kako niti jedna institucija ne dobiva iznadpolovično povjerenje.

Dinamika povjerenja u institucije (2004., 2010.g.)

U idućem odjeljku analizirat će se dinamika institucionalnog povjerenja u šestogodišnjem razdoblju, pri čemu se treba napomenuti da Sveučilište i Studentski zbor nisu bili navedeni u istraživanju iz 2004.g. Kako je vidljivo iz grafa 6, došlo je negativne dinamike povjerenja u slučaju svih institucija, pri čemu je razlika najizraženija u donjem dijelu ljestvice. Naime, 2010.g. tri puta manje ispitanika, u odnosu na 2004.g., ima povjerenja u Sabor i Vladu. Razlike u ocjeni pouzdanosti institucija mogu se vidjeti u grafu 6 koja ne prikazuje dvije, već navedene, nove varijable iz 2010.g. Prema tablici 28, najveći pad povjerenja doživjele su nevladine organizacije, Sabor, Crkva, Vlada i predsjednik.

Kada je riječ o promjenama u redoslijedu institucija (samo onih koje su ispitivane u oba istraživanja što znači da ih je ukupno prikazano 15) s najviše iskazanim povjerenjem, u 2010.g. Crkva i predsjednik (ali i radio, velike tvrtke, javne službe, pravosuđe i vojska) poboljšali svoje pozicije u odnosu na 2004.g. za jedno do dva mjesta. S druge strane, za tri mjesta poziciju su oslabile nevladine organizacije i Sabor, a za dva mjesta Vlada te za jedno televizija pri čemu je potonje u samom vrhu procijenjene pouzdanosti u oba istraživanja. Ostale institucije zadržale su svoje relativne pozicije.

Graf 6: Usporedba povjerenja u institucije studenata 2004. i 2010.g. (%).

Zanimljivo je napomenuti usporedbu starijih i mladih kako bi se o crtale specifičnosti potonjih vezano uz procjenu pouzdanosti institucija. Naime, istraživanje mladih iz 2004.g. (N1=2000) obuhvaćalo je i dodatan, kontrolni uzorak starijih ispitanika (N2=1000) te u oba prvo mjesto zauzima Crkva s 53,9% odnosno 53,4% ispitanika s višim stupnjem povjerenja, dok je ista institucija u poduzorku studenata u istom istraživanju na petom mjestu a 2010.g. na četvrtom (Ilišin, 2005). Na tom tragu, može se govoriti o nešto izraženijoj kritičnosti studenata s obzirom na hijerarhizirane institucije autoriteta poput Crkve u odnosu na ostale mlade, ali i starije. Također, nevladinim organizacijama su 2004.g. stariji poklanjali nešto više povjerenja od mladih

(38,8% u odnosu na 34,6%) i tada su u ukupnom poretku bile na šestom mjestu pri čemu su u poduzorku studenata zauzimale nešto bolje, treće mjesto da bi 2010.g. doživjele značajan pad na šesto mjesto.

Tablica 28: Rangovi povjerenja studenata u institucije (2004. –2010.g.).

	2004 (%)	Pozicija	2010 (%)	Pozicija	Razlika (%)
Nevladine organizacije	42,4	3	24,7	6	-17,7
Hrvatski sabor	20,8	10	5,4	13	-15,4
Crkva	42	5	27,3	4	-14,7
Hrvatska vlada	17,6	12	5,1	14	-12,5
Predsjednik Republike	42,4	4	30,6	3	-11,8
Televizija	45,9	1	36	2	-9,9
Sindikati	26,4	8	16,6	8	-9,8
Tisak	32,3	7	23,1	7	-9,2
Radio	44,8	2	36,3	1	-8,5
Velike tvrtke	17	14	9,6	12	-7,4
Policija	23,6	9	16,2	9	-7,4
Javne službe	17,5	13	10,7	11	-6,8
Pravosuđe/hrvatski pravni sustav	20,2	11	14,5	10	-5,7
Vojska	33,3	6	27	5	-5,3
Političke stranke	6,4	15	3,6	15	-2,8

Kada je riječ o medijima, televizija i radio su u uzorku mladih iz 2004.g. bili na drugom i trećem mjestu (u poduzorku studenata kao što je vidljivo u tablici 30, zauzimaju prvo i drugo mjesto i ta se dominacija uz zamjenu mjesta zadržala u 2010.) dok stariji pokazuju nešto veće nepovjerenje prema medijima a veće povjerenje prema predsjedniku, Saboru i Vladi odnosno političkim institucijama. U tom smislu, valja reći kako su razlike između starijih i mladih simptomatične upravo u odnosu prema masovnim medijima (kojima su mladi skloniji više vjerovati) i političkim institucijama (kojima su stariji skloniji više vjerovati) (Ilišin, 2005). U recentnom istraživanju institucionalnog povjerenja Sekulić i Šporer (2010) koriste ponešto drugačiji instrument (uključeni su UN i EU, a bez nevladinih organizacija, radija, velikih tvrtki, javnih službi,

Sveučilišta i Studentskog zbora), no mogu se dati svojevrsne usporedbe rezultata uzoraka opće i studentske populacije. Istraživanje je provedeno na općem uzorku (N=1002) tijekom 2010.g. (Sekulić i Šporer, 2010) i pokazalo je da svaki drugi ispitanik ima povjerenja u vojsku, zatim policiju i Crkvu. Povjerenje u navedene institucije, u slučaju studenata, nije naročito izraženo za razliku od nepovjerljivog odnosa prema političkim institucijama u oba uzorka. Naime, prema Sekulić i Šporer (2010) političke stranke, Sabor i Vlada zauzimaju samo dno ljestvice ispitivanih institucija, kao i u slučaju studenata. Pored toga, Sekulić i Šporer (2010) usporedili su nalaze iz 2010.g. s istraživanjem 2004.g., također na općoj populaciji (N=1250). Nalazi ne pokazuju opći pad povjerenja kao u slučaju studenata, već su autori označili institucije „gubitnike“ i „pobjednike“ ispitivanog razdoblja odnosno one koje su doživjele relativan pad odnosno rast povjerenja (Sekulić i Šporer, 2010). Prvi su Crkva, Sabor, Vlada i vojska a drugi tisak, TV, političke stranke, UN, pravosuđe, EU, sindikati i policija. U tom smislu, u slučaju istraživanja studenata, sve pobrojane institucije (osim Sveučilišta i Studentskog zbora kojih nije bilo u instrumentu iz 2004.g) mogu se proglasiti relativnim gubitnicima pri čemu se s nalazima iz opće populacije podudara relativan pad povjerenja u Sabor, Crkvu i Vladu.

Istraživanje specifične populacije studenata – one koja je sudjelovala u blokadi Filozofskog fakulteta u Zagrebu tijekom 2009.g. (N=402), između ostalog, ispitivalo je odnos povjerenja prema dvadeset institucija (Čulig, Klasnić, Jakšić, Lucić i Putar-Novoselec, 2013). Rezultati su pokazali izrazito nepovjerenje (od 94% do 70%) prema vladajućim državnim institucijama, institucijama Sveučilišta i Filozofskog fakulteta, Crkvi, vojsci i policiji kao i predsjedniku i preferiranoj političkoj stranci. Povjerenje su, pak, studenti iskazali prema civilnom društvu i obrazovnim institucijama općenito: uglednim intelektualcima 41% ispitanih studenata poklanja povjerenje, a nevladinim udrugama 40% (Čulig i dr., 2013). Ovakvi rezultati, sasvim sigurno bili su situacijski uvjetovani uslijed negativnih i loših poruka od strane vladajućih struktura vezano za blokadu i zahtjeve studenata. S druge strane, najveću podršku studenti su dobivali od strane nekih udruga i uglednih intelektualaca pa se na taj način može protumačiti nešto veće povjerenje koje im je ukazano (Čulig i dr., 2013). Valja također napomenuti da, kao i u slučaju ovog istraživanja, niti jedna od ispitivanih institucija nije dobila natpolovično povjerenje – štoviše, radi se mahom o natpolovičnom nepovjerenju.

Struktura povjerenja u institucije

U cilju dobivanja jednostavne strukture, faktorizacijama je izostavljeno šest varijabli (sindikati, velike tvrtke, javne službe, Crkva, Studentski zbor i Sveučilište). Korištena je varimax metoda, a pripadajuća solucija prikazana je u tablici 29. Dobiveni faktori poslužit će kao temelj za konstrukciju skala. Izlučene su četiri dimenzije koje tumače ukupno 75,46% varijance; KMO=0,800; Bartlettov test sfericiteta je značajan na $p=0.000$. Prva tri dobivena faktora sadržajno su jasni – prvi obuhvaća političke institucije pa se stoga može nazvati *povjerenje u političke institucije*.

Tablica 29: Struktura institucionalnog povjerenja studenata.

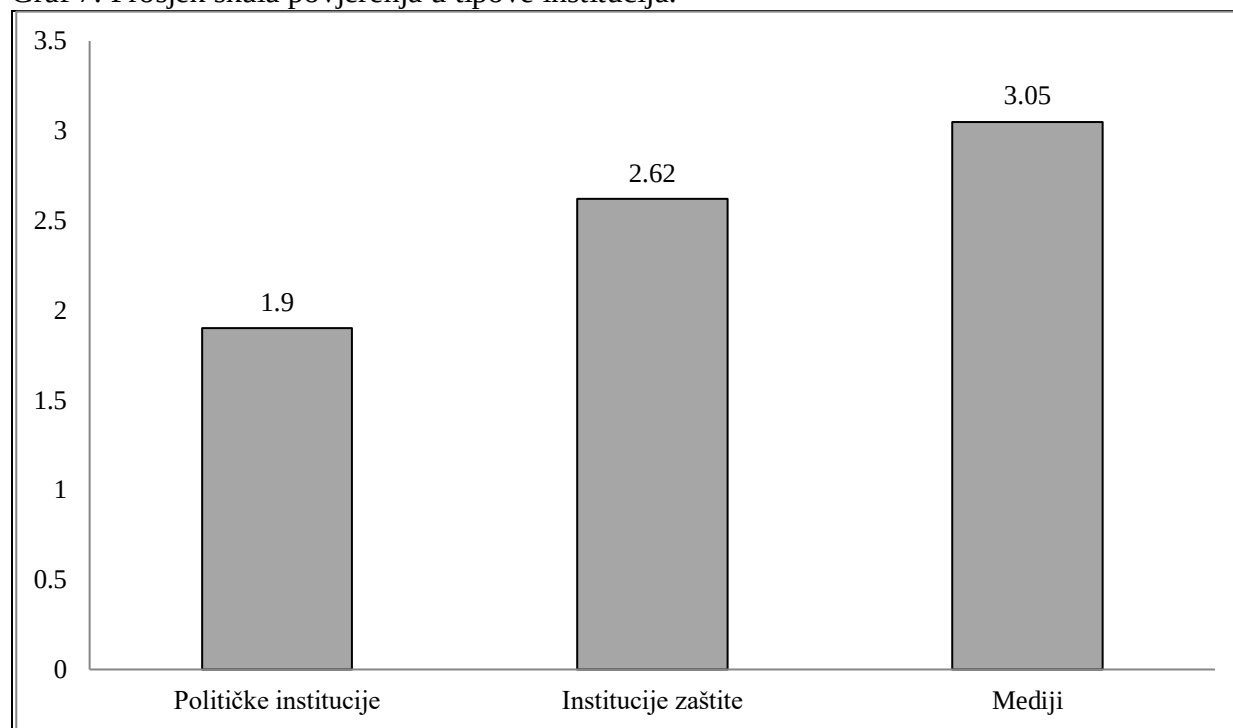
Institucije	Povjerenje u političke institucije	Povjerenje u medije	Povjerenje u institucije zaštite	Povjerenje u NVO i predsjednika
Hrvatska vlada	,895		,218	
Hrvatski sabor	,882		,219	,177
Političke stranke	,745	,117	,175	,133
Tisak	,130	,863		
Radio		,862	,137	,142
Televizija		,808	,252	
Vojska		,142	,852	
Policija	,258	,143	,832	
Pravosuđe / Hrvatski pravni sustav	,327	,144	,728	
Nevladine organizacije	,156			,837
Predsjednik Republike	,127	,143	,108	,825
% zajedničke varijance	38,457	16,312	11,332	9,358
Cronbachov α	0,855	0,832	0,814	0,637

Drugi latentno povezuje medije i nosi naziv *povjerenje u medije*. Treći faktor sadrži povjerenje u policiju i vojsku s jedne te pravosuđe s druge strane, a kako im je zajednički nazivnik ili funkcija zaštita građana tada ovaj faktor možemo nazvati *povjerenje u institucije zaštite* (Ilišin, 2005).

Četvrti faktor sastoji se od dviju varijabli – povjerenja u NVO i predsjednika. Zanimljivo je kako se povjerenje u predsjednika izdvojilo od ostalih političkih institucija – štoviše, veže se uz djelovanje nevladinih udruga što ukazuje na specifičnu percepciju studenata o poziciji i ulozi predsjednika u sociopolitičkom kontekstu. Posljednji faktor neće se koristiti kao skala u daljnjim

obradama jer nije posve jednoznačan. Iako su faktori međusobno povezani (provedena je i oblimin rotacija koja je pokazala da npr. prvi i treći faktor dijele skoro 20% zajedničke varijance), ovdje se nastoji ustanoviti jednostavna struktura kako bi interpretacija bila jasnija.

Graf 7: Prosjek skala povjerenja u tipove institucija.

Graf 7 prikazuje aritmetičke sredine skala povjerenja u institucije⁸⁰ pri čemu najniža vrijednost povjerenja iznosi 1 a najviša 5. S obzirom na prethodno prikazane deskriptivne podatke pojedinih varijabli, nije iznenađujuće što su ispitanici izraženo nepovjerljivi prema političkim institucijama. Bolju, ali ipak osrednju ocjenu koja naginje donjem dijelu ljestvice dobile su institucije zaštite. Najviše povjerenja ispitanika zadobili su mediji. Radi se o osrednjem povjerenju u svom intenzitetu s blagom tendencijom prema pozitivnom dijelu ljestvice.

Povjerenje u institucije s obzirom na obilježja ispitanika

Sljedećim korakom nastoje se ustanoviti razlike među ispitanicima u odnosu na razinu povjerenja koju iskazuju prema pojedinim skupinama institucija (tablica 30). Upotreba analize varijance i t-testa pokazala je da na ispitivanim dimenzijama odnosno skalama postoje statistički značajne razlike među ispitanicima s obzirom na spol, područje znanosti, religioznost i političku

⁸⁰ Standardne devijacije skala iznose redom: 0,801; 0,871; 0,811.

orijentaciju. S druge strane, obilježja poput sveučilišta, godine studija, tipa završene srednje škole, očevo obrazovanja i rezidencijalnog statusa nisu se pokazala razlikovnim faktorom u izražavanju povjerenja pojedinim skupinama institucija.

Tablica 30: Skale institucionalnog povjerenja s obzirom na obilježja studenata.

Obilježja studenata	Skala povjerenja u političke institucije	Skala povjerenja u medije	Skala povjerenja u institucije zaštite
Spol		$t=3,607; df=1992$	
Ženski		3,11	
Muški		2,98	
Područje znanosti	$F\text{-omjer}=5,972; df=5$	$F\text{-omjer}=7,195; df=5$	
Biomedicina	2,06	3,00	
Biotehničke	1,98	3,05	
Društvene	1,92	3,17	
Humanističke	1,70	2,84	
Prirodne	1,73	3,00	
Tehničke	1,93	3,00	
Religioznost	$F\text{-omjer}=11,145; df=2$	$F\text{-omjer}=9,597; df=2$	$F\text{-omjer}=21,518; df=2$
Religiozni	1,96	3,11	2,73
Neodlučni	1,89	3,01	2,51
Nereligiozni	1,73	2,91	2,43
Politička orijentacija	$F\text{-omjer}=54,647; df=2$	$F\text{-omjer}=11,807; df=2$	$F\text{-omjer}=34,103; df=2$
Desni blok	2,24	3,12	2,91
Lijeva koalicija	1,84	3,14	2,55
Ne zna, nema odgovora	1,76	2,95	2,52

$p < .001$

Studenti se na skali povjerenja u političke institucije značajno razlikuju s obzirom na područje znanosti, religioznost i političku orijentaciju. Scheffeov test pokazuje statistički značajne razlike između, s jedne strane, studenata grupe sljedećih područja: biomedicine, biotehnologije i društvenih znanosti koji imaju značajno više rezultate od ispitanika humanističkih znanosti s druge strane. Treba imati na umu da većina ispitanika ima nepovjerljiv stav prema političkim institucijama, no prema ovim rezultatima humanisti su značajno skloniji takvoj ocjeni. Na ovoj skali razlikuju se ispitanici i prema religioznosti. Nereligiozni ispitanici, prema Tamhaneovom testu imaju značajno manje povjerenja u političke institucije nego li religiozni i neodlučni ispitanici koji, premda generalno također dijele nisko povjerenje s

nereligioznima, imaju značajno veće rezultate na ovoj skali u odnosu na prve. S obzirom na političku orijentaciju, Scheffeov test pokazao je da desno orijentirani ispitanici imaju značajno viši stupanj povjerenja u političke institucije u odnosu na one koji se nisu izjasnili po pitanju političke preferencije.

U slučaju povjerenja u medije, pokazuje se da se ispitanici razlikuju prema istim obilježjima kao i u slučaju političkog povjerenja, ali i prema spolu. Naime, žene iskazuju značajno više vrijednosti i izražavaju veće povjerenje prema medijima od muških ispitanika. Statistički značajna razlika, prema Scheffeovom testu, javlja se i između studenata društvenih znanosti koji izražavaju veće povjerenje u medije nego li oni humanističkih i tehničkih znanosti. U ocjeni medija značajno se razlikuju religiozni i nereligiozni pri čemu prvi izražavaju veće povjerenje. Značajno više vrijednosti na ovoj skali pokazuju lijevo i desno politički orijentirani u odnosu na one koji se nisu izjasnili (ili ne znaju).

Kada je riječ o povjerenju u institucije zaštite, ispitanici se značajno međusobno razlikuju u pogledu religioznosti pri čemu, prema Scheffeovom testu, religiozni imaju više povjerenja u odnosu na ostale dvije skupine – nereligiozne i neodlučne. Također, višu razinu povjerenja značajno više iskazuju politički desno orijentirani u odnosu na lijevo orijentirane ali i one koji se nisu opredijelili.

Uočene su neke pravilnosti vezano za obilježja i iskazivanja institucionalnog povjerenja. Religiozni su prosječno skloniji ukazati više povjerenje ispitivanim tipovima institucija kao i ispitanici desne političke opcije. Kako se može reći da su te karakteristike ispitanika dijelom vrijednosno određene, pri čemu se prepoznaju obilježja tradicionalnog obrasca, može se zaključiti da ispitanici skloniji spomenutom obrascu imaju prosječno više povjerenja u medije, institucije zaštite i političke institucije.

3.2.2.8. Spremnost na građanski aktivizam

Budući da su, prema nekim inozemnim istraživanjima, mladi skloniji nekonvencionalnom građanskom aktivizmu neformalnog tipa nego li tradicionalnim i formaliziranim oblicima participacije (Hustinx i dr., 2012) zanimljivo bi bilo utvrditi u kojoj mjeri spremnost na neformalizirani građanski aktivizam (koji je uglavnom kraćeg daha u smislu trajanja) doprinosi oblikovanju socijalnog kapitala, posebice uopćenog povjerenja i civilnosti.

Tablica 31: Distribucija spremnosti za osobno sudjelovanje u određenim aktivnostima sa ciljem rješavanja problema u društvu (%).

Oblici građanskog aktivizma	Uopće nisam spreman	Uglavnom ne	Uglavnom da	Vrlo sam spreman	M	SD
Uključenje u rad civilnih udruga	20,2	32,2	36,1	11,5	2,39	0,934
Prikupljanje novčanih sredstava za rješenje određenog problema	27,5	27,9	34,1	10,5	2,28	0,980
Izrada letaka	25,7	33,0	28,6	12,7	2,28	0,985
Kontaktiranje međunarodnih institucija i ukazivanje na određeni problem u društvu	31	33,9	24,3	10,8	2,15	0,981
Organiziranje građanskih akcija	31,2	32,3	26,4	10,1	2,15	0,978
Pokretanje novih građanskih inicijativa ili nevladinih udruga	32,6	33,6	24,9	8,8	2,10	0,958
Organiziranje štrajka	36,9	35,5	19,0	8,7	2,00	0,953

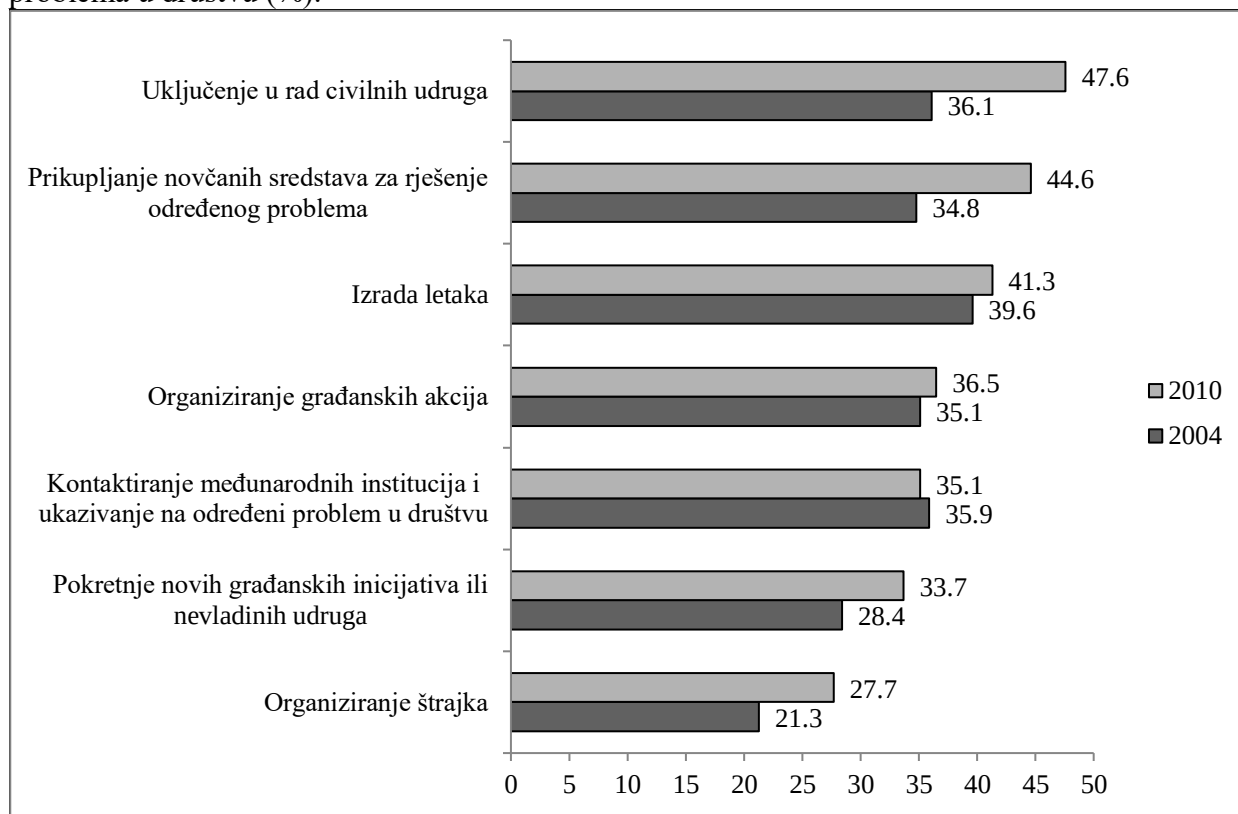
U tablici 31 su, prema visini prosjeka, prikazane distribucije odgovora na pitanje o mjeri u kojoj su ispitanici osobno spremni sudjelovati u određenim aktivnostima sa ciljem rješavanja problema u društvu. Ispitanici su, dakle, mogli dati odgovor na četverostupanjskoj ljestvici pri čemu 1 označava „uopće nisam spreman“ a 4 „vrlo sam spreman“. S obzirom na prikazane aritmetičke sredine u tablici 31, ne može se reći da studenti posve odbacuju građanski aktivizam, no može se zaključiti da ne prevladava spremnost na različite vidove civilnopolitičke akcije. Zbrojem odgovora uglavnom i vrlo sam spreman ustanovljeno je da su ispitanici najviše (skoro polovica) spremni na uključenje u rad civilnih udruga i za prikupljanje novaca u svrhu rješavanja određenog problem. Dvije petine bi izrađivalo letke, oko 36% organiziralo građanske akcije, a

oko 35% bi kontaktiralo međunarodne institucije. Trećina bi bila spremna na pokretanje građanskih inicijativa a nešto više od četvrtine na organiziranje štrajka. Može se reći da su ispitanici u prosjeku skloniji uključenju u već postojeće organizacije i inicijative, bilo civilnog ili humanitarnog karaktera, nego li akcijama koje tek treba oformiti bilo kroz civilnu inicijativu ili štrajk. Ovi rezultati ne odudaraju od međunarodnog istraživanja poimanja aktivnog građanstva kod učenika do 14 do 15 godina (N=12 500 u 12 zemalja) u kojemu je također utvrđena veća sklonost ispitanika prema humanitarnom karakteru aktivnosti (prikupljanje novca) u odnosu na spremnost na različite oblike protesta, pa i štrajk koji je na dnu ljestvice (Kennedy, 2007). Također valja napomenuti da, kako je vidljivo, niti jedna od ponuđenih političkih akcija nije dovoljno intrigantna da bi se u nju uključilo više od polovice ispitanika.

Dinamika spremnosti na građanski aktivizam (2004., 2010.g.)

Graf 8 prikazuje usporedbu rezultata poduzorka studenata iz istraživanja 2004.g. s nacionalnim istraživanjem studenata iz 2010.g., pri čemu se zajednički prikazuju odgovori „uglavnom spreman“ i „vrlo spreman“. Kako je vidljivo, uglavnom nije došlo do većih promjena, osim u izražavanju veće spremnosti za uključenje u rad civilnih udruga i prikupljanje novčanih sredstava koje su, zauzevši prva dva mjesta, ostvarile i najveći porast. Ono je ujedno zauzelo prvo mjesto i ostvarilo najveći porast. Ukoliko se prisjetimo da se članstvo u udrugama u odnosu na 2004. godinu također povećalo, tada je i izjašnjavanje o sklonosti prema takvom djelovanju očekivana. Iako su ostale aktivnosti zadržale otprilike sličan rang kao i 2004.g., zanimljivo je da su aktivnosti koja su bile na dnu ljestvice doživjele porast. Tako su studenti u 2010.g. nešto spremniji za pokretanje novih građanskih inicijativa i organiziranje štrajka nego šest godina ranije. Moguće da je tome pridonijela studentska blokada godinu prije provedbe anketnog istraživanja čime je jedan dio studenata dobio jasniju predodžbu o ovim oblicima neformalnog djelovanja, pogotovo zato jer su upravo te akcije tijekom 2009.g. iznikle iz populacije kojoj sami pripadaju.

Graf 8: Spremnost na osobno sudjelovanje u određenim aktivnostima sa ciljem rješavanja problema u društvu (%).

Skala spremnosti na građanski aktivizam s obzirom na obilježja studenata

U idućem koraku, faktorskom analizom ispitana je unidimenzionalnost varijabli koje ispituju spremnost na građanski aktivizam te je potom stvorena aditivna skala aritmetičke sredine 2,16 i standardne devijacije 0,77. Cronbachov alpha je zadovoljavajuće vrijednosti i iznosi 0,88. Ovdje valja napomenuti da su varijable koje čine skalu sljedeće: prikupljanje novčanih sredstava za rješenje određenog problema, izrada letaka, kontaktiranje međunarodnih institucija i ukazivanje na određeni problem u društvu, organiziranje građanskih akcija, pokretanje novih građanskih inicijativa ili nevladinih udruga, organiziranje štrajka. Vidljivo je da je izostavljena varijabla uključenje u rad civilnih udruga koja bi u daljnjim obradama mogla umjetno povećati povezanost sa skalom strukturalnog socijalnog kapitala budući da spomenuti sadrži varijablu članstva u organizacijama. Prema tablici 32, na skali spremnosti na građanski aktivizam ispitanici se razlikuju s obzirom na sveučilište i područje znanosti. Prema Sheffeovom post hoc testu, aktivnostima su značajno skloniji studenti Dubrovnika, Pule i Zadra u odnosu na one Rijeke i Zagreba. Također, od studenata Zagrebačkog sveučilišta više vrijednosti na ovoj skali imaju

studenti Splitskog i Osječkog sveučilišta. U slučaju područja znanosti, humanisti se izdvajaju s najvećim vrijednostima a biomedicinari s najnižim. Prema Scheffeovom post hoc testu, značajne su razlike utvrđene između ispitanika humanističkih (koji imaju najviši prosjek) s jedne strane i biomedicinskih, društvenih i tehničkih znanosti s druge strane. Pritom, ispitanici biomedicinskih znanosti značajno niže vrijednosti na ovoj skali imaju od studenata društvenih, i tehničkih područja.

Razlike u obilježjima poput godine studija, religioznosti, obrazovanja oca, političke preferencije, rezidencijalnog statusa i spola se ne pokazuju značajnima u slučaju ispitivane skale.

Tablica 32: Skala spremnosti na građanski aktivizam s obzirom na obilježja.

Obilježja studenata	Skala spremnosti na građanski aktivizam
Sveučilište	$F=12,529; df=4$
Zagreb	2,07
Osijek	2,29
Rijeka	2,17
Split	2,27
Dubrovnik, Pula, Zadar	2,48
Područje znanosti	$F=6,729; df=5$
Biomedicina	1,90
Biotehničke	2,14
Društvene	2,15
Humanističke	2,36
Prirodne	2,14
Tehničke	2,15

3.2.2.9. Procjena važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje

Jedna od pretpostavki formiranja socijalnog kapitala, posebice njegove kulturalne odnosno civilne dimenzije, a koja ima racionalno utemeljenje, odnosi se na uvjerenje da će se ljudi ponašati (ne)oportunistički u onoj mjeri u kojoj procjenjuju raširenost takvog ponašanja u većine ljudi. Ovdje će se stoga prikazati distribucija odgovora odnosno percepcije važnosti nekih činitelja oportunističkog tipa za napredovanje na društvenoj ljestvici pri čemu 1 označava najmanji a 5 najviši stupanj važnosti.

Stoga, u tablici 33 prikazana je distribucija odgovora o činiteljima važnim za društveno napredovanje na ljestvici od 1 do 5 pri čemu 1 predstavlja stupanj najmanje a 5 najveće važnosti.

Tablica 33: Distribucija procjene ispitanika o važnosti činitelja važnih za napredovanje u našem društvu (%).

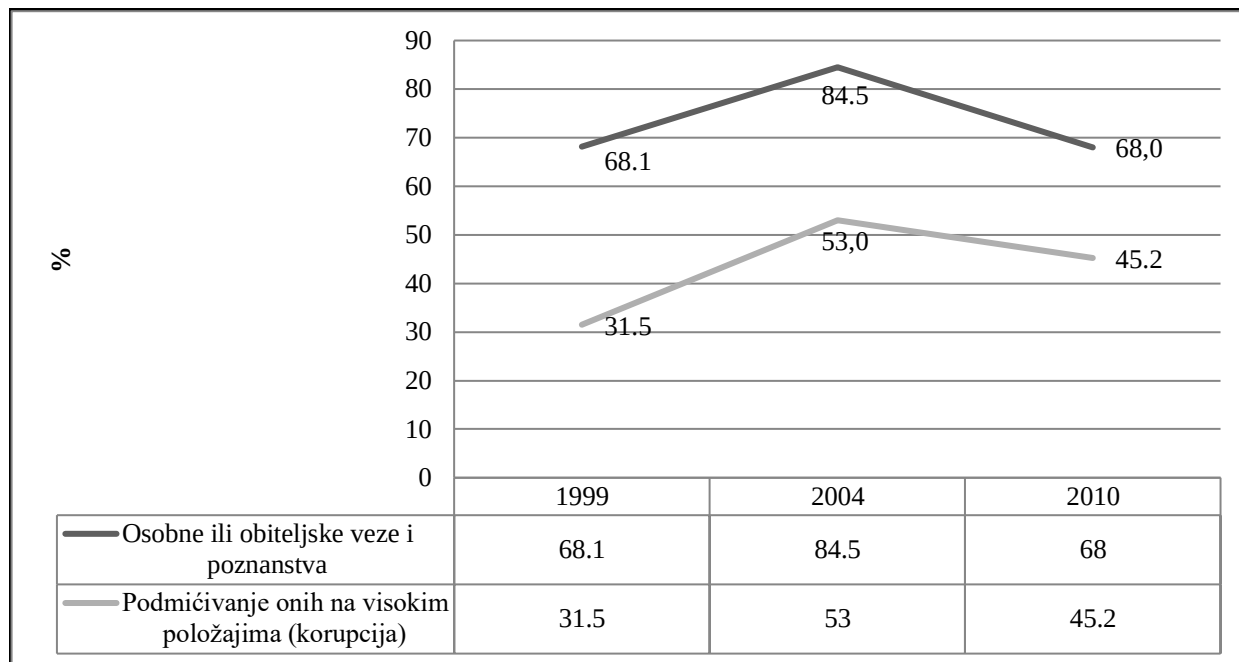
Činitelji za društveno napredovanje	1	2	3	4	5	M	SD
Osobne ili obiteljske veze i poznanstva	3,3	7,2	21,6	35,2	32,8	3,87	1,055
Podmićivanje onih na visokim položajima (korupcija)	14,5	12,9	27,3	25,3	19,9	3,23	1,306

Kako je vidljivo, ispitanici osobnim i prijateljskim vezama odnosno nepotizmu u prosjeku pridaju veću važnost nego koruptivnom ponašanju. Čak dvije trećine ispitanika smatra da su veze i poznanstva za napredovanje važne, petina ih ocjenjuje osrednje važnima a tek desetina nevažnima. S druge strane, da je koruptivno ponašanje važno za društveno napredovanje, procjenjuje skoro svaki drugi ispitanik a nešto više od četvrtine s time se ne slaže. Nešto slabija ocjena važnosti prisutnosti korupcije u napredovanju možda se može pripisati zastupljenosti medijskih obrada sudskih procesa vezanih uz davanje ili primanje mita, dok se relativno rjeđe u javnosti spominju procesi vezani „samo“ uz nepotizam. Ipak, obje su tvrdnje većinom ocijenjene važnima. Treba napomenuti da se ovdje radi o procjeni a ne o stvarnom stanju dominantnih normi, no za socijalni kapital je važno kako ispitanici percipiraju stvarnost po pitanju raširenosti (ne)oportunističkog ponašanja (Putnam, 2008). Naime, ovi rezultati ukazuju da je socijalna civilnost drugih odnosno većine u društvu u kontekstu napredovanja ocijenjena negativno.

Dinamika procjene društvene važnosti oportunističkog ponašanja za napredovanje (1999., 2004., 2010.)

Zanimljivo je vidjeti kako se percepcija važnosti oportunističkih činitelja za društveno napredovanje kretala tijekom jedanaestogodišnjeg razdoblja. Kako je vidljivo u Grafu 9 koji prikazuje stupnjeve varijabli „važno“ i „vrlo važno“, u promatranom razdoblju može se reći da je percepcija raširenosti i potrebe za necivilnim ili oportunističkim činiteljima u svrhu napredovanja bila manja 1999.g. nego 2004.g. kada je ujedno bila i najizraženija.

Graf 9: Dinamika važnosti nekih činitelja za napredovanje u našem društvu u promatranom razdoblju (%).

Do 2004.g., najveći skok zahvatio je ocjenu važnosti podmićivanja (za više od 20%) pri čemu u zadnjih šest godina ima tendenciju slabljenja no kreće se oko stabilnih 50%. S druge strane, važnost nepotizma u 2010.g. u odnosu na 2004.g. doživljava relativno veći pad (za oko 15%) i zapravo se vraća vrijednosti iz 1999.g. odnosno na skoro 70%.

Skala važnosti oportunitizma u društvenom napredovanju s obzirom na obilježja ispitanika

U cilju kreiranja skale procjene oportunitizma u okolini varijable koje govore o važnosti podmićivanja i korištenja veza za društveno napredovanje, podvrgnute su provjeri unidimenzionalnosti faktorskom analizom. Utvrđena je unidimenzionalnost ($KMO=0,500$; Bartletov test sfericiteta značajan na razini vjerojatnosti 0.000; tumače 79.36% varijance) dviju varijabli te se konstruirala aditivna skala. Cronbachov alpha skale iznosi 0,740, aritmetička sredina (u rasponu od 1 do 5) iznosi 3,55, a standardna devijacija 1,055.

U ovom odjeljku namjera je ustanoviti razlike među ispitanicima u odnosu na razinu procjene važnosti oportunitizma odnosno necivilnosti za napredovanje. Upotrebom analize varijance i t-testa pokazale su da na ispitivanoj skali postoje statistički značajne razlike između ispitanika s obzirom na sveučilište (tablica 34). Ostala obilježja poput rezidencijalnog statusa,

spola, tipa završene srednje škole, godine studija, sveučilišta, područja znanosti, odnosa prema religiji, političke orijentacija i obrazovanja oca ne pokazuju se značajnima.

Tablica 34: Skala percepcije oportunitizma s obzirom na obilježja studenata.

Obilježja studenata	Skala percepcije oportunitizma
Sveučilište	<i>F-omjer=6,748; df=4</i>
Zagreb	3,63
Osijek	3,30
Rijeka	3,49
Split	3,57
Dubrovnik, Pula, Zadar	3,31

$p < 0.001$

Studenti Zagrebačkog sveučilišta značajno više su, prema Scheffeovom posthoc testu skloniji naglasiti važnost oportunističkog ponašanja od studenata Sveučilišta u Osijeku te manjih sveučilišta uz Jadran.

3.2.3. Povezanost dimenzija socijalnog kapitala i ostalih stavovskih i socijalnih obilježja

U jednom od prethodnih odjeljaka ustanovili smo faktorskom analizom da su dimenzije socijalnog kapitala relativno slabo povezane, a neke uopće nisu. U ovom dijelu namjera je ustanoviti značajnost povezanosti s jedne strane pojedinih dimenzija, a s druge njihovu povezanost s dosad prikazanim skalama te socijalnim obilježjima (tablice 35 i 36). Pregledom značajnih korelacija, može se ustvrditi da su one uglavnom niskoga (r je oko 0.1) do srednjeg efekta (r je oko 0.3) (Field, 2009).

Povezanost skale strukturalnog socijalnog kapitala i uopćenog povjerenja značajna je, a potonja je negativno povezana sa skalom učestalosti druženja s članovima primarnih grupa. Skala strukturalnog socijalnog kapitala negativno je povezana sa skalom partikulariziranog povjerenja. Između skale uopćenog povjerenja i skale civilnosti već je utvrđeno da nema povezanosti a ovdje se pokazuje da je potonja značajno povezana sa skalom partikulariziranog povjerenja i skalom intenziteta interakcije s članovima primarnih grupa.

Tablica 35: Povezanost dimenzija socijalnog kapitala te partikulariziranog povjerenja i intenziteta interakcija s članovima primarnih grupa (Pearsonov r).

		Skala strukturalnog socijalnog kapitala	Skala uopćenog povjerenja	Skala civilnosti	Skala partikulariziranog povjerenja	Skala intenziteta interakcija a s članovima primarnih grupa
Skala strukturalnog socijalnog kapitala	r	1	,116**	,045 ⁸¹	-,068**	,004
	p		,000	,048	,003	,853
	N	1934	1930	1925	1930	1934
Skala uopćenog povjerenja	r	,116**	1	,002	,021	-,054*
	p	,000		,931	,358	,015
	N	1930	1981	1972	1981	1981
Skala civilnosti	r	,045*	,002	1	,131**	,123**
	p	,048	,931		,000	,000
	N	1925	1972	1989	1972	1984
Skala partikulariziranog povjerenja	r	-,068**	,021	,131**	1	,337**
	p	,003	,358	,000		,000
	N	1930	1981	1972	1981	1981
Skala intenziteta interakcija sa članovima primarnih grupa	r	,004	-,054* ⁸²	,123**	,337**	1
	p	,483	,015	,000	,000	
	N	1934	1981	1984	1981	1994

** . Korelacija je značajna na razini vjerojatnosti 0.01 (dvosmjerni test).

* . Korelacija je značajna na razini vjerojatnosti 0.05 (dvosmjerni test).

Drugim riječima, prema ovim podacima, civilnost se veže uz elemente, općenito rečeno, uz koncept socijalnog kapitala primarnih grupa. Iz toga proizlazi da skala civilnosti ima slab ili nepostojeći značaj u procesu nastanka socijalnog kapitala kako ga shvaća Putnam – no o međudjelovanju dimenzija socijalnog kapitala više će biti riječi u daljnjem tekstu.

⁸¹ Analizom parcijalnih korelacija, kontrolom skale uopćenog povjerenja, skala civilnosti i premošćujućeg socijalnog kapitala nisu značajno povezane ($r=0,045$; $p=0,051$); kada je kontrolira skala učestalosti druženja s članovima primarnih grupa događa se isto.

⁸² Analizom parcijalnih korelacija, kontrolom skale partikulariziranog povjerenja, skala učestalosti druženja s članovima primarnih grupa i uopćenog povjerenja nisu značajno povezane ($r=0,042$; $p=0,065$).

Tablica 36: Povezanost ostalih stavovskih /socijalnih obilježja i dimenzija socijalnog kapitala.

		Skala uopćenog povjerenja	Skala civilnosti	Skala strukturalnog socijalnog kapitala
Skala političkog povjerenja	r	,152**	-0,004	,074*
	Sig. (2-tailed)	,000	,643	0,05
	N	1963	1974	1916
Skala povjerenja u institucije zaštite	r	,106 ⁸³	0,014	0,020
	p	,000	,544	0,373
	N	1968	1978	1921
Skala povjerenja u medije	r	,053 ⁸⁴	-,046 ⁸⁵	-0,008
	p	,018	,040	,714
	N	1971	1981	1925
Skala procjene važnosti oportunitizma za društveno napredovanje	r	-,002	-,095**	0,004
	p	,945	,000	,865
	N	1976	1975	1930
Skala spremnosti na građanski aktivizam	r	,070 ⁸⁶	,068**	,332**
	p	,002	,003	,000
	N	1948	1955	1907
Godina studija	r	-,016	,062**	,039
	p	,474	,006	,088
	N	1981	1989	1934
Stalno mjesto boravka	r	-,005	-,024	-0,034
	p	,817	,291	0,135
	N	1977	1985	1930
Stupanj obrazovanja oca	r	,058*	-,018	,066**
	p	,010	,419	,004
	N	1948	1951	1904
Religioznost	r	,009	,012	-0,027
	p	,676	,581	0,237
	N	1969	1970	1925

** . Korelacija je značajna na razini vjerojatnosti 0.01 (dvosmjerna).

* . Korelacija je značajna na razini vjerojatnosti 0.05 (dvosmjerna).

⁸³ Analizom parcijalnih korelacija, kontrolom skala političkog i medijskog povjerenja, skala povjerenja u institucije zaštite i skala uopćenog povjerenja nisu značajno povezane ($r=0,028$; $p=0,210$).

⁸⁴ Analizom parcijalnih korelacija, uz kontrolu skala političkog povjerenja i povjerenja u institucije zaštite, skala povjerenja u medije i uopćeno povjerenje nisu značajno povezane ($r=0,012$; $p=0,591$).

⁸⁵ Analizom parcijalnih korelacija, uz kontrolu skale građanskog aktivizma, skala povjerenja u medije i civilnosti nisu značajno povezane ($r=-0,035$; $p=0,118$).

⁸⁶ Analizom parcijalnih korelacija, uz kontrolu skale strukturalnog socijalnog kapitala, skala spremnosti na građanski aktivizam i skala uopćenog povjerenja nisu značajno povezane ($r=0,031$; $p=0,183$).

Zatim, s dimenzijama socijalnog kapitala korelirane su skale ostalih stavovskih obilježja kao i druge varijable obilježja studenata. Nastojalo se dobiti uvid u povezanost kako bi se u idućem koraku multiple regresije uključile one varijable koje su značajno povezane s dimenzijama socijalnog kapitala. U tablici 36 prikazane su povezanosti dimenzija socijalnog kapitala i ostalih stavovskih i socijalnih obilježja koje će se koristiti u multiploj regresijskoj analizi. Skala uopćenog povjerenja značajno je i pozitivno povezana sa sve tri skale institucionalnog povjerenja pri čemu je koeficijent korelacije najviši sa skalom političkog povjerenja a najniži s onom medijskog povjerenja.

Skala civilnosti najsnažnije je i negativno povezana sa skalom percepcije civilnosti okoline, što znači da ispitanici više razine osobne civilnosti imaju značajno slabiju percepciju važnosti oportunizma za društveno napredovanje i obrnuto. Zatim, civilnost je značajno pozitivno, ali relativno slabo povezana s godinom studija.

Strukturalni socijalni kapital značajno je i pozitivno povezan sa skalom spremnosti na građanski aktivizam, a nešto slabije i s političkim povjerenjem. Također, slabije ali značajno i pozitivno povezan je sa stupnjem obrazovanja oca.

Sumarno, od dimenzija socijalnog kapitala, skale strukturalnog socijalnog kapitala i uopćenog povjerenja značajno su povezane, no civilnost ne pokazuje značajnu povezanost s ove dvije dimenzije. Štoviše, prema dobivenim rezultatima može se reći da je civilnost naprosto vezana za koncept socijalnog kapitala koji prije svega zahvaća primarne i bliskovezane grupe.

Osim što su međusobno pozitivno povezane, skale strukturalnog socijalnog kapitala i uopćenog povjerenja dijele povezanost s nekim ispitivanim varijablama: viši stupanj obrazovanja oca i političkog povjerenja značajno je povezano s višim rezultatima na obje skale. Povjerenje u medije, s jedne strane, pozitivno je i značajno povezano s uopćenim povjerenjem, a s druge, negativno sa civilnosti. Religijska samoidentifikacija i rezidencijalni status varijable su koje nemaju značajne poveznice s dimenzijama socijalnog kapitala.

Nadalje, cilj je utvrditi u kojoj mjeri se varijacije dimenzija socijalnog kapitala mogu objasniti međusobnom i povezanošću s drugim varijablama. U tu svrhu koristi se multipla regresijska analiza s namjerom detektiranja doprinosa pojedinog prediktora tumačenju varijance analiziranih kriterija te proporciju varijance potonjeg koja je protumačena linearnom kombinacijom prediktora. Za izgradnju regresijskih modela korištena je metoda *Enter* koja omogućuje testiranje teorijskog modela.

Dosad prikazane skale (koje predstavljaju dimenzije socijalnog kapitala) imat će ulogu i kriterija i prediktora kako bi se utvrdio njihov međusoban utjecaj – naime, kreće se od pretpostavke da varijacija strukturalne dimenzije tumači kulturalnu i obrnuto, ali i da unutar kulturalne postoji povezanost koja može objasniti varijacije pripadajućih dimenzija. No, već u prethodnim odjeljcima teksta konstatirano je da civilnost i uopćeno povjerenje ne dijele značajnu povezanost. Ipak, važno je ispitati međusobne varijacije uopćenog povjerenja, civilnosti i strukturalnog socijalnog kapitala koji su kao pojedinačni kriteriji stavljeni u vezu s ostalim dimenzijama kao prediktorima (1.model). Zatim, kao prediktori za svaki kriterij, ukoliko su značajno povezani, pojavljuju se skale partikulariziranog povjerenja i učestalost druženja s članovima primarnih grupa (2. model). Potom, u trećem koraku uključuju se skale povjerenja u institucije, spremnosti na građanski aktivizam i percepcije važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje (3.model) i najzad sociodemografska obilježja (4.model). Za sociodemografska obilježja koriste se sljedeće varijable: spol, religioznost, rezidencijalni status, i stupanj obrazovanja oca kao uobičajene odrednice te godina studija koja govori o iskustvu u akademskoj sredini i tipu završene srednje škole koji se pokazao kao obilježje prema kojemu se vrijednosti na dimenzijama socijalnog kapitala ispitanici češće međusobno razlikuju.

3.2.3.1. Skala uopćenog povjerenja kao kriterijska varijabla

Skala uopćenog povjerenja, prema prethodno danom prikazu bivarijatnih korelacija, značajno je povezana (na razini vjerojatnosti manjoj od 0.05) samo sa strukturalnim socijalnim kapitalom kojeg uključujemo u prvi model. U drugi model uključit će se skala koje opisuje veze s prijateljima i obitelji, u treći će se na prethodno uključiti političko povjerenje a u četvrti značajno povezana varijabla obrazovanja oca te kategorijalne spol i završena srednja škola (ostale sociodemografske varijable prema bivarijantnoj analizi nisu pokazale značajnu povezanost s uopćenim povjerenjem) (tablica 37).

U prvom modelu, strukturalni socijalni kapital tumači niskih 1,3% varijance kriterija. Iako je povezanost strukturalne dimenzije i uopćenog povjerenja značajna, ujedno je i niska i stoga se ne može tvrditi da je hipoteza koja je proizašla iz Putnamovog pristupa o relevantnom doprinosu formaliziranog udruživanja u stvaranju atmosfere povjerenja prema nepoznatim ljudima, nedvojbeno potvrđena.

Tablica 37: Regresijski modeli s uopćenim povjerenjem kao kriterijem.

Uopćeno povjerenje					
	B	SE B	β	Korelacija	Parcijalna korelacija
I model					
Konstanta	1,890	0,094			
Strukturalni socijalni kapital	0,159	0,031	0,116**	0,116	0,116
Korigirani $R^2=0,013$; F-omjer=26,391; df=1; p= 0.000					
II model					
Konstanta	2,140	0,116			
Strukturalni socijalni kapital	0,159	0,031	0,116**	0,116	0,117
Intenzitet interakcija s članovima primarnih grupa	-0,075	0,031	-0,056*	-0,055	-0,056
Korigirani $R^2=0,018$; F-omjer=16,254; df=2; p= 0.000					
III model					
Konstanta	1,876	0,14			
Strukturalni socijalni kapital	0,145	0,031	0,106**	0,116	0,107
Intenzitet interakcija s članovima primarnih grupa	-0,070	0,031	-0,051*	-0,057	-0,052
Političko povjerenje			0,143**	0,138	0,022
Korigirani $R^2=0,035$; F-omjer=23,796; df=3; p= 0.000					
IV model					
Konstanta	1,747	0,137			
Strukturalni socijalni kapital	0,141	0,031	0,104**	0,120	0,105
Intenzitet interakcija s članovima primarnih grupa	-0,041	0,031	-0,030	-0,039	-0,031
Političko povjerenje	0,133	0,022	0,138**	0,147	0,138
Žene	-0,114	0,036	-0,073**	-0,074	-0,074
Stupanj obraz. oca	0,018	0,014	0,030	0,052	0,030
Gimnazija	0,013	0,039	0,008	0,016	0,008
Korigirani $R^2=0,038$; F-omjer=13,260; df=6; p= 0.000					

**p<0.01; *p<0.05

Ipak, ovaj nalaz na tragu je nekih prethodnih istraživanja koja potvrđuju slabu ili tek postojeću značajnu povezanost ovih dviju dimenzija (Brehm i Rahn, 1997; Morje Howard i Gilbert, 2008; Claibourn i Martin, 2000; Wollbaek i Selle, 2002; Šalaj, 2007).

S druge strane, pretpostavka da uopćeno povjerenje nastaje i posredstvom civilnosti odnosno osobnog odbacivanja oportunističkog ponašanja, kako je već navedeno, nije potvrđena. Nadalje, u drugom modelu, skala intenziteta interakcije s članovima primarnih grupa pokazuje se negativno povezana s kriterijem pri čemu ima dvostruko niži beta ponder od strukturalnog socijalnog kapitala. Budući da skale procjene važnosti oportunizma za društveno napredovanje kao i spremnosti na građanski aktivizam nisu značajno povezane s uopćenim povjerenjem, u treći model se prediktorskom sklopu priključuje skala političkog povjerenja. Vrijednost beta pondera političkog povjerenja nadilazi onu skale strukturalnog socijalnog kapitala. Skala povezanosti s primarnim grupama u četvrtom modelu se ne pokazuje značajnom. Uključenjem sociodemografskih varijabli kao prediktora u četvrti model, značajnim se pokazuje samo spol pri čemu žene imaju značajno slabije rezultate na kriterijskoj varijabli. Tip srednje škole nije značajno povezan s kriterijem. Obrazovanje oca, premda značajno korelirano u bivarijatnoj analizi, ipak ne doprinosi tumačenju kriterija uopćenog povjerenja.

Može se reći kako je hipoteza o značajnom doprinosu strukturalne dimenzije i civilnosti u tumačenju uopćenog povjerenja djelomično potvrđena i to uz veliku rezervu. Naime, s jedne strane, strukturalna dimenzija je relativno slabo povezana s uopćenim povjerenjem a civilnost nema značajnog utjecaja na kriterijsku varijablu. Nastanak uopćenog povjerenja dijelom je posredovan stupnjem političkog povjerenja. Iako Putnam smatra nastanak povjerenja racionalno i kulturno posredovanim, ovdje to nije potvrđeno. Naime, procjena tuđeg oportunizma uopće nije značajno povezana s povjerenjem kao ni religijska samoidentifikacija kao kulturno obilježje ispitanika (Uslaner, 2002).

3.2.3.2. *Skala civilnosti kao kriterijska varijabla*

Prema tablici 38, u prvom modelu prediktori su, s obzirom na značajnu povezanost, partikularizirano povjerenje i intenzitet interakcija s članovima primarnih grupa pri čemu beta ponderi nisu izrazito visoki. Drugi model dodatno uključuje dvije skale - procjenu važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje i skalu spremnosti na građanski aktivizam pri čemu je prva negativno povezana s kriterijskom varijablom. Vezano za prvu skalu, oni koji su skloniji pridati veću važnost oportunizmu u cilju napredovanja, ujedno imaju značajno niže rezultate na skali civilnosti. Drugim riječima, smatrati da je važno posegnuti za nepotizmom ili korupcijom u svrhu napredovanja zapravo implicira očekivanje da će se u svrhu postizanja nekog društveno i osobno poželjnog cilja ljudi poslužiti sredstvima koja mogu naštetiti drugima. Takvo očekivanje negativno utječe na civilnost (Bicchieri, 2006; Štulhofer, 2003). Stoga, može se reći da je ovaj tip civilnosti pod većim utjecajem procjene civilnosti drugih, nego li ostalih dimenzija socijalnog kapitala. Značajnom se pokazala skala spremnosti na građanski aktivizam što sugerira utjecaj neformaliziranih oblika participacije na civilnost.

Treći model uključuje i sociodemografske varijable pri čemu se značajnima pokazuju godina studija i srednjoškolsko obrazovanje. Studenti viših godina studija imaju značajno više rezultate na zavisnoj varijabli civilnosti kao i završeni gimnazijalci. Potonje obilježje izbija na prvo mjesto po veličini beta-pondera pa tako doprinosi partikulariziranog povjerenja i percepcije važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje u tumačenju kriterija padaju na drugo mjesto.

Stoga, može se zaključiti da hipoteza o značajnom doprinosu skale strukturalne dimenzije socijalnog kapitala i uopćenog povjerenja u tumačenju varijacija skale civilnosti nije potvrđena. Štoviše, civilnost obilježava vezanost za elemente povezujućeg socijalnog kapitala koji se odnosi na jake veze povjerenja u okviru primarnih grupa.

Tablica 38: Regresijski modeli sa skalom civilnosti kao kriterijem.

Civilnost					
	B	SE B	β	Korelacija	Parcijalna korelacija
I model					
Konstanta	2,343	,129			
Partikularizirano povjerenje	,116	,027	,100**	,131	,095
Intenzitet interakcija s članovima primarnih grupa	,102	,027	,090**	,124	,086
Korigirani $R^2=0,013$; F-omjer=26,391; df=1; p= 0.000					
II model					
Konstanta	2,362	,149			
Partikularizirano povjerenje	,120	,027	,104**	,132	,099
Intenzitet interakcija s članovima primarnih grupa	,110	,027	,097**	,125	,092
Procjena važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje	-,057	,014	-,093**	-,096	-,094
Spremnost na građanski aktivizam	,064	,019	,075**	,070	,076
Korigirani $R^2=0,040$; F-omjer=20,135; df=4; p= 0.000					
III model					
Konstanta	2,235	,151			
Partikularizirano povjerenje	,111	,027	,096**	,132	,093
Intenzitet interakcija s članovima primarnih grupa	,102	,027	,089**	,120	,087
Procjena važnosti oportunističkog ponašanja za društveno napredovanje	-,059	,014	-,096**	-,093	-,098
Spremnost na građanski aktivizam	,063	,019	,074**	,067	,076
Godina studija	,031	,012	,060**	,059	,061
Gimnazija	,198	,032	,141**	,155	,141
Žene	-,007	,029	-,005	,028	-,005
Korigirani $R^2=0,062$; F-omjer=18,201; df=7; p= 0.000					

3.2.3.3. *Strukturalni socijalni kapital kao kriterijska varijabla*

Vidljivo u tablici 39, u prvom modelu strukturalni socijalni kapital kao kriterij značajno određuje skala uopćenog povjerenja. U drugom modelu, partikularizirano povjerenje je negativno povezano s kriterijem pri čemu je beta ponder niži od skale uopćenog povjerenja. Uključenjem skale spremnosti na građanski aktivizam i političkog povjerenja u trećem modelu, dolazi do znatnog povećanja korigiranog R^2 te model tumači 12,7% varijance kriterija. Pritom, najveći beta ponder pripada skali građanskog aktivizma a tek potom uopćenom povjerenju koji je od prvoga više od tri puta manji. Političko povjerenje nešto je slabijeg pondera od skale uopćenog povjerenja. Negativan utjecaj partikulariziranog povjerenja prestaje biti značajan no u četvrtom se modelu ponovno javlja. Četvrti model, uz sve prethodne varijable, uključuje stupanj obrazovanja oca, tip završene srednje škole i spol te ukupno tumači 13,4% varijance. Skale građanskog aktivizma i uopćenog povjerenja zadržale su najviše beta pondere a potom slijede obilježja pri čemu gimnazijalci i ispitanici očeva višeg stupnja obrazovanja imaju više vrijednosti na kriteriju. Skala političkog povjerenja relativno je niskog beta pondera no još uvijek značajnog, a slijedi ga najslabiji ponder skale partikulariziranog povjerenja. Može se zaključiti kako je neformalizirani građanski aktivizam važan u stvaranju strukturalnog socijalnog kapitala i utoliko kao dominantno nekonvencionalan predstavlja svojevrsnu nadopunu formaliziranim i konvencionalnim oblicima participacije koji čine strukturalni socijalni kapital. Osim toga, rezultati ukazuju na važnost vrste škole odnosno, šire gledano, obrazovanja u stvaranju navika civilne participacije kod mladih.

Tablica 39: Regresijski modeli sa strukturalnim socijalnim kapitalom kao kriterijem.

Strukturalni socijalni kapital					
	B	SE B	β	Korelacija	Parcijalna korelacija
I model					
Konstanta	,917	,036			
Uopćeno povjerenje	,085	,017	,116**	,116	,116
Korigirani $R^2=0,013$; F-omjer=26,391; df=1; p= 0.000					
II model					
Konstanta	1,239	,109			
Uopćeno povjerenje	,086	,017	,118**	,116	,118
Partikularizirano povjerenje	-,072	,023	-,071**	-,068	-,071
Korigirani $R^2=0,018$; F-omjer=18,135; df=2; p= 0.000					
III model					
Konstanta	,511	,116			
Uopćeno povjerenje	,061	,016	,083**	,114	,088
Partikularizirano povjerenje	-,038	,022	-,037	-,062	-,039
Političko povjerenje	,051	,016	,071**	,078	,075
Spremnost na građanski aktivizam	,243	,016	,328**	,335	,329
Korigirani $R^2=0,127$; F-omjer=68,481; df=4; p= 0.000					
IV model					
Konstanta	,372	,125			
Uopćeno povjerenje	,062	,016	,084**	,117	,088
Partikularizirano povjerenje	-,048	,023	-,046*	-,062	-,049
Političko povjerenje	,045	,016	,063**	,077	,067
Spremnost na građanski aktivizam	,242	,016	,326**	,330	,329
Obrazovanje oca	,030	,010	,068**	,071	,072
Gimnazija	,106	,027	,086**	,089	,090
Žene	-,031	,025	-,027	-,037	-,028
Korigirani $R^2=0,136$; F-omjer=42,268; df=6; p= 0.000					

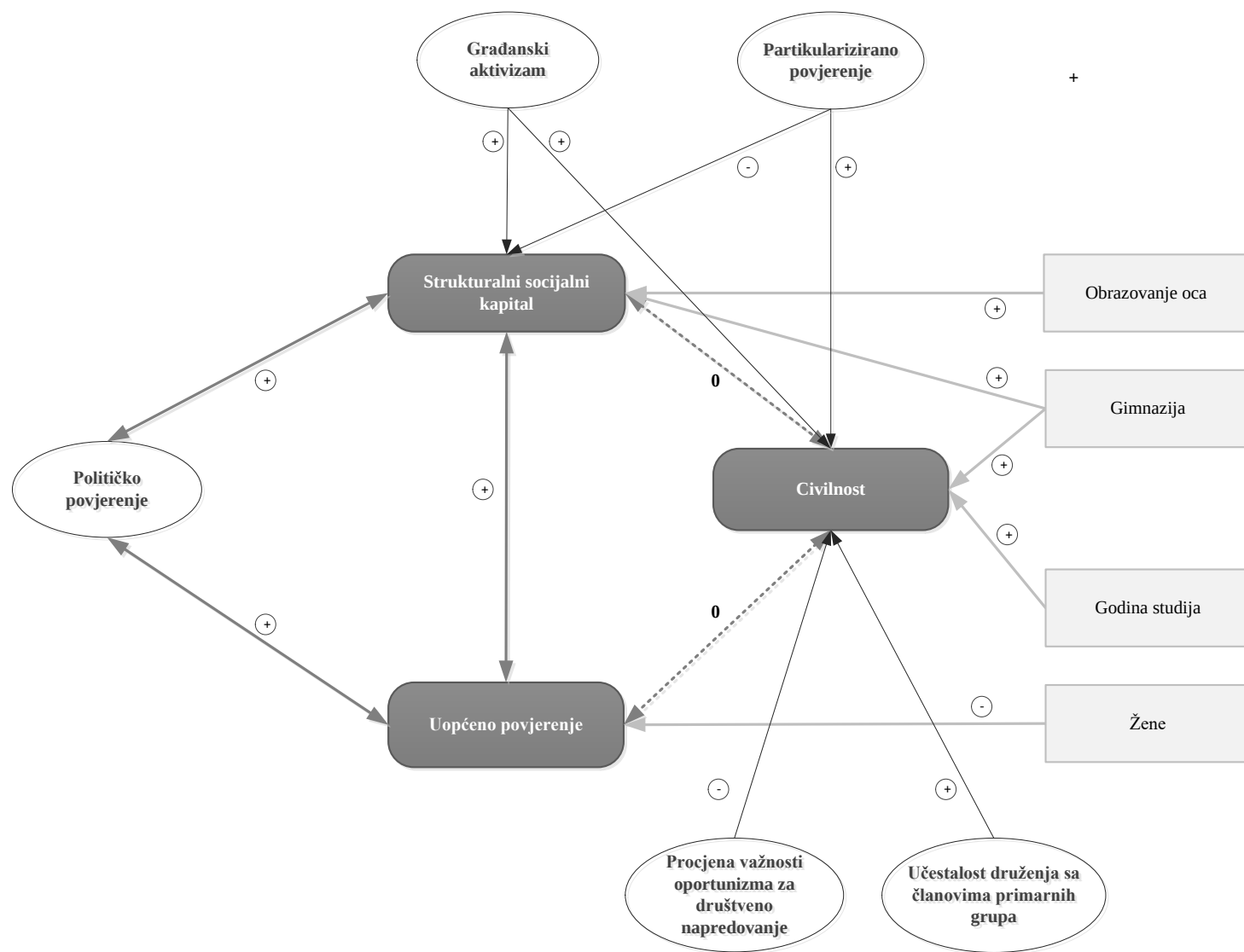
**p<0.01; *p<0.05

Iz rečenog slijedi da je hipoteza o povezanosti s jedne strane civilnosti i uopćenog povjerenja i strukturalnog socijalnog kapitala djelomično potvrđena, zbog nepovezanosti potonjeg sa civilnosti i slabe ali značajne povezanosti s uopćenim povjerenjem. Uopćeno povjerenje je određeno strukturalnim socijalnim kapitalom ali i procjenom pouzdanosti političkih institucija i u nešto manjoj mjeri spolom. S druge strane, civilnost je određena završenom gimnazijom, procjenom važnosti oportunizma za društveno napredovanje, odnosom s primarnim grupama, spremnošću na građanski aktivizam te godinom studija za koju se može reći da predstavlja akademsko iskustvo. Strukturalni socijalni kapital je određen nekim tipom sklonosti ili spremnosti na neformalizirane građanske aktivnosti, zatim završenom gimnazijom pa potom i uopćenim povjerenjem. Iz ovoga proizlazi da se uopćeno povjerenje i strukturalna dimenzija socijalnog kapitala, uz oprez zbog relativno niske povezanosti, donekle međusobno osnažuju. Potom slijedi relativno slab utjecaj očevog stupnja obrazovanja. U nešto manjoj mjeri, ali značajno, na strukturalni socijalni kapital utječe i političko povjerenje što znači da pouzdanost institucija može osnažiti odluku ispitanika na djelovanje i ostvarenje različitih oblika suradnji u okviru civilnoga društva. Također, ispitanici sa slabijim partikulariziranim povjerenjem imaju više vrijednosti na skali strukturalnog socijalnog kapitala. Iz rečenog slijedi da su sve postavljene hipoteze koje se odnose na povezanost s „izvanjskim“ varijablama djelomično potvrđene. Naime, negativna povezanost skale važnosti oportunizma za društveno napredovanje potvrđena je samo u slučaju civilnosti, a spremnost na građanski aktivizam samo kod strukturalne dimenzije. Političko povjerenje nije povezano sa civilnošću, a ostalim dimenzijama institucionalnog povjerenja (povjerenje u medije i institucije zaštite) ne pripada nikakva uloga u formiranju socijalnog kapitala.

Jedine kriterijske varijable koje su međusobno povezane i imaju zajednički prediktor skale su strukturalnog socijalnog kapitala i uopćenog povjerenja. Skala političkog povjerenja značajno i pozitivno utječe na obje pri čemu je u slučaju uopćenog povjerenja beta ponder znatno veći. Premda se ne može sa sigurnošću tvrditi da je političko povjerenje izvor socijalnom povjerenju, može se zaključiti da se obje varijable međusobno osnažuju. Percepcija poštenog i pouzdanog funkcioniranja političkog sustava (Sabora, Vlade, političkih stranaka) ohrabruje međuljudsko povjerenje i civilnu participaciju, drugim riječima, pozitivno utječe na stvaranje (dijela) socijalnog kapitala.

Utjecaj sociodemografskih varijabli veoma je slab. Tip srednje škole (gimnazija) značajno je povezan sa strukturalnim socijalnim kapitalom i civilnošću što može ukazivati na važnost socijalizacije u pojedinom tipu srednje škole. Obrazovanje oca značajno je samo u slučaju strukturalnog socijalnog kapitala i to relativno slabo tako da se s oprezom može govoriti o važnosti socijalnog zaleđa u sklonosti civilnoj participaciji. Spol je značajan na varijabli uopćenog povjerenja pri čemu žene imaju niže vrijednosti od muškaraca, a viša godina studija pogoduje razvoju civilnosti. Pritom, valja napomenuti kako rezidencijalni status i stupanj religioznosti nisu značajno povezani s ispitivanim varijablama.

Ukupno gledano, većina varijance svake dimenzije ostaje neobjašnjena s obzirom na uključene prediktore. Iz dosadašnjih analiza mogu se izvući dva zaključka. Prvi je taj da se samim elementima socijalnog kapitala tek djelomice može pripisati udio u objašnjenju zajedničkih varijacija. U slučaju svake kriterijske varijable, najveći beta ponderi pripadaju izvanjskim varijablama, konkretno političkom povjerenju u slučaju uopćenog povjerenja, završenoj gimnaziji kod civilnosti i stupnju građanskog aktivizma u slučaju strukturalnog socijalnog kapitala. Iz rečenog proizlazi drugi mogući zaključak a to je da su stavovska obilježja značajnija u tumačenju dimenzija socijalnog kapitala nego što su to sociodemografska.

Slika 1: Povezanost dimenzija socijalnog kapitala i ostalih stavovskih i socijalnih obilježja.

4. ZAKLJUČAK

Polazište za obradu teme socijalnog kapitala studenata bila je prije svega, njena društvena relevantnost, ali i činjenica da se radi o uglavnom zanemarenom istraživačkom području u okviru sociologije mladih u Hrvatskoj. Primjenjujući Putnamov teorijski pristup socijalnom kapitalu, studentima se u ovom radu pristupa kao socijalnom resursu čiji kreativni i inovativni potencijali mogu doprinijeti društvenom razvoju (Ilišin i Radin, 2007). Valja istaći kako studente kao socioprofesionalnu podskupinu mladih obilježava više socijalno porijeklo (urbane provenijencije i obrazovanijih roditelja) ali i znanje i stručnost koje stječu tijekom tercijarnog obrazovanja. U tom smislu, predstavljaju skupinu iz koje se regrutira buduća društvena elita (Ilišin, 2008).

Rad je nastojao ispitati razinu socijalnog kapitala, njegovu distribuciju kao i međusobne odnose dimenzija od kojih je sastavljen. Naime, socijalni kapital je sociokulturno obilježje neke skupine ili pojedinca koji se sastoji od participacije u sekundarnim udruženjima, civilnosti i uopćenog povjerenja pri čemu može poboljšati učinkovitost društva olakšavanjem spontane suradnje ili usklađenog djelovanja (Putnam, 2003: 179).

Udruživanje izvan primarnih grupa odnosno obiteljskih i prijateljskih veza odvija se u okviru civilnog društva, točnije organizacija ili udruga. Dobrovoljnim horizontalnim umrežavanjem u udrugama, pojedinci uspostavljaju suradnju s drugima i realiziraju zajedničke ciljeve ili interese pri čemu potonji ne uključuju stjecanje profita i osvajanje političke vlasti. R. Putnam, čiji pristup se u ovom radu koristi, civilnom participacijom smatra sudjelovanje u udruzi za neki hobi jednako kao i aktivnost u mirotvornoj udruzi koja u osnovi sadrži politički cilj. Ono što povezuje ova dva tipa organizacije u kontekstu socijalnog kapitala, osim pretpostavljenih horizontalnih odnosa jest mogućnost ostvarenja zajedničkog interesa u suradnji s drugima pri čemu se ta suradnja ostvaruje iteriranim osobnim interakcijama. U tom smislu, za pojedince uključene u konkretnu strukturu, udruživanje smanjuje mogućnost oportunizma zbog povećanja troškova onima koji krše ustanovljena pravila, osnažuje uzajamnost, poboljšava protok informacija o pouzdanosti drugih ljudi i oblikuje kulturno definiran uzorak za buduću suradnju (Putnam, 2003).

Suradnjom se razvijaju reciprocitetni odnosi koji nisu ograničeni samo na iskustvo rada s konkretnim pojedincima (specifični reciprocitet) već i uopćeni reciprocitet kojemu Putnam pridaje obilježja norme. Pritom, prikazuje ga kao svojevrsnu moralnu orijentaciju kojom ljudi čine dobro potpunim strancima ne tražeći ništa zauzvrat pri čemu očekuju da će im se učinjeno dobro vratiti dobrim. Ovakvo očekivanje ili uvjerenje zapravo predstavlja mogući mehanizam koji može podržati širenje mreža suradnje kao i povjerenja odnosno pouzdanosti. No, za izgradnju pouzdanosti zajednice važan je produkt neke norme ili ono što ponašanje u skladu s normama donosi društvu u smislu razine pouzdanosti (Moody, 2008). Na tom tragu, u ovom radu ispitivale su se norme civilnosti koje se odnose na suzdržavanje od ispunjavanja samointeresa u svrhu harmoničnih odnosa sa širim krugom ljudi koji podrazumijeva i one nama nepoznate.

Uloga poštovanja civilnih normi, u okviru socijalnog kapitala, jest u stvaranju uopćenog povjerenja i ohrabriranju civilne participacije. Odsutnost civilnih normi podrazumijeva kulturu oportunizma u kojoj je slijeđenje normi podvrgnuto kalkulacijama troškova i koristi što dodatno pojačava percepcija korupcije (Štulhofer, 2000) i procjena mjere tuđeg konformiteta normama civilnosti (Bicchieri, 2006). Utoliko, polazi se od pretpostavke da je upravo procjena civilnosti drugih ljudi povezana s osobnom civilnosti i uopćenim povjerenjem.

Uopćeno povjerenje koje nije temeljeno na neposrednom iskustvu već očekivanju pouzdanog ponašanja drugih ljudi pretpostavka je i produkt suradnje (Putnam, 2003; 2008). Pouzdanost pak podrazumijeva poštovanje normi unutar određene strukture (Coleman, 1988). U tom smislu, udruženja imaju funkciju generalizacije povjerenja (Putnam, 2003) ili širenja radijusa povjerenja (Fukuyama, 2000) što drugim riječima znači da se neposredna iskustva koje se odnose na pouzdanost suradnje odnosno civilnost u okviru sekundarne grupe prelijevaju na nepoznate ljude. S druge strane, uopćeno povjerenje premošćuje rizike prema nepoznatome odnosno predstavlja svojevrsnu vezu između članova društva koji se međusobno ne poznaju (Torche i Valenzuela, 2011).

U teorijskom dijelu, osim glavnih obilježja pojedinih dimenzija socijalnog kapitala, raspravljalo se i o njegovim oblicima poglavito povezujućem i premošćujućem socijalnom kapitalu. Osim što je odabranom literaturom ustanovljeno da su konceptualni pristupi ovim oblicima raznoliki, što podrazumijeva različite definicije, operacionalizacije i indikatore – a to je generalno u skladu s konceptualnom i metodološkom raznovrsnošću obrade opće teme socijalnog kapitala – zaključuje se da premošćujući socijalni kapital obilježavaju tzv. slabe veze odnosno

one izvan primarnih grupa te uopćeno povjerenje dok povezujući sadržava jake ili primarne veze i partikularizirano povjerenje. U tom smislu, istraživanja socijalnog kapitala mladih uglavnom su vezana za primarne grupe pa su zato i uvelike korišteni pristupi J. Colemana i P. Bourdieua. Iako se u ovom radu koristi pristup R. Putnama kojemu su primarne veze sporedne, one se ovdje također ispituju kako bi se dobio jasniji uvid u oblikovanje dimenzija socijalnog kapitala.

U empirijskom dijelu rada, ispitivala se civilna participacija studenata u okviru udruga te je utvrđeno da je dvije petine ispitanika članom neke od vrsta organizacija pri čemu dominira članstvo u sportskim, studentskim i kulturnoumjetničkim udrugama. Četvrtina ispitanika članom je jedne dok je nešto više od 15% članom više od dvije vrste organizacija. Istraživanje je ispitivalo i formalan tip volonterstva te se ustanovilo da manje do trećine ispitanika ima takvo iskustvo pri čemu je najzastupljenije u okviru vrsta organizacija koje ujedno imaju i najviše članova - studentske, sportske i kulturnoumjetničke udruge. Volontiranje u više različitih tipova udruga je razmjerno nisko jer je 15% volontiralo za jedan a isto toliko za dva ili više vrsta udruga. Također, učestalost bavljenja volonterstvom je skromna budući da često volontira skoro 6%, a ponekad manje od trećine. Osim formalnog članstva i volonterstva, ispitivao se intenzitet neformalnog druženja s različitim socijalnim skupinama koje se mogu svrstati u primarne i sekundarne. Ispitanici se na tjednoj bazi u natpolovičnoj većini najviše druže s prijateljima, kolegama studentima i obitelji dok se s osobama iz udruga kojih su sami članovi istim intenzitetom druži tek nešto više od desetine. Faktorskom analizom dobivena su dva faktora pri čemu prvi opisuje strukturalni socijalni kapital kako ga shvaća Putnam a drugi se odnosi na intenzitet kontakata s primarnim grupama. Distribucija aspekata strukturalne dimenzije otkriva zanemariv broj značajnih razlika među ispitanicima s obzirom na socijalna i druga obilježja.

U istraživanju se, osim prema nepoznatima, ispitivao stupanj povjerenja prema bliskim osobama poput obitelj i prijatelja. S obzirom na dobivene rezultate, može se govoriti o uopćenom nepovjerenju budući da je čak osam desetina ispitanika gotovo uvijek i uglavnom oprezno s nepoznatim ljudima, a tek oko 3% izražava povjerenje prema nepoznatima. Faktorskom analizom utvrđena je dvodimenzionalnost koncepta socijalnog povjerenja pri čemu se jasno diferenciralo partikularizirano i uopćeno povjerenje. Civilnost, mjerena odbacivanjem niza pojava koje se odnose na ostvarenje vlastite koristi na uštrb drugoga ili oportunitizam, raširena je i snažno prihvaćena među ispitanicima. Posebno je izražena u slučaju osobnog odbacivanja pojave mita i korupcije, kupovanja ispita i neutemeljenog traženja socijalnih povlastica.

Same dimenzije socijalnog kapitala ustanovljene su faktorskom analizom varijabli civilnosti, uopćenog povjerenja i intenziteta kontakata s članovima sekundarnih grupa, učestalošću humanitarnog i volonterskog rada te višestrukim članstvom i volonterstvom ispitanika. Varijable su se strukturirale u tri dimenzije – civilnosti, strukturalnog socijalnog kapitala i uopćenog povjerenja. Najprihvaćenija je dimenzija civilnosti, osrednje je raširena strukturalna dimenzija a najslabije je prisutno uopćeno povjerenje. Značajno su povezane samo dimenzije uopćenog povjerenja i strukturalnog socijalnog kapitala pri čemu nijedna nije povezana sa civilnosti. Utoliko, može se reći kako su hipoteze o značajnoj međusobnoj povezanosti dimenzija potvrđene tek manjim dijelom. Osim što dimenzije socijalnoga kapitala mogu biti određene jedna drugom, pretpostavilo se da upliv u njihovo oblikovanje mogu imati neki stavovi i obilježja poput institucionalnog povjerenja, neformalne participacije, percepcije važnosti oportunizma za napredovanje, elemenata povezujućeg socijalnog kapitala o kojima je već bilo riječi (partikularizirano povjerenje i druženje s članovima primarnih grupa) te socijalnih obilježja poput spola, tipa završene srednje škole, godine studija, obrazovanja oca, rezidencijalnog statusa i religijske samoidentifikacije.

Suprotno Putnamovim polazištima o socijalnom kapitalu kao izvoru djelotvornosti i pouzdanosti institucija, a slijedom toga, i institucionalnog povjerenja, u ovom radu socijalni kapital se promatra kao mogući produkt percepcije institucionalne pouzdanosti. Naime, s obzirom na ustanovljenu važnost sociopolitičkog konteksta za izgradnju civilnog društva u Hrvatskoj, polazi se od pretpostavke institucionalista da vertikalno ili institucionalno povjerenje doprinosi ili posreduje u nastanku prije svega uopćenog povjerenja, ali i civilnosti. U slučaju studenata, opće povjerenje prema institucijama je relativno nisko, osim kada je riječ o medijima kojima vjeruje skoro polovica ispitanika. Nepovjerenje prema većini ispitivanih institucija pokazuje s jedne strane percipiranu nepouzdanost a s druge implicira određenu dozu kritičnosti koja je nužna u ocjeni rada institucija u demokratskom društvu. Posebno nizak stupanj povjerenja studenti iskazuju prema institucijama politike poput političkih stranaka, Vlade i Sabora što također može indicirati i opću distanciranost od formalne politike karakterističnu za mlade općenito. Institucionalno povjerenje obilježavaju tri dimenzije – političko povjerenje, povjerenje u medije i institucije zaštite koje su se dalje koristile u statističkim obradama.

Iako neformalizirani oblici građanskog aktivizma u svojoj osnovi ne pripadaju socijalnom kapitalu budući da primarno ne predstavljaju osnovu za dugoročnu suradnju, uzelo se u obzir da

su mladi, pa tako i studenti skloniji takvom obliku djelovanja. Stoga, bila je namjera ustanoviti postoji li potencijal u navedenim aktivnostima za izgradnju socijalnog kapitala. Studenti se pokazuju relativno spremnima građanski se aktivirati osobito u učlanjenju u udruge i prikupljanju novčanih sredstava za rješavanje konkretnog problema.

Potom, pretpostavljeno je da socijalni kapital može oblikovati percepcija tuđeg (ne)civilnog ponašanja. Naime, u skladu s racionalnim stanovištem, pojedinci pribjegavaju oportunizmu ukoliko procjenjuju da ostali krše pravila civilnosti (a pritom nisu sankcionirani) te slijedom toga imaju niži stupanj povjerenja. Na tom tragu, ispitivana je percepcija važnosti nepotizma i korupcije kao činitelja za društveno napredovanje. Ispitanici su iskazali prosječno veće slaganje s tvrdnjom da je necivilnost važna za potizanje tog društveno i osobno poželjnog cilja.

Dimenzija strukturalnog socijalnog kapitala u najvećoj mjeri određena je spremnošću na građanski aktivizam što ukazuje na potrebu za daljnjim istraživanjem upravo, uvjetno rečeno, kratkotrajnih civilnih aktivnosti koje nisu nužno obilježene (dugoročnom) suradnjom posebice kod mladih. Uopćeno povjerenje pozitivno je povezano sa strukturalnom dimenzijom što djelomično potvrđuje tezu o socijalnom kapitalu kao „krugu vrlina“ u kojem povjerenje u društvu osnažuje udruživanje. Strukturalnu dimenziju socijalnog kapitala određuje i političko povjerenje. Drugim riječima, percepcija veće pouzdanosti političkih institucija povoljno utječe na stvaranje strukturalnog socijalnog kapitala, ali i uopćenog povjerenja. Također, određena je i socijalizacijom tijekom srednje škole što govori o važnosti kurikuluma i socijalnih prilika koje se, u korist gimnazija, nude kroz srednjoškolski obrazovni sustav. Više socijalno porijeklo u vidu obrazovnog stupnja očeva također povoljno utječe na stvaranje strukturalne dimenzije socijalnog kapitala. Slaba i negativna je povezanost partikulariziranog povjerenja sa strukturalnim socijalnim kapitalom ukazuje na, uvjetno rečeno, postojanje „lošeg“ utjecaj socijalnog kapitala primarnih grupa na izgradnju socijalnog kapitala u Putnamovom smislu. Moguće je dvojako tumačenje. S jedne strane, oni s nešto nižim povjerenjem u primarne veze okreću se udruživanju u sekundarnim udruženjima, a s druge, moguće je da ispitanici s bliskim vezama koje obilježava viši stupanj povjerenja, uvjetno rečeno, nemaju potrebu za stvaranjem sekundarnih veza. Time se dovode u pitanje neke tvrdnje da je za izgradnju premošćujućeg nužan stabilan povezujući socijalni kapital, barem kada je riječ o ovakvom tipu kvantitativnog istraživanja.

Civilnost je, kako je već rečeno, posve odijeljena od utjecaja ostalih dimenzija socijalnog kapitala, a prema beta ponderima najviše ga određuje srednjoškolska socijalizacija odnosno tip

završene srednje škole (gimnazija). Osim socijalizacijom, civilnost je određena racionalnom procjenom tuđe civilnosti pri čemu je ocjena oportunizma kod drugih pozitivno povezana s osobnom necivilnošću. Potom, za civilnost važna je i pozitivna povezanost s partikulariziranim povjerenjem i intenzitetom kontakata s članovima primarnih grupa (što se može podvesti pod povezujući socijalni kapital) kao i spremnost na građanski aktivizam te godina studija. Neformalni se aktivizam ponovno pokazuje potencijalno zanimljiv za daljnja istraživanja u kontekstu socijalnog kapitala, a ovoga puta u smislu doprinosa izgradnji civilnosti. S druge strane, institucionalno povjerenje u bilo kojem obliku nema izravan utjecaj na formiranje civilnosti što opovrgava tezu o važnosti percipirane pouzdanosti institucija za formiranje civilnih stavova. Sa civilnosti nisu povezana ni socijalna obilježja poput spola, obrazovanja oca i religijske samoidentifikacije. Potonja ima elemente kulturnog obilježja ispitanika za koje bi se očekivalo da utječe na razinu civilnosti no ovdje se ono ne potvrđuje. Štoviše, civilnost je primarno određena socijalizacijom u okviru škole i primarnih grupa te procjenom oportunizma kod većine pri čemu ne postoji povezanost sa strukturalnim socijalnim kapitalom i uopćenim povjerenjem. Slijedom toga, upitna je socijalizacijska uloga udruga u smislu usvajanja civilnih stavova što je u skladu s recentnim istraživanjima na općoj populaciji u Hrvatskoj (Šalaj, 2011; Bežovan i Matančević, 2011), premda postoji određeni potencijal strukturalne dimenzije u generalizaciji uopćenog povjerenja.

Varijacije dimenzija socijalnog kapitala odnosno pripadajućih skala većinom nisu protumačene izabranim varijablama a pogotovo je to slučaj kod skale uopćenog povjerenja. Visoko nepovjerenje i njegova slaba protumačenost postojećim prediktorima možda se mogu pripisati mladosti ispitanika budući da neka istraživanja na općoj populaciji, ne samo u Hrvatskoj, pokazuju da je dob pozitivan prediktor za uopćeno povjerenje. U tom smislu, van Oorschot i sur. (2006) govore o efektu „akumulacije kapitala“ – što su ljudi stariji, životno iskusniji, obrazovaniji te što imaju veća primanja odnosno ekonomskog kapitala (visok humani i ekonomski kapital), ujedno imaju više rezultate na indikatorima socijalnog kapitala. Osim toga, pretpostavlja se da je uopćeno povjerenje uvjetovano brojnim vrijednosnim i socijalizacijskim aspektima koji nisu dijelom Putnamove teorije socijalnog kapitala, stoga ovim istraživanjem nisu bili obuhvaćeni.

Za formaciju uopćenog povjerenja i strukturalne dimenzije važno je političko povjerenje što dijelom potvrđuje tezu tzv. institucijski-centriranog pristupa koji potonje smatra ključnom podlogom za ostvarenje civilne participacije i povjerenja u demokratskom društvu.

Utjecaj sociodemografskih obilježja je ograničen. Naime, sociokulturna obilježja poput religijske samoidentifikacije i rezidencijalnog statusa ne predstavljaju značajne prediktore u tumačenju niti jedne od dimenzija socijalnog kapitala. No, u određenoj mjeri ističe se tip srednje škole odnosno završeni gimnazijalci kao ispitanici s višim vrijednostima na skalama civilnosti i strukturalnog socijalnog kapitala.

Slijedom rečenog, valjalo bi dodatno istražiti utjecaj škole na formiranje civilnih navika i normi. Već se, naime, u nekim istraživanjima pokazalo da maturanti gimnazija posjeduju stavove koji su značajno bliži onima demokratske političke kulture (Bagić, 2011), što, primijenjeno na istraživanje studenata, može indicirati socijalizaciju u okviru škole koja je vezana za prosječnu sklonost civilnoj participaciji i slabijem vrednovanju oportunizma. Obrazovanje oca značajno je u slučaju strukturalne dimenzije (kao i završena gimnazija) što može ukazivati na važnost interesa, navika i stavova roditelja u formiranju socijalnog kapitala mladih (Smith, 1999; Schuller, 2007). Ipak, ne može se tvrditi da je priroda socijalnog kapitala, barem u slučaju studenata, socijalno isključujuća budući da manjak značajne povezanosti sa socijalnim obilježjima takvoj tvrdnji ne ide u prilog. Utoliko, zanimljivo bi bilo doznati na koji način se oblikuje međugeneracijski prijenos socijalnog kapitala odnosno pripadajućih obrazaca ponašanja i stavova, što bi svakako uključivalo veći fokus na obiteljskom socijalnom kapitalu a time bi se modificirao i teorijski pristup. S tim u vezi, nalaz da se civilnost značajno veže upravo uz, uvjetno rečeno, povezujući socijalni kapital (ili socijalni kapital primarnih grupa) sugerira mogući fokus daljnjih istraživanja na međudjelovanje primarnih i sekundarnih veza u odnosu na uopćeno povjerenje i civilnost.

LITERATURA

1. Adam, F. (2008). Mapping social capital across Europe: findings, trends and methodological shortcomings of cross- national surveys. *Social Science Information*, 47 (2): 159 – 186.
2. Adler, P.S. i Kwon, S-W. (2002). Social Capital: Prospects for a New Concept. *Academy of Management Review*, 27 (1): 17-40.
3. Adler, R.P. i Goggin, J. (2005). What Do We Mean By “Civic Engagement”? *Journal of Transformative Education*, 3: 236 – 253.
4. Adnanes, M. (2007). Social transitions and anomie among post-communist Bulgarian youth. *Young*, 15: 49-69.
5. Almond, G. A. i Verba, S. (2000). *Civilna kultura*. Politička kultura: Zagreb.
6. Anić, Š.; Klaić, N. i Domović, Ž. (1998). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Sani plus.
7. Anheier, H. i Kendall, J. (2000). Interpersonal trust and voluntary associations: examining three approaches. *The British Journal of Sociology* 53 (3), 343-362.
8. Badescu, G. (2003). Social trust and democratization in post-communist societies, u: (eds.) Badescu, G. i Uslaner, E.M. *Social Capital and the Transition to Democracy*. New York: Routledge. Str. 120 - 139.
9. Badescu, G.; Sum, P. i Uslaner, E.M. (2004). Civil Society Development and Democratic Values in Romania and Moldova. *East European Politics and Societies*. 18: 316 – 341.
10. Bagić, D. (ur). (2011). *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*. Zagreb: GONG, FPZG.
11. Baloban, S. i Rimac, I. (1998). Povjerenje u institucije u Hrvatskoj. *Bogoslovska smotra = Ephemerides theologicae Zagradienses*, 68 (4): 663-672.
12. Baloban, S.; Črpić, G. i Štengl, I. (2010). Desolidarizacija hrvatskog društva. *Bogoslovska smotra*, 80 (2): 563 – 596.

13. Banfield, E. (1958). *The Moral Basis of Backward Society*. Glencoe: Free Press.
14. Barber, T. (2009). Participation, citizenship, and well-being: Engaging with young people, making a difference. *Young*, 17 (1): 25-40.
15. Barić, S. (2008). Volonterstvo kao inherentno socijalno odgovorna djelatnost – pravni aspekti, u: N. Bodiroga-Vukobrat i S. Borić (ur.), *Socijalno odgovorno gospodarenje*. Zagreb: TIM Press, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Str. 213-238.
16. Bassani, C. (2007). Five Dimensions of Social Capital Theory as they Pertain to Youth Studies. *Journal of Youth Studies*, 10 (1):17 – 34.
17. Becker, L.C. (1986). *Reciprocity*. New York: Routledge, Kegan Paul.
18. Begović, H. (2006). *O volontiranju i volonterima/kama*. Zagreb: VCZ.
19. Berman, S. (2004). Građansko društvo i institucionalizacija, u: Edwards, B., Foley, M. W. i Diani, M. (ur.). *Posle Tokvila. Debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u usporednoj perspektivi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str.48 – 62.
20. Beugelsdijk, S. i van Schaik, T. (2005). Social capital and growth in European regions: an empirical test. *European Journal of Political Economy*, 21: 301 – 324.
21. Bežovan, G. (2004). *Civilno društvo*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
22. Bežovan, G. i Zrinščak, S. (2007). *Civilno društvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Jesenski i Turk.
23. Bežovan, G. i Matančević, J. (2011a). *Akcijske preporuke za jačanje djelotvorne uloge civilnog društva*. Zagreb: CERANEO, CIVICUS.
24. Bežovan, G. i Matančević, J. (2011b). *CIVICUS Civil Society Index in Croatia. Building identity: future challenges for CSOs as professionals in the societal arena*. Zagreb: CERANEO i CIVICUS.
25. Bežovan, G.; Zrinščak, S. i Vugec, M. (2005). *Civilno društvo u procesu stjecanja povjerenja u Hrvatskoj i izgradnje partnerstva s državom i drugim dionicima*. Zagreb: CERANEO.
26. Bhandari, H. i Yasunobu, K. (2009). What is Social Capital? A Comprehensive Review of the Concept. *Asian Journal of Social Science*, 37: 480 – 510.

27. Bicchieri, C. (2006). *The Grammar of Society: The Nature of Dynamics of Social Norms*. New York: Cambridge University Press.
28. Billante, N. i Saunders, P. (2002). Six Questions about Civility. CIS Occasional Paper 82, The Centre for Independent Studies.
29. Bjornskov, C. (2006). The multiple facets of social capital. *European Journal of Political Economy*, 22: 22-40.
30. Boeck, T. (2007). Young people, social capital and the navigation of life transitions, DfES Youth Strategy Review, http://www.dmu.ac.uk/Images/5.%20Young%20People%20Social%20Capital%20and%20the%20Navigation%20of%20Life%20Transitions%20-%20Thilo%20Boeck_tcm6-11001.pdf (posjećeno 12.5.2012).
31. Boeck, T.; Fleming, J. i Kemshall, H. (2006). The Context of Risk Decisions: Does Social Capital Make a Difference? *Forum: Qualitative Social Research*, 7 (1), Art. 17. <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/55/113>
32. Booth, J. A. i Bayer Richard, P. (2004). Građansko društvo i politički kontekst u centralnoj Americi, u: Edwards, B.; Foley, M. W. i Diani, M. (ur.). *Posle Tokvila. Debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u usporednoj perspektivi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Str. 63 – 80.
33. Bourdieu, P. (1997). The Forms of Capital. U: Halsey; A.H., Lauder; H., Brown. P; Wells, A.S. (Ur.), *Education: Culture, Economy, Society*. Oxford i New York: Oxford University Press. 47-58.
34. Brehm, J. i Rahn, W. (1997). Individual-level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital. *American Journal of Political Science*, 41 (3): 999-1023.
35. Briggs, S.R. i Cheek, J. M. (1986). The role of factor analysis in the development and evaluation of personality scales. *Journal of Personality*, 54 (1): 106-148.
36. Buote, V.M.; Pancer, S.M.; Pratt, M.W.; Adams, G.; Birnie-Lefcovitch, S.; Polivy, J.; Gallander Wintre, M. (2007). The Importance of Friends: Friendship and Adjustment Among 1st-Year University Students. *Journal of Adolescent Research*, 22: 665 – 689.

37. Castiglione, D. (2008). Social capital as a research programme, u: Castiglione D; van Deth J.V. i Wolleb, G (eds). *The handbook of social capital*. Oxford: Oxford Press.
38. Cigler, A. i Joslyn, M. R. (2002). The Extensiveness of Group Membership and Social Capital: The Impact on Political Tolerance Attitudes. *Political Research Quarterly*, 55: 7-25.
39. Claibourn, M.P. i Martin, P.S. (2000). Trusting and Joining? A Test of the Reciprocal Nature of Social Capital. *Political Behavior*, 22(4): 267-291.
40. Coffe, H. i Geys, B. (2007). Toward an Empirical Characterization of Bridging and Bonding Social Capital, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 36: 121 – 139.
41. Coffe, H. i Geys, B. (2008). Measuring the Bridging Nature of Volunatry Organizations: The Importance of Association Size, *Sociology*, 42: 357 – 369.
42. Coleman, J. S. (1961). *The Adolescent Society: The Social Life of the Teenager and Its Impact on Education*. New York: The Free Press. London: Collier-Macmillan Limited.
43. Coleman, J. S. (1987). Norms as social capital, u: Radnitzky, G. i Bernholz, P. (eds). *Economic Imperialism: The Economic Approach Applied Outside the Field of Economics*. New York: Paragon House. Str. 133-155.
44. Coleman, J.S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 94: 95 – 120.
45. Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
46. Côté, J.E. (2002) The Role of Identity Capital in the Transition to Adulthood: The individualization thesis examined, *Journal of Youth Studies*, 5(2): 117-134.
47. Côté, J. E. (2005). Identity capital, social capital and the wider benefits of learning: generating resources facilitative of social cohesion. *London Review of Education*, 3 (3): 221-237.
48. Coté, J. E. (2007). Youth and the provision of resources, in: Helve, H. i Bynner, J. (eds.). *Youth and social capital*. London: Tufnell Press, str. 59 – 70.

49. Črpić, G. i Zrinščak, S. (2005). Civilno društvo u nastajanju, u: Baloban, J. (ur). *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*, Golden Marketing, Tehnička knjiga, Zagreb. Str. 19 – 44.
50. Čulig, B.; Klasnić, K.; Jakšić, J; Lucić, D.; Putar-Novoselec, M. (2013). *Znanje (ni)je roba: empirijska analiza jednog studentskog prosvjeda*. Zagreb: Jesenski i Turk.
51. Ćulum, B. i Ledić, J. (2010). *Civilna misija sveučilišta: element u tragovima?* Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
52. Ćulum, B. i Ledić, J. (2011). *Sveučilišni nastavnici i civilna misija sveučilišta*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
53. Ćulum, B.; Ledić, J. i Rončević, N. (2012). Sveučilišni nastavnici i zalaganje u zajednici, u: Ledić, J. (ur). *Promjene u akademskoj profesiji: odgovor na izazove u društvu?* Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 53 – 90.
54. Ćulum, B.; Turk, M. i Ledić, J. (2012). Akademski profesija i doprinos razvoju zajednice i društva, u: Ledić, J. (ur). *Promjene u akademskoj profesiji: odgovor na izazove u društvu?* Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 119-149.
55. Dasgupta, P. (1988). Trust as commodity, u: Gambetta, Diego (ed.). *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Cambridge, Oxford: Basil Blackwell. Str.49-72.
56. Dekker, P.; Koopmans, R. i van den Broek, A. (2005). Voluntary associations, social movements and individual political behaviour in Western Europe, u: van Deth, J. W. (ed). *Private groups and public life: Social participation, voluntary associations and political involvement in representative democracies*. Taylor and Francis, Routledge: New York i London. Str. 224-243.
57. Dekker, P. (2009). Civicness: From Civil Society to Civic Services. *Voluntas*, 20: 220-238.
58. Delhey, J. i Newton, K. (2003). Who trusts? The origins of social trust in seven societies. *European Societies*, 5 (2): 93 – 137.
59. Deters, B.; Gabriel, O. i Torcal, M. (2007). Norms of good citizenship, u: van Deth, J. W.; Montero, J. R. i Westholm, A. (eds) *Citizenship and Involvement in European Democracies*, New York: Routledge. 88-108.

60. Deth, van J. W. (2003). Measuring social capital: orthodoxies and continuing controversies. *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (1): 79 – 92.
61. Dika, S. L. i Singh, K. (2002). Applications of Social Capital in Educational Literature: A Critical Synthesis. *Review of Educational Research*, 72 (1): 31 – 60.
62. Državni zavod za statistiku. Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi, starosti i spolu, popis 2011. http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/h01_01_32/h01_01_32_RH.html pristupljeno 1.9.2013.
63. Dufur, M.; Parcel, T.L. i McKune, B.A. (2008). Capital and context: Using social capital at home and at school to predict child social adjustment. *Journal of Health and Social Behavior*, 49:146-161.
64. Durkheim, E. (2007). *Društvo je čoveku Bog*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
65. Durkheim, E. (2008). Emil Dirkem 1958-2008. Priredio D. Marinković. Novi Sad: Mediterran publishing.
66. Edwards, B. i Foley, M. W. (2004a). Građansko društvo i društveni kapital: čitanka, u: Edwards, B.; Foley, M. W. i Diani, M. (ur.). *Posle Tokvila. Debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u usporednoj perspektivi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 9-26.
67. Edwards, B.; Foley, M. W. i Diani, M. (2004b). Preispitivanje koncepta društvenog kapitala, u: Edwards, B.; Foley, M. W. i Diani, M. (ur.). *Posle Tokvila. Debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u usporednoj perspektivi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str.352-372.
68. Edwards, B.; Foley, M. W. i Diani, M. (ur.) (2004c). *Posle Tokvila. Debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u usporednoj perspektivi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
69. Ekman, J. i Amna, E. (2012). Political participation and civic engagement: Towards a new typology. *Human Affairs*, 22: 283 – 300.

70. Elster, J. (2007). *Explaining Social Behaviour: More Nuts and Bolts for Social Science*. New York: Cambridge University Press.
71. Ernste, H. (2006) Pierre Bourdieu on Structure Agency Structuralism Geographical Approaches, Radboud University of Nijmegen 19th of December 2006 Davide Pignone <http://socgeo.ruhosting.nl/html/files/geoapp/Werkstukken/Bourdieu.pdf> (posjećeno 25.10.2011.)
72. Fahmy, E. (2006). Social capital and civic action: A study of youth in United Kingdom. *Young*, 14: 101 – 118.
73. Farr, J. (2004). Social Capital: A Conceptual History. *Political Theory* 32(1): 6-33.
74. Ferragina, E. (2009). Social Capital and Equality: Tocqueville's Legacy, Working Paper No. 515, Luxembourg Income Study (LIS).
75. Field, J. (2008). *Social Capital*. London: Routledge.
76. Forčić (2007). *Volonterstvo i razvoj zajednice: sudjelovanje građana u inicijativama u zajednici*. Rijeka: SMART.
77. Flash Eurobarometer survey (2011). No 319a "Youth on the Move". Analytical Report, The Gallup Organization.
78. Franc, R.; Sučić, I.; Međugorac, V; Rihtar, S. (2012). Vidljivost i javna percepcija organizacija civilnog društva u Republici Hrvatskoj 2012. http://www.pilar.hr/images/stories/dokumenti/razno/elaborati/tacso_pilar_izvjesce_2012.pdf, pristupljeno 15.8.2013.
79. Freitag, M. i Traunmüller, R. (2009): Spheres of Trust. An Empirical Analysis of the Foundations of Particularized and Generalized Trust. *European Journal of Political Research* 48(6): 782-803.
80. Fukuyama (1997). Social Capital and Civil Society. Prepared for delivery at the IMF Conference on Second Generation Reforms, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>
81. Fukuyama, F. (2000). *Povjerenje: društvene vrline i stvaranje blagostanja*. Zagreb: Izvori.

82. Fukuyama, F. (2001). Social capital, civil society and development. *Third World Quarterly*, 22 (1): 7 – 20.
83. Fulkerson, G. M. i Thompson, G. H. (2008). The Evolution of a Contested Concept: A Meta-Analysis of Social Capital Definitions and Trends (1988 – 2006). *Sociological Inquiry*, 78 (4): 536 – 557.
84. Fung, A. (2003). Associations and Democracy: Between Theories, Hopes and Realities. *Annual Reviews of Sociology*, 29: 515 – 539.
85. Gambetta, D. (1988). Can We Trust Trust?, u: Gambetta, D. (ed.), *Trust: Making And Breaking Cooperative Relations*: 213-237. New York: Blackwell.
86. Gazivoda, T. (2012). *Uloga civilnog društva u drugoj demokratskoj tranziciji u Hrvatskoj: 1990.-2000*. Doktorska disertacija, Fakultet političkih znanosti, Sveučilišta u Zagrebu.
87. Geys, B. i Murdoch, Z. (2008). How to make head or tail of „bridging“ and „bonding“?: addressing the methodological ambiguity, *The British Journal of Sociology*, 59 (3): 435 – 454.
88. Geys, B. i Murdoch, Z. (2010). Measuring Bridging versus Bonding Nature of Social Networks: A proposal for integrating existing measures, *Sociology*, 44: 523 – 540.
89. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press.
90. Giddens, A. i Pierson, C. (1998). *Conversations with Anthony Giddens: Making Sense of Modernity*. Stanford University Press.
91. Glanville, J. L i Bienenstock, E. J. (2009). A Typology for Understanding the Connections Among Different Forms of Social Capital. *American Behavioral Scientist*, 52: 1507 – 1530.
92. Goddard, R. D. (2003). Relational Networks, Social Trust, and Norms: A Social Capital Perspective on Students' Chances of Academic. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 25 (1), 59-74.
93. Gouldner, A. W. (1960). The Norm of Reciprocity: A preliminary statement. *American Sociological Review*, 25 (2):161-178.

94. Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6): 1360 – 1380.
95. Guillen, L., Coromina, L., Saris, W.E. (2011). Measurement of Social Participation and its Place in Social Capital Theory. *Social Indicators Research*, 100: 331-350.
96. Gvozdanović, A. (2010). Neki indikatori političke kulture studenata. *Sociologija i prostor*, 48 (3): 461-177.
97. Hall, P. A. (1999). Social Capital in Britain. *British Journal of Political Science*, 29 (3): 417 – 461.
98. Hall, P. A. (2002) Great Britain: The Role of Government and the Distribution of Social Capital, u: Putnam, R. D. (ed.) *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press. Str. 21 – 57.
99. Halman, L.C.J.M., & Luijkx, R. (2006). Social capital in contemporary Europe: Evidence from the European Social Survey. *Portuguese Journal of Social Science*, 5(1), 65-90.
100. Halpern, D. (2005). *Social Capital*. Cambridge: Polity Press.
101. Hardin, R. (2001). Conceptions and explanations of trust. u: Cook, K. (ed.) *Trust in Society*. New York: Russell Sage.
102. Helve, H. i Bynner, J. (eds.) (2007). *Youth and Social Capital*. London: Tufnell Press.
103. Holland, J. (2008). *Young People and Social Capital: What Can It Do For Us?* London South Bank University: London.
104. Holland, J., Reynolds, T. i Weller, S. (2007). Transitions, Networks and Communities: The Significance of Social Capital in the Lives of Children and Young People. *Journal of Youth Studies*, 10 (1): 97 – 116.
105. Holland, J. (2007). Inventing adulthoods: making the most of what you have, u: H. Helve & J. Bynner (eds). *Youth and Social Capital*. London: Tufnell Press, str. 11 – 28.
106. Holland, J. (2009). Young people and social capital: Uses and abuses? *Young*, 17 (4): 331 – 350.

107. Hooghe, M. (2003a). Value congruence and convergence within voluntary associations: Ethnocentrism in Belgian Organizations. *Political Behavior*, 25 (2): 151-175.
108. Hooghe, M. (2003b). Voluntary associations and democratic attitudes: value congruence as a causal mechanism, u: Hooghe, M. and Stolle, D. (eds): *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, New York: Palgrave Macmillan.
109. Hooghe, M. i Stolle, D. (2003). Age Matters. Life-cycle and Cohort differences in the Socialisation Effecto of Voluntary Participation. *European Political Science*, 3 (2): 49 – 56.
110. Hooghe, M.; Wilkenfeld, B. (2008). The Stability of Political Attitudes and Behaviors across Adolescence and Early Adulthood: A Comparison of Survey Data on Adolescents and Young Adults in Eight Countries. *Journal of Youth Adolescence*, 37: 155-167.
111. Hustinx, L.; Meijs, L.C.P.M; Handy, F. i Cnaan, R.A. (2012). Monitoral Citizens or Civic Omnivores? Repertoires of Civic Participation Among University Students. *Youth and Society*, 44 (1): 95 – 117.
112. Hyyppä, M. T. (2010). *Healthy Ties: Social Capital, Population Health and Survival*. Berlin-Heidelberg-New York: Springer.
113. Iglič, H. (2003). Trust networks and democratic transition: Yugoslavia in the mid-1980's, u: (eds.) Badescu, G. i Uslaner, E.M. *Social Capital and the Transition to Democracy*. New York: Routledge. Str. 10 – 27.
114. Iglič, H. (2010). Voluntary Associations and Tolerance: An Ambiguous Relationship. *American Behavioral Scientist*, 53: 717-736.
115. Ilišin, V.; Radin, F. (ur.). (2002). *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: IDIZ.
116. Ilišin, V. (2005). Političke vrijednosti, stavovi i participacija mladih: kontinuitet i promjene, u: Ilišin, V. (ur.). *Mladi Hrvatske i europska integracija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja. Str. 65-139.
117. Ilišin, V. i Radin, F. (2007). Mladi u suvremenom hrvatskom društvu, u: Ilišin, V. i Radin, F. (ur.). *Mladi: problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja. Str. 13-38.
118. Ilišin, V. (2008a). Skica za sociološki portret zagrebačkih studenata: uvod u istraživanje hrvatskih studenata danas. *Sociologija i prostor*, 46(3/4): 221-228.

119. Ilišin, V. (2008b). Zagrebački studenti o demokraciji i aktivizmu mladih. *Sociologija i prostor*, 46(3/4): 311-340.
120. Ilišin, V.; Bouillet, D.; Gvozdanović, A.; Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: IDIZ i FES.
121. Indeks održivosti OCD-a za Hrvatsku (2011). USAID. http://transition.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/reports/2011/Croatia6-25_FORMATTED.pdf
122. Inglehart, R. i Welzel, C. (1997). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.
123. Izvješće o radu Nacionalnog odbora za razvoj volonterstva od 2010. do 2011.g. Nacionalni odbor za razvoj volonterstva.
124. Jokisaari, M. (2007). From newcomer to insider? Social networks and socialization into working life, *Youth and Social Capital*, u: Helve, H. i Bynner, J. (Ur.). *Youth and social capital*. London: Tufnell Press, str. 175 – 186.
125. Kaasa, A. i Parts, E. (2008). Individual – Level Determinants of Social Capital in Europe: Differences between Country Groups. *Acta Sociologica*, 51 (2): 145 – 168.
126. Kalanj, R. (2005). *Suvremenost klasične sociologije*. Zagreb: Politička kultura.
127. Kaminska, M. E. (2010). Bonding Social Capital in a Postcommunist Region. *American Behavioral Scientist*, 53 (3): 758 – 777.
128. Katić, M. (2012). *Socijalni kapital i politička participacija: studija slučaja mladih u Karlovačkoj županiji*. Magistarski znanstveni rad: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
129. Kennedy, K. J. (2007). Student constructions of 'Active citizenship': What does participation mean to students?. *British Journal of Educational Studies*, 55 (3): 304 – 324.
130. Kennedy, K. J. i Mellor, S. (2006). Australian Students' Civic Attitudes as Indicators of Support for Social Capital: Learning outcomes for the future. *Educational Psychology*, 26 (2): 251-271.

131. Knack, S. i Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross - country investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 112 (4): 1251-1288.
132. Knight, J. (2001). Social norms and the rule of law: fostering trust in a socially diverse society, u: Cook, K. (ed). *Trust in Society*. New York: Russell Sage Foundation.
133. Kovacheva, S. (2004). The Role of Family Social Capital in Young People's Transition from School to Work in Bulgaria. *Sociologija*, 46 (3): 211-226
134. Kovalainen, A. (2004). Rethinking the revival of social capital and trust in social theory: possibilities for feminist analysis, u: Witz, A. i Marshall, B. L. (eds.). *Engendering the social: Feminist Encounters with Social Theory*. Maldenhead: Open University Press, 155-170.
135. Kunac, S. (ur). (2010). *Vrednote u praksi: upravljanje i aktivizam civilnog društva za demokratizaciju i ljudska prava*. Zagreb: DIM - Udruga za građansko obrazovanje i društveni razvoj.
136. Larsen, L.; Harlan, S. L.; Bolin, B.; Hackett, E.J.; Hope, D.; Kirby, A.; Nelson, A.; Rex, T.R.; Wolf, S. (2004). Bonding and Bridging : Understanding the Relationship between Social Capital and Civic Action. *Journal of Planning Education and Research*, 24: 64-77.
137. Lažnjak, J. (2009). Inovacijska kultura i socijalni kapital u Hrvatskoj, u: Božičević, J. (ur.). *Inovacijska kultura i tehnološki razvoj*. Zagreb: Hrvatsko društvo za sustave. Str. 17-20.
138. Ledić, J. (2001.), *Biti volonter/volonterka? - Istraživanje uključenosti građana u civilne inicijative u zajednici kroz volonterski rad*, Rijeka: Udruga za razvoj civilnog društva SMART.
139. Ledić, J. (2007). *Zašto (ne) volontiramo? – Stavovi javnosti o volonterstvu*. Zagreb: Academy for Educational Development.
140. Leonard, M. (2004). Bonding and Bridging Social Capital: Reflections from Belfast. *Sociology*, 38: 927 – 944.
141. Leonard, M. (2005). Children, Childhood and Social Capital: Exploring the Links. *Sociology*, 39: 605 – 620.

142. Levi, M. (1996). Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's Making Democracy Work. *Politics Society*, 24: 45 – 55.
143. Levi, M. (1998). A State of Trust, u: Margaret Levi and Valerie Braithwaite, (eds.) *Trust and Governance*. New York: Russell Sage Foundation. Str. 77-101.
144. Letki, N. (2004). Socialization for Participation? Trust, Membership, and Democratization in East-Central Europe. *Political Research Quarterly* 2004 57: 665-679.
145. Letki, N. (2006). Investigating the Roots of Civic Morality: Trust, Social Capital, and Institutional Performance. *Political Behaviour*, 28: 305-325.
146. Levine, P.; Higgins-D'Alessandro (2010). Youth civic engagement: Normative Issues, in: Lonnie R. Sherrod; Judith Torney-Purta i Constance A. Flanagan (eds). *Handbook of Research on Civic Engagement in Youth*. Hoboken, NJ: John Wiley and Sons. Str.115–138.
147. Lewis, J. D.; Weigert, A. J. (1985). Trust As A Social Reality. *Social Forces*, 63(4): 967-985.
148. Li, Y.; Pickles, A. i Savage, M. (2005). Social Capital and Social Trust in Britain. *European Sociological Review*, 21 (2): 109 – 123.
149. Lichterman, P. (2006). Social capital or group style? Rescuing Tocqueville's insights on civic engagement. *Theory and Society*, 35(5/6): 529-563.
150. Lin, N. (1999). Building a Network Theory of Social Capital. *Connections*, 22 (1): 18-51.
151. Luhmann, N. (1988). Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives, in: Gambetta, D. (ed.). *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Cambridge, Oxford: Basil Blackwell.: 94-107.
152. Ljubotina Družić, O.; Delale, E. A. i Kletečki Radović, M. (2010). Doprinos udruge civilnog društva socijalnoj rekonstrukciji zajednice. *Revija za socijalnu politiku*, 17 (1): 45 – 70.
153. Matić, D. (2000). Demokracija, povjerenje i socijalna pravda. *Revija za sociologiju*, 31(3-4): 183 -194.
154. Magliola, V. (2005). The concept of social capital in classical theories and in contemporary

research. *Centre for Rural Research*, 2: 1-28.

155. McCulloch A, Mohan J, Smith P, 2012, "Patterns of social capital, voluntary activity, and area deprivation in England" *Environment and Planning A*, 44 (5) 1130 – 1147.
156. Milson, F. (1972). *Youth in a changing society*. London: Routledge & Kegan Paul.
157. Misztal, B. A. (1996) *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
158. Misztal, B. A. (2000). *Informality: Social Theory and contemporary practice*. New York i London: Routledge.
159. Möllering, G. (2001). The Nature of Trust: From Georg Simmel to a Theory of Expectation, Interpretation and Suspension. *Sociology*, 35: 403 – 420.
160. Moody, M. (2008). Serial Reciprocity: A Preliminary Statement. *Sociological Theory*, 26: 130 – 151.
161. Morjé Howard, M. (2003). Why post-communist citizens do not join voluntary organizations, u: Badescu, G. i Uslaner, E.M. (eds.) *Social Capital and the Transition to Democracy*. New York: Routledge. Str. 165 – 183.
162. Morjé Howard, M. i Gilbert, L. (2008). A Cross-National Comparison of the Internal Effects of Participation in Voluntary Organizations. *Political Studies*, 56: 12-32.
163. Morrow, V. (1999). Conceptualizing social capital in relation to the well-being of children and young people: a critical review. *Sociological Review*, 47 (4): 744-766.
164. Mrakovčić, M. (2010). (Dez)integracija i povjerenje u institucije u višestničkim zajednicama Hrvatske. *Revija za sociologiju*, 40 (2): 157 – 184.
165. Netjes, C. (2005). Institutional Trust in Central and Eastern Europe: Barometer of Democracy or Performance Thermostat? http://www.fsw.vu.nl/en/Images/Institutional%20Trust%20in%20Central%20and%20Eastern%20Europe%20Barometer%20for%20Democracy%20or%20Performance%20Thermostat_tcm31-42713.pdf
166. Newton, K. i Norris, P. (1999). Confidence in Public Institutions: Faith, Culture or Performance? Tekst za prezentaciju na Godišnjm sastanku Američke politološke

asocijacije, Atlanta 1.-5-9.1999.

167. Newton, K. (2001). Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review*, 22(2): 201–214.
168. Newton, K. (2004). Društveni kapital i demokratija, u: Edwards, B.; Foley, M.; Diani, M. (ur.). *Posle Tokvila: debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u uporednoj perspektivi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Str. 300 – 311.
169. Nieminen, T.; Martelin, T.; Koskinen, S; Simpura, J.; Alanen, E.; Harkanen, T; Aromaa, A. (2008). Measurement and socio-demographic variation of social capital in a large population-based survey. *Social Indicators Research*, 85 (3): 405 – 423.
170. Nistor, L.; Tirhas, C. i Ilut, P. (2011). Linkages betewwn informal and formal social capital an dtheir relations with forms of trust. A focus on Romania. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 34, 155-174.
171. Odegard, G. i Berglund, F. (2008). Opposition and Integration in Norwegian Youth Networks The Significance of Social and Political Resources, 1992–2002. *Acta Sociologica*, 51: 275-291.
172. Offe, C. (1999). How can we trust our fellow citizens?, u: Warren, M. (ur.). *Democracy and Trust*. Cambridge: University Press: 42-88.
173. Offe, C. (2004). *Tocqueville, Weber i Adorno u Americi: Hoće li se Europa amerikanizirati?*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
174. Offe, C. i Fuchs, S. (2002). A Decline of Social Capital? The German Case, u: Putnam, Robert D. (ed.). *Democracies in Flux : The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press.
175. Onyx, J.; Leonard, R. (2002). The relationship between formal and informal volunteering: A social capital framework. ISTR Fifth International Conference, Cape Town, South Africa, 7-10.7.2002.,
http://c.ymcdn.com/sites/www.istr.org/resource/resmgr/working_papers_cape_town/onyx.pdf
176. Pallant, J. F. (2002). *SPSS survival manual: a step by step guide to data analysis using*

SPSS. Crows Nest: Allen and Unwin.

177. Parsons, T. (1949). *The Structure of Social Action*. Glencoe: The Free Press.
178. Parsons, T. (1951). *The Social System*. Glencoe, London: The Free Press, Collier-MacMillan Limited.
179. Paxton, P. (1999). Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment. *American Journal of Sociology* 105 (1), 88-127
180. Paxton, P. (2002). Social capital and democracy: an interdependent relationship. *American sociological review*, 67: 254-277.
181. Petrović, D. (2011). Analiza političkih aspekata studentske blokade Filozofskoga fakulteta u Zagrebu: metoda i strategija studentske blokade. *Studia ethnologica Croatica* (23): 327 – 347.
182. Pérez-Díaz, V. (2011). Civil society – a multi-layered concept. *Sociopedia. isa*, 1-13. <http://asp-research.com/pdf/CivilSociety.pdf> pristup: 1.3.2012.
183. Portes, A. (2000). The Two Meanings of Social Capital. *Sociological Forum*, 15 (1): 1-12.
184. Putnam, R. D. (1995). Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America. *Political Science and Politics*, 28 (4): 664 – 683.
185. Putnam, R. D. (2002). Bowling Together: The United States of America. *The American prospect*, 13: 20-22.
186. Putnam, R. D. (ed.) (2002). *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press.
187. Putnam, R. D. (2003). *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*. Fakultet političkih znanosti: Zagreb.
188. Putnam, R. D. i Goss, K. A. (2002). Introduction, u: Putnam, Robert D. (ed.). *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press.
189. Putnam, R. D.; Feldstein, L.M. i Cohen, D. (2003). *Better Together: Restoring the American Community*. New York: Simon and Schuster.

190. Putnam, R. D. (2002). Conclusion, u: Putnam, Robert D. (ed.). *Democracies in Flux : The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press.
191. Putnam, R. D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century: The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30 (2): 137 – 174.
192. Putnam, R. D. (2008). *Kuglati sam*. Novi sad: Mediterran publishing.
193. Raffo, C. i Reeves, M. (2000). Youth Transitions and Social Exclusion: Developments in Social Capital Theory. *Journal of Youth Studies*, 3 (2): 147-166.
194. Reimer, B.; Lyons, T.; Ferguson, N.; Polanco, G. (2008) Social capital as social relations: the contribution of normative structures. *Sociological review*, 56 (2): 256-274.
195. Reynolds, T. (2007). Judged by the company we keep: Friendships networks, social capital and ethnic identity of Caribbean young people in Britain, u: Helve, H. i Bynner, J. (eds.): *Social capital and youth*. London: Tufnell Press. Str. 71 – 86.
196. Rimac, Ivan (2000). Neke determinante povjerenja u institucije političkog sustava u Hrvatskoj, *Bogoslovska smotra*, 70 (2): 471-484
197. Rimac, I.; Štulhofer, A. (2004): Socio-cultural values, economic development and political stability as correlates of trust in the European Union, u: Ott, K. (Ur.): *Croatian Accession to the European Union: Institutional Challenges*. Zagreb: Institut za javne financije, Friedrich Ebert Stiftung.
198. Rahn, W. M. i Transue, J. E. (1998). Social Trust and Value Change: The Decline of Social Capital in American Youth, 1976 – 1995. *Political Psychology*, 19 (3): 545 – 565.
199. Rimac, I. (2010). Komparativni pregled odgovora na pitanja u anketi Europskog istraživanja vrednota 1999. i 2008. *Bogoslovska smotra*, 80 (2): 425 – 525.
200. Ritzer, G. (1997). *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Globus.
201. Ritzer, G. (2005). *Encyclopedia of Social Theory vol.1*. London: Sage Publications.
202. Rohe, W. M. (2004). Building Social Capital through Community Development. *Journal of the American Planning Association*, 70:2, 158-168.

203. Rose, R. (2004). Kad vlada zakaže: Društveni kapital u antimodernoj Rusiji, u: Edwards, B., Foley; M. W. i Diani, M. (ur.). *Posle Tokvila. Debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u usporednoj perspektivi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Str. 81 – 98.
204. Rossteutscher, S. (ed). (2005). *Democracy and the Role of Associations: Political, organizational and social contexts*. London i New York: Routledge.
205. Rothstein, B. (2005). *Social Traps and the Problem of Trust*. New York: Cambridge University Press.
206. Rothstein, B. i Eek, D. (2009). Political corruption and Social Trust: An Experimental Approach. *Rationality and Society*, 21:81.
207. Schaik van, T. (2002). *Social Capital in the European Values Study Surveys*. OECD – ONS International Conference on Social Capital Measurement London. Pregledano 11. veljače 2010. (<http://www.oecd.org/dataoecd/22/22/2381883.pdf>).
208. Schaefer – McDaniel, N. J. (2004). Conceptualizing Social Capital among Young People: Towards a New Theory. *Children. Youth and Environments*, 14(1): 140 – 150.
209. Schuller, T. (2007a). Social capital and young people, u: Helve, H. i Bynner, J. (eds.). *Youth and social capital*. London: Tufnell Press. Str. 187 – 194.
210. Schuller, T. (2007b). Reflections on the Use of Social Capital. *Review of Social Economy*, 65 (1): 11 – 28.
211. Seligman, A. B. (1997). *A problem of trust*. Princeton University Press: Princeton, New Jersey.
212. Sekulić, D.; Šporer, Ž. (2010). Gubimo li povjerenje u institucije?, u: Kregar, J., Sekulić, D. i Šporer, Ž. (ur). *Korupcija i povjerenje*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 71-117.
213. Shildrick, T.A. i MacDonald, R. (2008). Understanding youth exclusion: critical moments, social networks and social capital. *Youth and Policy*, 99: 46-64.
214. Smith, E. S. (1999). The Effects of Investments in the Social Capital of Youth on Political and Civic Behaviour in Young Adulthood: A Longitudinal Analysis. *Political Psychology*,

20 (3): 553 - 580.

215. *Statistički ljetopis RH* (2011). Zagreb: Državni zavod za statistiku RH.
216. Statistička izvješća 1441/2011. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011*. Prvi rezultati po naseljima, Državni zavod za statistiku.
217. Strika, M. (2005). Međuodnos solidarnosti, povjerenja i dobrovoljnosti u hrvatskom društvu. *Bogoslovna smotra* 75 (4): 1153–1174.
218. Shils, E. (1997). *The Virtue of Civility and other Essays*, ed. S. Grosby. Indianapolis : Liberty Press.
219. Siisiäinen, M. (2000). Concepts of Social Capital. Bourdieu vs. Putnam. Paper presented at ISTR Fourth International Conference „The Third Sector: For What and for Whom?“, Dublin, Ireland.
220. Sloam, J. (2012). New Voice, Less Equal: The Civic and Political Engagement of Young People in the United States and Europe. *Comparative Political Studies*, 20(10): 1–26.
221. Stanton-Salazar, R. D. (2011). A Social Capital Framework for the Study of Institutional Agents and their Role in the Empowerment of Low-Status Students and Youth. *Youth and Society*, 43 (3):1066-1108.
222. Stevens, P.; Lupton, R.; Mujtaba, T; Feinstein, L. (2007). *Development and Impact of Young People's Social Capital in Secondary Schools*. London, Research Report No 24, Centre for Research on the Wider Benefits of Learning.
223. Stolle, Dietlind. 2002. Trusting Strangers—The Concept of Generalized Trust in Perspective. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 31(4), pp. 397-412.
224. Stolle, D. i Hooghe, M. (2003). Conflicting Approaches to the Study of Social Capital: Competing Explanations for Causes and Effects of Social Capital. *Ethical Perspectives*, 10 (1): 22 - 45.
225. Stolle, D. i Hooghe, M. (2004). The Roots of Social Capital: Attitudinal and Network Mechanisms in the Relation between Youth and Adult Indicators of Social Capital. *Acta Politica*, 39 (422-441).

226. Stone, W. (2001). *Measuring social capital. Towards a theoretically informed measurement framework for researching social capital in family and community life*. Melbourne: Australian Institute of Family studies.
227. Stone, W. i Hughes, J. (2002). *Social Capital – empirical meaning and measurement validity*. Research paper No.27. Australian Institute for Family Studies.
228. Strika, M. (2005). Perspektive međudnosa solidarnosti, povjerenja i dobrovoljnosti u hrvatskom društvu. *Bogoslovna smotra*, 75 (4): 1153-1174.
229. Stubbs, P. (2006). Konceptualizacija mobilizacije i razvoja zajednica u Hrvatskoj, u: Škrabalo, M; Miošić-Lisjak, N. i Papa, J. (ur). *Mobilizacija i razvoj zajednica*. Map savjetovanja: Zagreb, str 15-44.
230. Sztompka, P. (1998). Trust, Distrust and Two Paradoxes of Democracy. *European Journal of Social Theory*, 1 (1): 19-32.
231. Sztompka, P. (1999). *Trust: A Sociological Theory*. Cambrigde University Press.
232. Šalaj, B. (2003a). Koncept socijalnoga kapitala u komparativnoj politici. *Politička misao*, 15 (4): 126 – 144.
233. Šalaj, B. (2003b). Pogovor u *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*. Zagreb: FPZG.
234. Šalaj, B. (2005). Socijalno povjerenje: Hrvatska 1995.-2003. *Anali hrvatskog politološkog društva*, 2: 35 – 56.
235. Šalaj, B. (2007a). *Socijalni kapital u postkomunističkim zemljama: Hrvatska u komparativnoj perspektivi*. Doktorska radnja, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
236. Šalaj, B. (2007b). *Socijalni kapital u postkomunističkim zemljama: Hrvatska u komparativnoj perspektivi*. Fakultet političkih znanosti: Zagreb.
237. Šalaj, B. (2011b). Politička pismenost mladih u Hrvatskoj: teorija i istraživanje, u: Bagić, D. (ur.). *Odgaja li škola dobre građane?*. GONG, FPZG: Zagreb. 8-22.
238. Šalaj, B. (2011c). Civilno društvo i demokracija. Što bi Tocqueville i Putnam vidjeli u Hrvatskoj? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 8 (1): 49 – 71.

239. Šalaj, B. (2012). Socijalni kapital i multietničnost, u: Obradović, S. (ur). *Multietničnost, povratak, razvoj*. Institut Saveza za tranzicijska istraživanja i nacionalnu edukaciju - Institut STINE: Split. Str.13 – 23.
240. Štulhofer, A. (1995). O racionalnosti, normama i institucijama: evolucija sociokulturnog kapitala kao model institucionalne promjene. *Društvena istraživanja*, 6 (20): 953-981.
241. Štulhofer, A. (1999). *Povratak u budućnost?: Proces privatizacije i hrvatska javnost 1996. – 1998.*, u: Čengić, D. i Rogić, I.(ur). *Privatizacija i javnost*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Str: 87-113.
242. Štulhofer, A. (2003). Društveni kapital i njegova važnost, u: Ajduković, D. (ur). *Socijalna rekonstrukcija zajednice*. Društvo za psihološku pomoć: Zagreb. Str. 79 – 98.
243. Štulhofer, A. (2004). Percepcija korupcije i erozija društvenog kapitala u Hrvatskoj 1995. – 2003. *Politička misao*, 16 (3): 156 – 169.
244. Štulhofer, A. i Rimac, I. (2002). Oportunizam, institucije i moralni troškovi: sociokulturna dimenzija neslužbenoga gospodarstva u Hrvatskoj 1995-1999. *Financijska teorija i praksa*, 26: 1; 213-228.
245. Štulhofer, A. i Landripet, I. (2004). The dynamics of social capital in Croatia, 1995 – 2003. *Sociologija*, 66 (3): 199-210.
246. Šućur, Z. (2008). Ljudski i sociokulturni kapital siromašnih u Hrvatskoj, u: Kregar, J.; Flego i G., Ravlić, S. (ur). *Hrvatska – kako sada dalje*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo. Str. 183 – 213.
247. Šundalić, A.; Barković I. (2008). Razvojne perspektive Vukovarsko-srijemske županije u uvjetima oskudnosti socijalnoga kapitala. *Društvena istraživanja*, 93-94 (1-2): 77- 99.
248. Švarc, J.; Lažnjak, J. i Šporer, Ž. (2009). Social Capital and Innovation Policy in Croatia: Scientific Community as a Source of Innovation, u: Tripp, G.; Payne, M.; Diodorus, D. (eds.). *Social Capital*. New York: Nova Science Punblishers, Inc. Str. 15-48.
249. Teney, C. i Hanquinet, L. (2012). High political particpiation, high social capital? A relational analysis of youth social capital and political participation. *Social Science Research*, 41: 1213 – 1226.

250. Thomson, R.. i Holland, J. (2004). *Youth Values and Transitions to Adulthood: An empirical investigation. Families & Social Capital ESRC Research Group*. London: London South Bank University.
251. Threadgold, S. i Nilan, P. (2009). Reflexivity of Contemporary Youth, Risk and Cultural Capital. *Current Sociology* 57 (1): 47 – 68.
252. Tilly, C. (2007). *Democracy*. New York: Cambridge University Press.
253. Tolonen, T. (2007). Social and cultural capital meets youth research: A critical approach, u: Helve, H. i Bynner, J. (eds.). *Youth and social capital*. London: Tufnell Press. str. 29-42.
254. Tomanović, S. (2008). Families and social capital in Serbia: Some issues in research and policy. *Sociologija*, 50 (1): 1-16.
255. Tomić-Koludrović, I. (2007). Društveni angažman hrvatskih građana i građanki kao indikator društvenog kapitala. *Acta Iadertina*, 4: 51-78.
256. Tocquville, A. (1990). *O demokratiji u Americi*. Titograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci.
257. Torche, F. i Valenzuela, E. (2011). A Theoretical Distinction of the Sources of Social Capital. *European Journal of Social Theory*, 14 (2): 181 – 198.
258. Turner, B. (2003). Predgovor u *Professional Ethics and Civic Morals*. New York: Routledge.
259. Uslaner, E. M. (2002). *The Moral Foundations of Trust*. New York: Cambridge University Press.
260. Uslaner, E.M. i Badescu, G. (2003). Legacies and conflicts: The challenges to social capital in the democratic transition, u: Badescu, G. i Uslaner, E.M. (eds.) *Social Capital and the Transition to Democracy*. New York: Routledge. Str.219 - 232.
261. Uslaner, Eric M. (2004), Trust, Democracy, and Governance: Can Government Policies Influence Generalized Trust? u: Stolle, D. i Hooghe, M. (eds.) *Generating Social Capital* (Palgrave), <http://www.bsos.umd.edu/gvpt/uslaner/generating5uslaner.doc> .
262. Uslaner, E.M. i Badescu, G. (2004). Honesty, Trust, and Legal Norms in the Transition to Democracy: Why Bo Rothstein is Better Able to Explain Sweden than Romania, u: Kornai,

- J.; Rothstein, B. and Rose-Ackerman, S.R. (eds). *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*, New York: Palgrave Macmillan. Str. 31 – 52.
263. Van Deth, J. W. (2003). Measuring social capital: orthodoxies and continuing controversies. *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (1): 79 – 92.
264. Van Deth, J. W. (2010). Participation in Voluntary Associations: Dark Shades in a Sunny World? *American Behavioral Scientist*, 53: 640-656.
265. Van Deth, J. W., Montero, J. R. Westholm, A. (eds.) (2007). *Citizenship and Involvement in European Democracies. A comparative analysis*. London, New York: Routledge.
266. Van der Gaag, M. i Snijders, T.A.B. (2005). The Resource Generator: social capital quantification with concrete items. *Social Networks*, 27: 1 – 29.
267. Van Oorschot, W.; Arts, W.; Gelissen, J. (2006). Social Capital in Europe: Measurement and Social and Regional Distribution of a Multifaceted Phenomenon. *Acta Sociologica*, 49 (2): 149 – 167.
268. Veselý, A. (2006). *Reproduction of Social Capital: How Much and What Type of Social Capital Is Transmitted from Parents to Children?* Paper prepared for Trust, Reciprocity and Social Capital The 2006 Ratio Colloquium for Young Social Scientists Stockholm, August 25-26
269. Villar, E. i Albertin, P. (2009). 'It is who knows you'. The positions of university students regarding intentional investment in social capital. *Studies in Higher Education*, 35 (2): 137-154.
270. Verba, S.; Schlozman, K.L. i Brady, H.E.(1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
271. Vrcan, S. (2006). Prijepori o civilnom društvu. *Teme – časopis za društvene nauke*, 30 (1): 35-57.
272. Vujadinović, D. (2008). Civilno društvo i politička kultura. *Filozofska istraživanja*, 28 (1): 21-33.
273. Zani, B.; Barrett, M. (2012). Engaged citizens? Political participation and social engagement among youth, women, minoritie and migrants. *Human Affairs*, 22: 273–282.

274. Zimmer, A.; Freise, M. (2006). Bringing society back in: civil society, social capital, and third sector. http://nez.uni-muenster.de/download/CONNEX_22.feb.pdf (posjećeno 2.2.2013.).
275. Zmerli, S. (2010). Social capital and norms of citizenship: An ambiguous Relationship? *American Behavioral Scientist*, 53 (5): 657-676.
276. Zmerli, S.; Newton, K. i Montero, J. R. (2007). Trust in people, confidence in political institutions, and satisfaction with democracy, u: van Deth, J. W.; Montero, J. R.; Westholm, A. (eds.) *Citizenship and Involvement in European Democracies*, New York: Routledge. 35-65.
277. Zmerli, S. (2010). Social Capital and Norms of Citizenship: An Ambiguous Relationship? *American Behavioral Scientist*, 53: 657 – 676.
278. Zmerli, S.; Newton, K.; Montero, J. R. (2007). Trust in people, confidence in political institutions, and satisfaction with democracy, u: Van Deth, J. W., Montero, J. R. Westholm, A. (Eds.) (2007). *Citizenship and Involvement in European Democracies. A comparative analysis*. London, New York: Routledge. Str.35-65.
279. Zontini, E. (2010). Enabling and constraining aspects of social capital in migrant families: ethnicity, gender and generation. *Ethnic and Racial Studies*, 33 (5): 816-831.
280. Zrinščak, S.; Lakoš, I.; Handy, F.; Cnaan, R.; Brudney, J.L.; Haski-Leventhal, D; Holmes, K.; Hustinx, L.; Kang, C.; Meijs, L.; Pessi, A.B.; Ranade, B.; Smith, K.A.: Yamauchi, N. (2012). Volontiranje studenata u Zagrebu u komparativnom kontekstu. *Revija za socijalnu politiku*, 19 (1): 25 - 48.
281. Warren, M.E. (1999). Introduction, u: Warren, M. E. (ur): *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
282. Weller, S. (2010). Young people's social capital: complex identities, dynamic networks. *Ethnic and Racial Studies*, 33 (5): 872-888.
283. Westholm, A; Montero, J. R.; Van Deth, J.W. (2007). Introduction: citizenship, involvement, and democracy in Europe, u: Jan W. van Deth, José Ramón Montero i Anders Westholm (eds.): *Citizenship and Involvement in European Democracies: A comparative analysis*. Routledge: London i New York. Str.: 1-32.

284. Whittington, K. (2004). Preispitivanje tokvilove Amerike: Društvo, politika i udruženja u 19.veku, u: Edwards, B.; Foley, M. W. i Diani, M. (Ur.). *Posle Tokvila. Debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u usporednoj perspektivi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Str.33-47.
285. Widmalm, S. (2005). The Utility of Bonding Social Capital. *Journal of Civil Society*, 1 (1): 75 – 95.
286. Williams, B. (1988). Formal structures and social reality, u: Gambetta, D. (ed.). *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Cambridge, Oxford: Basil Blackwell. Str. 3-13.
287. Wollebaek, D.; Selle, P. (2002). Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, Scope and Type. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 31: 32-61.
288. Woolcock, M. (2004). Why and How Planners Should Take Social Capital Seriously. *Journal of the American Planning Association*, 70 (2): 183-189.
289. Woolcock, M.; Narayan, D. (2000). Social Capital: Implications for Development Theory, Research and Policy. *The World Bank Research Observer*, 15 (2): 225–49.
290. Wuthnow, R. (2002). Bridging the Privileged and Marginalized?, u: Putnam, R. D. (ed.) *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press. Str. 59 – 102.
291. Yamagishi, T. (1998). *The Structure of Trust: An Evolutionary Game of Mind and Society*. Tokyo: Tokyo University Press.
292. Yamagishi, T. (2001). Trust as form of social intelligence, u: Cook, K. (ed.) *Trust in society*. New York: Russel Sage. Str. 121-147.
293. Youniss, J.; Bales, S.; Christmas-Best, V.; Diversi, M.; McLaughlin, M.; Silbereisen, R. (2002). Youth Civic Engagement in the Twenty-First Century. *Journal of Research on Adolescence*, 12 (1): 121-148.
294. Youniss, J.; McLellan, J. A.; Yates, M. (2004). Razvojni pristup građanskom društvu, u: Edwards, B., Foley, M. W. i Diani, M. (ur.). *Posle Tokvila. Debata o građanskom društvu i*

društvenom kapitalu u usporednoj perspektivi. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića. Str. 322 – 336.

PRILOG 1

Rekodirane varijable korištene u deskriptivnoj analizi.

Ulazna varijabla		Rekodirana varijabla
Sveučilište u		
1=Dubrovniku 2=Osijeku 3=Puli 4=Rijeci 5=Splitu 6=Zadru 7=Zagrebu	3=1 6=1	1=Dubrovnik, Pula, Zadar 2=Osijek 4=Rijeka 5=Split 7=Zagreb
Područje znanosti		
1=Biomedicina i zdravstvo 2=Biotehničke znanosti 3=Društvene znanosti 4=Humanističke znanosti 5=Prirodne znanosti 6=Tehničke znanosti 7=Umjetnost	7=sysmis	1=Biomedicina i zdravstvo 2=Biotehničke znanosti 3=Društvene znanosti 4=Humanističke znanosti 5=Prirodne znanosti 6=Tehničke znanosti
Godina studija		
1=1. godina 2=2. godina 3=3. godina 4=4. godina 5=5. godina	5=4	1=1. 2=2. 3=3. 4=4. i 5.
Tip završene srednje škole		
1=Gimnazija 2=Četverogodišnja stručna škola 3=Trogodišnja stručna škola	3=2	1=Gimnazija 2=Četverogodišnja i trogodišnja stručna škola
Stupanj obrazovanja oca		
1=Bez školske spreme, nezavršena OŠ 2=Završena osnovna škola 3=Trogodišnja stručna škola (ŠUP, zanatske i industrijske škole) 4=Ostale srednje škole 5=Viša škola 6=Fakultet 7=Magisterij, specijalizacija, doktorat znanosti	3=1 2=1 4=2 5=3 6=3 7=3	1=trogodišnja stručna škola i manje 2=ostale srednje škole 3=VŠS, VSS i više
Odnos prema religiji		
1=Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči 2=Religiozan sam premda ne prihvaćam sve što moja vjera uči 3=Dosta razmišljam o tome, ali nisam na čistu da li vjerujem ili ne vjerujem 4=Prema religiji sam ravnodušan	2=1 3=2 4=2 5=3 6=3	1=religiozni 2=neodlučni 3=nereligiozni

5=Nisam religiozan iako nemam ništa protiv religije		
6=Nisam religiozan i protivnik sam religije		
Da su sada izbori glasovali bi za:		
1=HDZ	6=1	1=desni blok
2=SDP	13=1	2=lijeva koalicija
3=HNS	3=2	3=ostale stranke
4=IDS	4=2	4=ne zna, ne zanima ga
5=HSLs	15=2	
6=HDSSB	5=3	
7=HČSP	7=1	
8=Zeleni	8=3	
9=Ne zna	14=1	
10=Nijednu	12=3	
11=Ne glasuje	16=4	
12=Ostale (manje stranke)	11=4	
13=HSP	10=4	
14=HSS	9=4	
15=HSU		
16=Bez odgovora		

Biografija

Anja Gvozdanović (1982.) diplomirala je sociologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Zaposlena je kao asistentica u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu na projektu *Hrvatski student u europskom kontekstu: društvena elita u nastajanju*. Bavi se istraživanjima s područja sociologije mladih.

Znanstveni radovi

Ilišin, V.; Bouillet, D.; Gvozdanović, A.; Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja i Friedrich Ebert Stiftung.

Gvozdanović, A. i Potočnik, D. (2009). *Mladi i izgradnja mira. Analiza aktivnosti izgradnje mira u udrugama mladih i za mlade*. Zagreb: Centar za mirovne studije i Institut za društvena istraživanja.

Gvozdanović, A. (2010). Some Indicators of Political Culture of University Students in Croatia. *Sociologija i prostor*, 48 (3): 461-477.

Bouillet, D. i Gvozdanović, A. (2008). (Ne)uspješno studiranje: osobni izbor ili posljedica hrvatskoga sustava visokoga školstva. *Sociologija i prostor*, 46 (3-4): 241-264.

Gvozdanović, A. (2012). Social Distance and Structural Social Capital of Croatian Students, u: Naterer, A. and Fištravec, A. (eds): *SUBKULTURE. Prispevki za kritiko in analizo družbenih gibanj. Identiteta, etničnost, nacionalnost*. Maribor: Subkulturni azil. Str. 161-178.